
This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<http://books.google.com>

Biogr. 3298 ♀

BOD PÉTER
ÉLETE ÉS MUNKÁI.

ÍRTA
GRÓF MIKÓ ÍMRE.

EGY ARCZKÉPPEL.

KÜLÖN LENYOMAT A BUDAPESTI SZEMLÉBŐL.

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV,
MAGYAR AKAD. NYOMDÁSZNÁL.

1862.

Biogr. 3298 $\frac{a}{\bar{1}}$

Nyomt. Kohn és Arund Pesten 1802.

BOD PÉTER.

BOD PÉTER

ÉLETE ÉS MUNKÁI.

ÍRTA

GRÓF MIKÓ IMRE.

EGY ARCZKÉPPEL.

KÜLÖN LENYOMAT A BUDAPESTI SZEMLÉBŐL.

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV,
MAGYAR AKAD. NOMDÁSNÁL.

1862.

**Bayerische
Staatsbibliothek
München**

80/59069

A társadalmi osztálykülönbségnek élet-irányunk meghatározására azon lényeges befolyása van, hogy a míg a magasb rangfoku és vagyonosb maga választhatja pályáját, célát tűzhet maga elé, bírja, vagy könnyen szerezheti meg eszközeit, s akadálytalanul mehet arra felé, és a mikor tetszik ismét pályát cserélhet, új célát tűzhet ki s tovább haladhat szabad akarata s ohajtása szerint; addig a kevésbbé vagyonost a legtöbb esetben, úgyszólván a pálya választja el a maga számára, vagy mások nyitják fel előtte az élet-utat s alkalmazzák a viszonyok és szükség szerint; van-e kedve, érez-e hivatást arra, a merre sodorják, a mire menetik, nem sovárog-e valami magasabbra, valami tehetségeihez illőbbre? nem kérdezik; néha élete célját kiszabják, de eszközökről nem gondolkoznak; kötelességeket tesznek vállaira, de a teljesítést lehetővé tenni elfelejtik; követelnek tőle, sokat kérnek számon, pedig csekélyet adtak, keveset bíztak rá; szigorúan bírálják meg, de méltánylatban ritkán részesítik. S hát a „nincs“, a „nem lehet“, ez annyi lángész sorvasztója, annyi nagy eszme megöklője, annyi nemes élet feldúlója, hányszor nem gördül eléjük, mint egy láthatlan hatalom visszariasztó intése, mint legyőzhetlen akadály!

És ez nem elmélet, ez az életből, a világ és emberiség történetéből vett tény. Lévi nemzetségének sarjadéka a frigyládanak lesz őrizőjévé; a helotának helota maradéka, míg az Istenek utódi legalább is herósok sőt fél-istenek; Róma patriciusait consulság illeti, mint a későbbi s mai korban a dogek és pairek szülöttit

senatorság. Így volt ez minden európai társadalomban, saját hazánkat sem véve ki.

Azonban az újabb idő mindinkább tágitja az egyén szabad munkásságát akadályozó korlátokat, a mi pedig a múltat illeti, az ellen el nem fogult elme kifogást nem tehet, rajta meg nem botránkozhatik. Az emberiség fejlődése fonkonként halad előre; haladását s e haladás becsét a századok és évezredek különböző felfogás módjai, eszméi, politikai és vallásos intézményei jelölik s határozzák meg. Egyik kor mértéke nem illik a másikra; a mi izléstünk és intézményeink nem adnak jogot lettűnt századok és népeikéit feltétlenül elítélni. Feladata van az időknak, cél van kitűzve a teremtés urától a népeknek, az emberiség családainak: teljesítették feladatukat? elérték céljokat? — a magukét megtették, a számukra kimért munkatért betöltötték. Azt mondhatjuk, hogy a hajdaniaknak nem voltak oly jeles intézményeik, mint talán nekünk, de hogy nekik s viszonyainkhoz képest rosszak voltak — nem. Hihetjük, hogy a mi polgárisodásunk magasabb fokú mint az övék, de hogy az övék koruknak s igényeiknek meg nem felelt — sehogy sem. Legkevésbé helyes pedig az emberek hibáit az időkre tolni, az embereket, a kik merőben szabad léttel bírnak térben és időben s önálló külön pályakört foglalnak el az erkölcsi és szellemi világ rendében.

Bármilyenek legyenek az idők, a századok erkölcei, az embernek saját erkölcsi értéke mindig megvan; és ezt csak az ő cselekedeteiből vett mérték szerint lehet igazán megmérni. Nagy korszakok, szabad államélet, a szerencse dús adományai mind jók és szépek; ha jól használjuk; de még is legszebb és legdicsebb az, a mi kizárólag a mi művünk! Korunk két nagy igazság feltétlen és általános elismerését sürgeti:

Kiki annyit ér, a mennyi a jó és szép életében.

Az érdem foka annál magasabb, minél alantibb a sors, melybe a gondviselés az érdemest helyezé. Ez elvek teljes diadala még távol jövőben van, de előkészíteni az igazság és civilisatio minden barátja tartozik, valamint azt is hinni, hogy e jövő okvetlen el fog jöni.

Részemről meg vagyok győződve, hogy midőn akár politikai, akár tudományos vagy más pályán kittűnt egyén életét és

munkásságát bírálólág vizsgáljuk, a végre, hogy érdemeinek fokát, életének erkölcsi értékét helyesen határozhassuk meg, műhatlan szükséges, hogy a világi sors és szerencse fenérintett különbségét tekintetbe vegyük. Mert, hogy egyenlő lelki képeesség, de a szerencse kevés ajándéka mellett, nagyobb érdeme van annak, a ki a jöttéhetés eszközeit maga szerzette meg, mint annak, a ki azokhoz fáradság nélkül jut: ez kérdésen kívül, kétségen felül áll.

A kinek e sorok az idő árnyában elmosódott emléket újítják meg, a testestől lelkestől magyar és protestáns lelkész és író, az utolsó osztályba tartozott, érdemei tehát s általán véve az ő nemesen folytatott élete ezen tekintet alá jönnek. Ő szegénynek született, de lelkében nagyratörő hajlamok gazdag csiráit bírta, mint árva csaknem nyomorban növekedett fel, de már jókor fényessé tették szegénysége homályát feje és szive nemes tulajdonai; egyiket nemes lélektől kapta élete fentartására az eszközöket, ő meg magasb becsű szellemi műveinek gyönyöreit adta cserébe érette százaknak és ezereknek; a hazája nagyjaitól vett anyagi segélyt erkölcsi kamatokban hazája fiainak fizette vissza. A múlt század azon részében élt, melyben a magyar nyelv, magyar tudomány és szellem s legfőképen a magyar nemzeti jellem addig soha nem ismert mértékben volt megpróbáltatásnak kitéve: ő mindezekben ragyogó példaként tűnt fel, a nemzetiségnek, magyar tudományosságnak, s az egyszer megismert igazság mellett élni-halni kész ősi jellemnek egyik legjelesb típusa, példánya volt.

Ez az egyik, a mit Bod Péterről eleve megjegyezni jónak láttam.

A másik: a hajlamnak és szellemi iránynak a tehetséggel azon csodás arányban léte, mely okvetlen szükséges arra, hogy rövidre mért földi munkásságunknak feltűnő nyomai legyenek, a mely arány és összhang nála már gyermekkorában erős vonásokban fejeződött ki. Egy része az embereknek hajlamot érez egyre vagy másra, de tehetsége hozzá nincs: ezek olyanok, mint a szárnyaszegett madár; a másik a tehetséget bírja, de a munkásság áldott ösztönét nem; ezek olyanok, mint a hajtó kerék nélküli gép; a harmadiknál mindkettő megvan, de irányt másoktól nem kap, maga későn találja fel, a mikor az életnek munkabíró s munkára rendelt szaka már-már eltölt: ezek olyanok, mint a késői vetés,

melyről a legjobb időjárás mellett sem lehet érett búza aratás; a negyediknél mindez meg van, de ebbeli ösztönhiány miatt forrásokhoz, eszközökhöz nem bír jutni — ám mert ehhez is szerencse és adomány kell! — helyzete a közkönyvtáraktól és a szellemi küzdelmek központjától távol tartja: ezek a szerszám és anyag nélküli építőhöz hasonlóak; az ötödiket s hatodikot szeszély, körülmények, a haszon tekintetei viszik ez vagy amaz életpályára: az idők és viszonyok, a szokás és érdekek szelének változó fuvalma szerént változtatják életirányukat, hajolnak erre-arra, mindenfelé, pályát pályával cserélnek, csekély akadály visszaretenti, félreismertetés vagy mellőzés meglankasztja, az életcsapások leverik, ma nyugton haladnak az erény rögös ösvényén, holnap már a bűn vert útain látjuk őket ragadtatni. Az ily lélekben nincs meg a szép és jó eszméje, s ha meg van is, nem él, ily kedélyben és szívben nem lakik az erény velünk született szeretete, az emberek ez osztályánál a tanulás nem ama felséges ösztön műve, mely égbe emeli a lelket, dicsőségre viszi a halandót, a tudomány dicsekedés, a haza szeretete a tettetés, a jöttetés valamint a rosznak eltávoztatása pusztá esetlegesség.

Bod Péter korának s osztályának kiváló egyénisége. Benne a hivatás érzetével kitűnő képességek, a bő ismerettel megtörhetlen munkássági ösztön, szép iránti erős hajlamával azon nemes becsvágy — ambitio — volt párosulva, mely az egyszer dicsőség pályájára indult lelket onnan letántorodni soha sem engedi, sőt mindig tovább, folyvást felebbemelkedésre sarkalja. Ez titka az ő bámulatos eredményű munkásságának; ez en ritka lelki tulajdonok szerencsés egyesülése, egyiknek a másokra gyámolító ható befolyása, s egy öntudatos végcélra egész életén át következetesen s visszatérhetlenül való törekvés úgy tűnik ki az ő hosszú cselekvése pályáján, mint a fenyves bérczek a föld lapályai felett, mint a régiebb századok bibliáiban az aranyozott színes nagy betűk, mint a csatasíkon a bátor harczfiak fennlobogó tollai!

Azonban hadd szóljon maga, életének egyszerű története. Ezt előre kell bocsátnom, mielőtt mint embert és írójt jellemezném. Ha részletezéseiomet az olvasó figyelemmel kíséri: míg lelke benne már mint gyermekben és ifjában a leendő nagy tehetséget és nagyra hivatottságot kétségen kívül megismeri, addig szíve nemes

egyéniségétől az együtt érzést és rokonszenvet megvonni bizonyosan nem fogja.

Bod Péter ¹⁾ született 1712. február hó 22-én kézdi székben Felső-Csernátonban; atyja Bod Márton, anyja Solyom Eufrozina, fel-torjai Solyom István és albisi Bod Anna leánya, kivel az mint a Rákóczi-mozgalomban cselekvő részt vett székely katona 1711. a szathmári béke megkötése után nősült, s kinek ő első szülötte volt. Származására nézve lovas székely (primipilus:) de dédösét (abavus) felső-csernátoni Bod Pált I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1640-ben, december 10-én Kolozsvárt a maga és Szalárdi János altitkár aláírása alatt költ czímeres levéllel nemesítette meg, mely 1641-ben, január 3-án Sepsi, Kézdi és Orbai székek közgyűlésén kihirdettetett, a mint ez Bod Péter folyamodására a k. -fehérvári káptalantól 1750-ben Pünkösöd utáni tizedik vasárnap előtt ötöd nappal készített hiteles párból (Transsumtum) kiténik. ²⁾

¹⁾ Bod Péterről és munkáiról oly számosan s oly különbözőleg és némelyek züláltan irtak, hogy szükségesnek látom az őt illető — előttem ismeretes — összes tudósításokról e sorok folytán külön és tüzetesen megemlékezni. Itt csak annyit említek meg, hogy én az ő saját kezével irtt, s ma az Erdélyi Muzeum birtokában levő eredeti őn életírás inaplóját használtam. Áll ez 94. 4-edrétű számlapozott oldalból és négy nem számozott levélből, az 1-től az 52 ik oldal közepéig latinúl, azon tul végig magyarúl kemény író papirra írva; kemény táblába kötve børsarokkal; sarkára a ranyos betűkkel e szók vannak benyomtatva: P. BOD VITA. alább ez áll M. S. A czímlap előtti levél első oldalán az író saját kezével írva e szám áll: 13. mi hihetőleg kézirati műveinek számát teszi. A czímlapon e van: „Narratio de vita PETRI BOD, ab ipsomet instituta“ a szöveg előtt közvetlenül pedig ez: „PETRI BOD de Felső-Csernáton vitae propriae Descriptio.“

²⁾ Említett őn életírásában nemzetségéről még ez adatok vannak feljegyezve: A nemességet nyerő Pál fiai György és István, az utósónak Ferencz és Miklós, leánya Anna; Ferencz háznépestől — Anna, Sámuel nevű egyetlen törvényküvüli születésű gyermekét hagyva hátra — az 1819-ki pestiskor meghaltak.

Atyját szülői nem tanították, miért ez magát fia előtt sokszor szerencsétlennek panasolta. 1718-ban küldötték őt előbb a helybeli falusi iskolába, de a következő nagy éhség mindjárt kezdetben félbeszakasztotta tanulását; mert azon évben oly gyenge termés volt Erdélyben, kivált pedig a székely földön — írja élet iratában ön maga — hogy a népnek szinte semmi aratása nem volt. A székelység nagy része a szomszéd Oláh- és Moldvaországba költözött, a kik otthon maradtak, a legnagyobb éhséggel küzdve éltek: ételt készítették az élőfák héjából, melynek megtört porát liszttel vegyítették, magyaróból két részt téve egy rész liszthez, összezúzott szalmából, melyet pogácsává gyúrtak, fűmagból, melyhez ismét egy kevés liszt járult; szertelen fekete volt a kenyér — írja Bod Péter — de azért jóízűn ették, néhány napig ő maga is ilyennel élt. A galagonya (rhamnus) és más erdei vadfák gyümölcseit mind emberek ették meg. Sokan árnyak, félhalottak ként jártak szét; többen örökös szolgálú adták el magukat, csak hogy élteket megtarthassák. A nagy éhség és szokatlan eledelék annyira megrontották az emberekben a nedvet, hogy az 1719-ik év folytán Székelyföldön pestisben 100,000 embernél több halt meg. Ez ragadta el Bod Péter atyját is, két testvérével: Kriskával és Mózessel együtt; őt magát is megkörnyékezte volt a pestis, de az isteni gondviselés őt

Miklósnek több fia lett, kik közül Mihály, Miklós és Elek ma is élnek — t. i. Bod Péter korában, 1767 körül — Pálnak György nevű legnagyobb fia nevével Szaniszló Annával két fiát nemzett: Tamást és Dánielt; ő maga II. Rákóczi Györgyöt 1657-ben a szerencsétlen lengyel hadjáratba kísérvén, ott veszett el, s gyerkei gyámjok gondatlansága miatt vagyonukból kiforgatva, szegénységben növekedtek fel. Dánielnek csak leányai voltak: Zsofi, Kati, Ilon és Biri, kik mind idejében férjhez mentek. György nagyobb fiának Tamásnak alsó-csernátoni Tsipő Zsuzsánától 3 fi és 3 leány gyermeke volt: Zsuzsa, Márton, György, Endre, Ilon, és Klára. Zsuzsa és Klára maradék nélkül haltak el; Györgynek több gyermekei maradtak, kik közül a Bod Péter jegyzetei irásakor élt: Bálint és Anna Ilon Csiki Lászlóhoz ment férjhez, Klára nyujtódi Csüdör Mihály-hoz s több magzatokat hagytak maguk után.

Zsófi és Judith árva testvéreivel együtt özvegy anyjának megtartotta. Azonban itt is nemsokára betölt, hogy a hol legnagyobb az inség, ott az isteni segítség. Más évben e nagy szükség után oly bőv termés következett, hogy az emberek nem voltak képesek a mező terméseit betakarítani. A hol nem is vetettek, bővön arattak; mert a törpeség és silány voltuk miatt az előtti évben le nem arathatott, és vadak s barmok által földbe taposott magból a legdúsabb gabona lett. Az erre következett évben özvegy anyja Vég János nevű nemes emberhez ment férjhez, a kitől két gyermeke lett: János és István; az első csakhamar meghalt, az utolsó férfikort ért. „Ekkor kezdettem ismét iskolába járni“ — írja önélet-iratában — „de csak lassan haladtam előre; másfél télen által alig tudtam Szathmári Gábor nevű tanítóm vezetése alatt első elemi tanulmányaimat a felső-csernátони iskolában elvégezni, mert tavasszal és nyáron át marhát kellett őriznem, vagy más mezei munkát dolgoznom. Égve égtem a tudományért, de nem volt jó alkalom rá.“

Végre 1724-ben a nagy-enyedi collegiumba ment, s ott Ördögh Gábor nevű tanuló mellett kedvező alkalmat nyilván, szorgalmasan tanult s gyorsabban haladott, de ennek fősvénysége miatt itt is gyakran kellett éheznie, mit ő még sem igen érzett; „mert“ — saját szavai szerint — „tudomány iránti forró szomja nyomoruságait elbirhatókká tette,“ míg nem őt, mint szegény ifjat, különös isteni gondviselésből özvegy Horváth Istvánné, Bán Sára gazdag enyedi polgárnőnek ajánlották, a kinek gyámolításából végezhetette el aztán 1726—28-ban alsóbb osztályi tanulmányait.

1729-ben tanítónak Felső-Bányára hivatván, ápril 25-én az ottani iskola tagjai közé magát beírta s gyermektanítással ott három évet töltött el. Ez alatt maga is sokat olvasott, feles ismeretet gyűjtött, némi ruházatot s tanulásának N.-Enyeden folytatására egy kevés pénzt is szerezvén: ismét oda ment vissza, hol 1732-ben május 8-án az iskola tagjai közé magát mint diák beíratta. Itt a theologiai tudományokban vezetője volt a híres theologus szigethi Gyula István. Német nyelvet még ekkor nem tanítottak. Ő tehát önszorgalma által tanulta meg: részint ott, részint még Felső-Bányán. Minden reményén felül lön gondoskodva önfentartásáról is; mert 1733-ban Túri Mihály, collegium gazdasztje (provisor) Sámuel nevű egyetlen fiát kezére bizta, kinek

tanításáért szabad asztalt kapott, valamint ennek közbenjárására Bethlen Kata grófnétól évenkénti 30 forint segélypénzt (aluminium.)

Ez időben már a collegiumban is holmi kisebb — szerinte árnyék-hivatalokat viselt. 1736-ban a könyvtár gondviselője — s a mint későbbi élete mutatja — szorgalmas használója volt. E hivatal sok gondot okozott kivált a később Oláhországban kiűzött török háború alkalmával: miképen tudja a rábizott könyveket biztonságba helyezni. 1737-ben a zsidó nyelvtanulás segédtanárává lett, s az ifjaknak Sichardus nyelvtanát tanította. Szigethi István már azon évben püspökké tétetvén, a collegiumban változások történtek. Ő a collegium ügyeinek a reform. egyházi főtanácsnál leendő igazítása végett Szebenbe küldetett. Ekkor történt — jegyzi meg önéletiratában — sok református főurak befofatása, mi országszerte közmegefélemlést idézett elő; valamint egész Erdélyben nagy földrengést éreztek.

1739-ben a szászvárosi eklézsia, virágzó iskolája kormányzására hívta meg, melylyel a szék jegyzőségét is egybe akarták kötni, de ő nem fogadta el, mivel már akkor lelkészi pályára s egyszersmind a külföldi akadémiák meglátogatására készült. Ez okból Ajtai Mihály és Borosnyai Zsigmond tanárai tanácsára a lejdai akadémiánál levő két stipendium egyikének elnyerhetéséért folyamodott, s azt meg is nyerte. Tanárai, a godnokok és püspök 1740. boldogasszonyhó 26-án kelt ajánló levelökben, az egyházat segélyadásra kérték fel, s az ő kijelöltetését imígy indokolták: „Nevezett ifju, mind a természetnek, mind a kegyelemnek ajándékival istentől különösen megajándékozottván, elméjében a bölcselkedésre való vágyódás mélyen vert gyökeret, s a tudományok nagyobb mértékére szerénységgel igyekezik; tanulását collegiumunkban oly nagy szorgalommal folytatta, hogy mielőttünk és mások előtt dícséretet nyert, és méltónak ítéltetett arra, hogy szép tudományára s kiváltképen ritka szelid, alázatos, kegyes és feddhetetlen erkölcsére nézve a külső országokon levő akadémiákra tudománya öregbítése végett kiküldessék, és ott levő alumniával is felsegíttessék.“ A gyűjtött segélyt gróf Bethlen Kata 50, Türi Mihály és neje 100 forinttal gyarapították. És így april 23-án Bereczki József nevű tanuló társával együtt N.-Enyedről elindult.

Az uralkodó pestis miatt a szebeni egészségi bizottságtól is

tti levelet vevén, mentek N.-Károlyba gróf Károlyi Sándorhoz, onnan kapott levéllel Debreczenbe, Pestre, Székesfehérvárra, innen Mórra a Vértes hegyaljánál, a hol 12 napig vesztegelniök kellett (contumacia), mely unalmas idővesztegetés alatt a szomszéd falvakban lévő reformált eklézsiák segélyében részesültek. Innen Bécsbe indultak s megérkeztek július 3-án. Pár napi mulatás után Tarczali Zsigmond udvari agens oldala mellett volt Dömjén Gergely segítségével — az útra szükségeseket megszerezvén, július 7-én a norinbergai követtel elindultak Mőlk, Lincz, Passau, Strassburg, Ratisbona városokon át, s július 14-én megérkeztek Norinbergába; innen Herbigopolison (Würtzburg) át Menus melletti Frankfurthba, a hol Verhagen János gazdag kereskedő, helybeli költségeik fedezésén kívül, további utazásukra nézve is a szükségeseket megtette. Innen a Rajnán Mainzba, Bonnba, Kölnbe mentek, a hol Walther nevű kereskedő — kihez Verhagentől ajánlólevelök volt — különös szíveséggel látta, s útjokra hajóról gondoskodott Noriomagum-ig (Odenheim, Newenburg, Vulgo Numagen). Innen Trajectumba, Amsterdamba végre aug. 6-án Lejdába értek, hol a theologiai collegiumba aug. 23-án lőnek felvéve. Bod Péter ott három egész évig tanult. Schultens Albert igazgató s keleti és zsidó nyelvek tanárától hallgatta a zsidó, aram vagy syriai és chaldeai valamint az arabs nyelvekről való előadásokat, a zsidó régiségeket Rehand compendiuma szerint, a zsidó bibliamagyarázatokat és a hetven magyarázóké (LXX. Interpretes), úgy Homér görög magyarázatát; továbbá Van Til Salamonnak a palatina Catechesis szerinti theologiai előadásait és a kijelentett vallásról dolgozott rendszerét; jelen volt Schultens Jakab leczkén, a ki toll alá mondotta a zsidó nyelv lexiconát. Az új testamentombeli görög és zsidó régiségeket elemezte Knibbe helybeli pap; theológiát az akadémiában Wesseli János nevű tanártól két évig tanult, a ki Pielatus Benedek theologiai tankönyve (Institutiones) nyomán tanított. Vander Honert János theologiai rendszerét három évig hallgatta, ezen kívül a prófétai, typica és cathetica theologia körébe tartozó tárgyakról tanításait, Lampius módszere szerinti eklézsiái történelmét és az egyházi szónoklat módját. Alberti János rendszeres theologiai és homiletikai leczkéit szintén három évig járta. A jogtanárok közül Vitriarius Já-

nost két évig hallgatta, a ki Hugo Grotius nyomán tanított; Schwartz-tól Justinianus Institutioit két ízben hallgatta végig. A philosophiai karhoz tartozó tudományokból Van Muschenbroektől hallgatta a physikát s jelen volt a theatrum physicumban tett kísérletein, tanulta Euclides magyarázatát; a történelmi tanulmányok közül Van Oudendorp Ferencztől Turtellinus történeti Compendiumát. Hemsterhius Tibériustól az új testamentum és görög régiségek elemzését, a gyakorlati boncztanból Siegfried Albinus Bernardot, a vegytanból Gambius Dávid Jeromost és a csillagászatból Lulofsiumst.

Bámulatos szorgalom! Kiáltó bizonyítványa erős tudni vágyásának, háladatos felhasználása a másoktól jó célra vett jó teteményeknek, egyszersmind pedig mintegy kulcs és zálog azon ropant ismeret kincsre nézve, melyel Bod Péter birt; s munkásság tekintetben mint egy példány nem csak korában, de korunkban is.

Eltávozásakor öt tanárai dicséretekkel halmozták el bizonyítványaikban. Schultens Albert „az akadémia és theologiai collegium egyik legméltóbb tagjának“ vallotta, s hitét fejezte ki az iránt, hogy ő — „ki tőlük a legszebb remények közt távozik — tudományával és életével mások előtt világítani fog, s az egyház és tudós-világ dízét növelendi.“ Honert azt írta: „Ő a lejdai akadémia egyik legkedveltebb tagja volt, köz- és magán tanításait oly kintinő szorgalommal hallgatta, hogy többet nem kívánhatni, nagyobbat ki nem lehet fejteni; ismereteinek bővségét az előfordult s önmaga által felkeresett alkalmakkor feleleteivel, beszélgetéseivel, vitatkozásaival nem csak előttem, de más, számra nagy, tekintélyre nézve befolyásos férfiak előtt is bebizonyította. Élete feddhetetlen s theologushoz illő volt, mi által előttem becsült, mindenkitől kedvelt volt.“ Szintígy írt a többi is.

Az akadémiai senatustól útlevelét július 20-án kapta ki — 1743-ban július 24-én estve Lejdából elindult, 29-én Amsterdamban hajóraült, augusztus 4-én Hamburgba érkezett, innen Berlinbe, Odera melletti Frankfurtba, hol némely ott levő honfaiától nyert ségélylyel augusztus 15-én Boroszlóba jött, innen september 17-én Oppelnén át octóber 4-én Novitargumba, (Neustadt) innen Magyarországra bejutván, Késmárkra, Eperjesre, octóber 24-én a Tiszán át Debreczenbe, onnan Álmosdra s Várad felé a Lakságon

át Hagymádfalvára, Élesdre, innen Kalotaszegen Zentelkére, végre Gyalun és Tordán át november 29-én Nagy-Enyedre érkezett.

Jóltevői és pártfogói már várták. Első látogatásai alkalmával Ajtai Mihály nevű kedvelt tanára azonnal tudtára adta, hogy gróf Teleki Józsefné gróf Bethlen Kata udvari papjának hívta meg, mit ő hálával fogadván, nemsokára pártfogónéjához Hévizre ment s 1743. dec. 29-én szolgálatát elkezdette; beköszöntő beszédét sz. János ev. III. r. 1. 2. 3. verseire alapítván. 1744. június 15-én a nagy-bacsoni köz-zsinaton papi vizsgálatot állott ki s 17-én fölszenteltetett. 1746 tól fogva a hévizi eklézsiának is papja lett. 1748. febr. 29-én pártfogónéja ajánlatára eljegyezte fog-rasi polgár Enyedi Sámuel Mária nevű leányát — saját kifejezése szerint: „kegyes, okos, szemérmes és minden női erényekkel ékeskedő hajadont,“ s egybekölt vele márczius 19-én. Azonban alig két évi boldog együttlét után 1750. febr. 3-án, kínos gyermekszülés következtében jun. 9-én elvesztette. Önéletiratóban megragadón beszél el, „mily kedvelt, értelmes és hü volt, mily állhatatosan, békével és kegyesen hordozta betegsége kínait,“ s végre álúja kedves emlékezetét. Kata nevű egyetlen árváját pártfogó grófnéja vette gondoskodása alá.

1749-ben nov. 21-én a magyar-igeni eklézsia hívta meg papjának, addigi pap Herepei István helyébe: mit ismét leginkább pártfogónéja ajánlatára fogadott el, a ki már ekkor érezvén, hogy életének határához közeledik, maga is részt vett annak eszközlésében, nem lehetvén bizonyos a felől: ha vajjon az ő halála után kedves emberének oly állomás nyilik-e? December 2-án búcsuzott el, 5-én új eklézsijába beköszöntött, s ott élt, ott munkálkodott közel húsz évig.

Az özvegység előtte ridegnek tetszván, 1751-ben második házasságra határozta el magát; febr. 9-én jegybe lépett benedeki református lelkész és esperes Bányai István Zsuzsánna nevű leányával, nőül vette mart. 9-én, a kitől számos gyermekei lettek, kik részint korán elhaltak, részint túl élték őt. A többek között mély fájdalommal emlékezik önéletiratóban 1751-ben december 13-án született s himlőzés miatt már 1756-ban elhalt Zsigmond nevű fiáról. „Még alig töltötte vala be“ — úgy mond — „a négy évet s éles elméjének már oly sok jelét adta. A mit valakitől hallott, ké-

pes volt gyermeki felfogása szerint előadni; korát meghaladólag eszes, jó felfogásu, s a mi ritkaság volt, engem, egyházi és családi gondoktól elkomorult atyját, már ily kis korában játszi tréfaival gyakran felvidámitott. Az isteni tiszteleten mindig jelen volt, ámbár célját nem érthette. Könyveim között játszva órákat töltött, mindig találván utat és módot arra, mivel s miképen tölthesse idejét ott. Midőn tisztos emberek voltak nálam, soha sem távozott, s egyebet mivelve, figyelme szüntelen a hallott beszédekre volt szegezve, miket azután több napokkal, olykor hetekkel emlékezetéből elmondott. Vidor kedélyével csupa gyönyörűségemre volt. . . . Kevesebb béketűréssel viseltem e csapást, mint kellett volna. Midőn láttam — írja folytatólag — „hogy halála bizonyos és immár közeledik, hogy szívem fájdalma enyhüljön, Enyedre mentem a közvizsgálatokra. Kerestem a szórakozást, de bús érzéseimtől menekülni nem bírtam. Az ide s tova futkosó kedves kis gyerekek látása — midőn rá nem is gondoltam — felelevenítették fájdalmam — s szinte feldúlták nyugalmamat. Azt mondják: nincs oly fájdalom, melyet hosszú idő nem szelídít meg s nem mérsékel, s a lelket, mire az okosság képtelen, a napok haladása gyógyítja meg. . . . Az én fájdalmam az idővel egyre növekedett és a napok telése eltemetettnek vélt bánatomat, mint a hamvából kitakart parázst, szüntelen megelevenítette. . . . Augustusban terhes betegségbe estem, miből csak hónapok múlva gyógyultam ki.“

Épen a mily mértékben megilleti az érzékenyebb lelket a megsebzhetett atyának e nemes és komoly panasz kiömlése; oly jól esik más felől az élet kellemesb helyzeteiben, lelke vidámbb pillanataiban való derűtsége, mondhatni játsziséga, midőn Juliska leányáról megjegyzi, hogy annak könnyű a vére, mint a nőnek illik, Péter nevű fiáról pedig így emlékezik: „Petrus kalapot kapott ajándékba; Petrusnak feje jó nagy van, megválík mekkora lesz az esze stb.“

1755-ben Técsi Sámuel maros-vásárhelyi theologiai tanár meghalván: helyébe meg akarták választani, az egyház előljárói és az ifjuság ohajtotta, de ő pártfogónéjának kijelentette, hogy nyugalmas helyéből kimozdulni nem kíván, s alapos okok tartóztatják vissza attól, hogy azon collegium igazgatójává legyen. 1758-ban január 11-én az azon évben meghalt Fáy János alvinczi

pap és jegyző helyett a fejérvári egyházkertület rendes jegyzőjévé választották. 1759-et nagy lelkű jóltevőjének gróf Bethlen Katának február 29-én történt halála tette rá nézve szomorúan emlékezetessé. Meghagyása szerint ő is jelen volt temetésén, s beszéltette Fogarasban november 25-én.¹⁾ 1760-ban június 25-én Magyar-Igenben tartott köz-zsinaton a generalis notariusságra lévén választás, 17. szózatot nyert; hét évvel később azonban 1767-ben a június 28—30-án s július 1-én tartott kézdi-vásárhelyi köz-zsinaton, három hiján teljes szótöbbséggel valósággal meg is lön választva.

Az 1766-67 évről szomorúan jegyzi meg önéletiratában, hogy azok kedvetlenek voltak a reformátusokra nézve, minthogy mindenfelé keresték s törvénybe idézték azokat, a kiket vagy catholicus pap keresztelt, vagy valami elejők catholicus volt, vagy catholicus vallásról tértek át; s — a mint írja — legkeservesebb volt, hogy senki sem találkozott a ki mozduljon mellettök; míg végre Szebenből vett figyelmeztetés következtében, ő írta egybe az összes erdélyi reformált eklézsiák sérelmeit, annak idejében az udvarhoz felterjesztés végett. „E dolog” — írja tovább — „a zsinaton is előfordult; a vallásokért háborgatottak panaszt emeltek azért, hogy sokan közülök megfogattak s el nem bocsátattak addig, míg magukat vallások változtatására nem kötelezték, vagy pedig ez iránt kezeset nem állítottak.” Itt is Bod vette fel ügyöket, kérelmeiket egybe szedte, s a Szebenben lakó főgondnokoknak, s ezek közt az akkor nagy befolyású gróf Lázár Jánosnak arról jelentést tett. Később e tárgyban formaszzerű emlékiratot és species factit készítvén, ezt püspöki aláírással augusztus 5-én a zsinat nevében a főgondnokokhoz Szebenbe küldötte, kik aztán azt a szükséges módosítások után september 20-án a kir. Főkormányzékhez beadván, a háborgatásokat országszerte megszüntető parancsok küldettek szét, október elején pedig az elfogottak is elbocsátattak.

1768-ban csekély okból veszélyes betegség érte, a miből később látszólag kigyógyult ugyan, de ebből következett, elgyengülésének kellett végre is halála okozójának lenni. Életiratában részletesen mindezt leírja önmaga, s én azt átvenni rajzom egészsége szempontjából szükségesnek látom. „Ebben az

¹⁾ E beszédről munkáinak során lesz emlékezet.

esztendőben — írja „többire sok változásokkal voltam : fő-, mejj-, szcmafájással, huruttal és testemnek erőtlenségével. Május 30-án eret vágattam, melylyel könnyebbedtem is; de april 9-én ilyen váratlan baj talála, mely alig hogy végemet nem éré. Reggel bádjadozólag levén, gondolám, hogy kimegyek a szállóba a munkásokhoz, hogy verjem magamat, s azután visszatérvén, a következő napi prédikációra készülgessek. A szállóban egy szálló vesszőt kezdvén tisztogatni, egy igen éles kaczorral a balkezemet erősen megvágám; hamarjában beköttetém a keszkenőmmel s haza jövék, de idehaza a vérnek folyását meg nem állíthatván, reggeli kilencz vagy tíz órától fogva estvéli majd hat óráig, úgy annyira elfogya a vérem, hogy már az életem utolsó órája is majd lefolyna. Élesztgetve holmi spiritusokkal, s a szörnyű nagy izzadásban és változásban a vér folyása is megállván: úgy kezdék lassan helyreállani. Kötötték sebemet sokfélével, végre gelesztákat szedvén és eczetbe és égett borba vetvén, azokat kötötték rá, s úgy állott el a folyása. Szombaton estvétől fogva nem is oldottam ki hétfőn reggelig, jól nyugodván alatta; ez egybe is kezdette forrasztani. Isten kiváltképen való kegyelmességének tartom, hogy ekkor és ezen casus által meg nem haltam; mert rossz akaróim bizonyosan rám fogták volna, hogy magam öltem meg magamat, és holtom után elmocskoltak volna.“

Eddig a betegség részletei. Itt, fájdalom! az önéletírás megszakad. A mi tovább van e czím alatt: „a magamtól íratott és nyomtatott könyvekről“ — a mint ez első tekintetre látható, önállólag és korábban volt írva, s ide mint rokontárgy a bekötéskor csak után lön függesztve. Később lesz róla bővebb emlékezés.

Meddig tartott ez önmegsebesítés következtében betegsége, s felgyógyulása után egészséges állapota, szabatosan meghatározni nem lehet. Házi naplójában ¹⁾ önkezével s ismert szabályos vo-

¹⁾ Van az erdélyi Muzéum birtokában egy iv rét alaku 1 -- 194 lapra terjedő napló e czím alatt: „Bod Péter házi diariuma 1750—1769 ig. Autographban.“ E czímet gróf Kemény József írta rá. A tartalomnak három fő rovata van: költség, kölcsönözés; adósságot fizettek borban. Ez vonul végig az egészen; némely lapon egyik, a másikon a másik rovat áll elől, de

násival írt legutolsó feljegyzése october 28-ról van.¹⁾ S ámbár — a mint maga félig gúnyosan, félig halával eltelve írja — felgyógyult, mindazáltal tovább sem önéletiratát s házi költségi naplóját nem folytatta.

Életének végső szaka s halála körülményei múlt századi

közben-közben egyéb megtartásra méltó dolgok is feljegyezvék; így p. o. hogy ki volt nála, elhívták ide meg oda prédikálni, kezdődött egyik vagy másik könyvének nyomtatása, küldött ide vagy amoda könyvpéldányokat stb. melyeket később önéletiratába időrendben beigtatott. Leghátul állnak saját műveiről való följegyzései 1761 — 1768-ig, hogy t. i. azok melyik évben jelentek meg, mibe kerültek, kik adtak hozzá valami segílyt, kinek mennyit adott vagy ajándékozott el, mi jött be belőlök stb. melyeknek rendszeres egybeillesztése képezi az „Önéletírás“ végén levő egy ív bibliographiai jegyzéket. E házi napló végén, a saját műveiről való feljegyzések közt a legutolsó ez: „Kolozsvárra Barot-Ikafalvi Jánostól küldöttem Sófalvi József kezébe 6 Polykarpust, 6 Synopsist 19-ik jul. 1768.“ Ezen túl öt levél van beiratlanúl.

Megjegyzendőnek látom, hogy e naplóban az írás csak 1768. oktobereig a Bod Péteré, és pedig itt is csak a költség-rovatban, saját kezével írván be egy kiadást sept. 15-én, egy mást pedig okt. 28-án; a borral való adósok fizetési rovata ezen túl még egy fél oldalt tölt be, de már itt csak a nevek az ő írása, a fizetett összegeké másé, valamint az ezt követő lapon, különböző helyekről ú. m. eklézsia szőlőjéből, parochialis szőlőből, egyház dombjáról stb. való bor bevétele 28 pont alá van foglalva, és ez ismét az ő írása, de már a mennyiséget más írta be, tán fia, vagy neje. Az 1769-ről való jegyzések pedig egészen az az előtt is öt kiségitő kéz írása.

¹⁾ Bessenyei Gábor uram d. 28. octóber fizetett interest a 120 frtra f. hó 7 dr. 20 esztendőre.

Halála idejének meghatározása végett szükségesnek látom azt is ide jegyezni, hogy az igeni anyakönyv-be való legutolsó jegyzése 1768 fe.br. 7-éről van; hivatali utódának Deák Jánosnak pedig legelső béjegyzése, hogy t. i. ő igeni pap lett, 1769-ben junius 10-éről van, s az anyakönyvet jun. 18-án kezdette folytatni.

sajtó viszonyainkra sajátságos világot vetnek. Érdekesnek s tanulságosnak tartottam ezt a lehető részletességgel kinyomozni.

1768. vége felé a legfelsőbb kormányhoz ismeretlen úton tudósítás tétetvén, hogy az erdélyi helvét hitvallásnak tanárai és papjai a gymnasiumokban és collegiumokon kívül is, nyilvános szónoklataikban a katolikus vallás hittanait megtámadják, s e czélból egy 1753-iki rendelet ellenére, engedelem nélkül könyveket is adnak ki, és azokban nemcsak a katolikus vallást, de az uralkodó házat is annyira bántalmazzák, hogy abból híveik lelkében is szükségképen gyűlölségnek kell támadnia: ez okon azon évi nov. 24-én kelt királyi leiratban szigorúan meg lőn parancsolva, hogy a katolikusoktól különböző vallásuaknak saját hitelveiket védni, csak fő és altanodáikban lesz szabad. A mondott irányban irt könyv pedig eddigslő három jelent meg, e czímek alatt: Smyrnai Polykárpus püspök, Catechismus, Magyar Athenas; ezekre nézve azonnal intézkedést parancsol tétetni, hogy azok bárhol légyenek, lefoglaltassanak, használásuk megtiltassék, hogy szerzőik, a kiadás elősegítői, nemkülönbön az illető könyvnyomtatók kinyomoztassanak, s a főkormányzék az eredményt saját véleménye kíséretiben terjessze fel, a további intézkedéseket pedig várja el. Ezzel egyidejűleg 1768. december 28-án kelt királyi leiratnál fogva báró Dániel István, ily czímű könyve kinyomtatásáért: „*Descriptio vitae Stephani L. Baronis Daniel senioris*“¹⁾ a felség nevében megfedetvén, egyszersmind 500 arany — Páldi Ferencz könyvnyomtató pedig — hogy azt a kir főkormányzék elővizsgálata és engedélye nélkül kinyomatta — 200 r-forint fizetésére büntettetett, azon legfelsőbb határozattal, hogy ez összegek az újonnan alapított szebeni „Árvaház“ tőkéje gyarapítására fordíttassanak.²⁾

¹⁾ *Descriptio Vitae Stephani Liberi Baronis de Daniel et Varygas etc. Impressum anno 1764. sumptibus Autoris.*

²⁾ Az utolsó le is fizette a rá szabott büntetést a kolozsvári tanácsnál, mely azt jelentés mellett a kir. főkormányzékhez Szebenbe küldötte; ez aztán 1769. febr. 28-án tartott üléséből értesítette róla az erdélyi főhadvezért, s egyszersmind főkormányzék elnököt gr. Odonnel Károlyt, mint a nevezett árvaház főpártfogóját, azon hozzáadással, hogy a kérdéses összegnek kolozsvári követ Veneczei Sándortól átvétele iránt intézkedjék.

Úgy kell lenni, hogy a legfelsőbb kormánynak a sajtó irányában tanusított ezen szigorú bánása, s jelesen a fenebbi könyveket illetőleg érkezett kemény rendeletének híre országszerte elterjedett, s Bod Péter kétség kívül nem volt utolsó, kinek ez tudomására jutott. Erre fognak vonatkozni önéletírása végén gunyoros szavai; mert hogy róla, egyéb okból öngyilkolási szándékot lehetett volna feltenni, boldog családi élete s feddhetlen jelleme alig teszik hihetővé. Állításomat támogatják amaz idő sok körülményei. Alább bővebben fogván e kérdést részletezni, most csak a b. Dániel Istvánt érdeklő kir. leiratot hozom fel, melyet kelése után néhány nappal, január 17-én azonnal tárgyaltak s érdemileg határoztak benne, míg a Bod Péterre vonatkozó, 1769-ben január 23-án, tehát kelte után szinte két hónappal — vétetvén tárgyalás alá, akkor is elaconicus végzést hozták: „e l h a l a s z t a t i k.“ Irodalmi érdemeinek elismerése, hírül vett gyöngélkedése, vagy mindkettő együtt volt-e rá az indok, elhatározni nem tudom, de az elhalasztás ténye kétség fölött áll, valamint az is, hogy ez nem a legfőbb kormányi intézkedések irányában tartozó engedetlenség hiányából történt.

Kéves idő teltén a helvéthitűek főgondnokai martius 2-ról 1769. az említett könyvek közül a Catechesist illetőleg védelmezőleg szólaltak fel, s a kir. Kormányzékhez beadott felterjesztésükben azon ohajtás kifejezése mellett, hogy az a felséghez is terjesztessék föl, előadták: „hogy hitfelekezetők papjainak a nyilvános szószékekből botránkoztató és ingerlő beszédeket tartani eddig sem volt szabad, s a püspök és főgondnokok intézkednek, hogy ilyen ezután se tartassanak. Ezt ők véteknék tartanak s a felséges uralkodó ház ellen való kikelést a legnagyobb bűnnek. A Polykarpust és Athenast“ — mondják tovább — „nem védelmezik: azokat az ő hírek s megkérdésök nélkül adták ki, sőt ők nem is tudják, hol és mikor történt az? Egyedül a Catechesis az, a miért aggódnak s annak származásáról és mivoltáról a felséget felvilágosítani elmulaszthatlan köteleességöknek ismerik. „E könyv“ — úgy szólnak — „a heidelbergai vagyis palatina Catechesis név alatt nem sokkal a reformatio után 1568-ban III. Fridrik rhenusi választó palatinus meghagyásából iratott, s csakhamar Németországban, Hollandiában, Angliában, és Magyarországon, végre Erdélyben is, szóval az összes reformati-

soknál *symbolicus* könyv gyanánt fogadtatott el, maig annak tartatik mindentütt, sok izben ki volt nyomatva és mindenfelé el van terjedve. Vajjon ez-e ama lefoglaltatni rendelt *Catechesis*, melyet iskoláikban s eklézsiáikban, ifjakkak úgy, mint élteseknek egyiránt tanitnak? Ezt szükséges lenne tudni. Mert nem képzelik — így szólnak a felterjesztés írói — „hogy az európai összes reformatusok ily régi, soha kérdés alá nem vont, sőt an nyi katholicus fejedelemtől és felséges császártól a tanulók kezén hagyott könyvnek most legelsőbbben és egyszerre lefoglalását lehessen parancsolni. Az sem bizonyos, melyik kiadásról van szó? mert van mult, van jelen századbeli, magyar és latin, oldaljegyzésekkel, melyek itt-ott élesebbek, mint kellene, és azok nélkül való. Azt sem tudják — mondják tovább — „ha vajjon ez a *Catechesis*, 1753-ban történt megtiltása óta, ért-e Erdélyben új kiadást. Ki kellene tehát jelölni melyik évi kiadásnak lefoglalása van rendelve s használása megtiltva; mert hogy valamennyi iránt e lenne a felség akaratja, feltenni nem lehet, mivel így egész vallásuk e *Symbolicus* könyvtől, mint lételenek alapjától megfosztva, semmivé lenne, gyermekeik és ifjaik vallásos nevelése fennakadna s nem tanulhatván meg épen a vallás oktatásaiból azt, mivel tartoznak Istennek és a fejedelemnek, mivel önmaguknak és embertársaiknak Isten törvénye szerint s nem tudván különbséget tenni a vallások között, vakbuzgóságtól elfogulva — mint az a tudatlanoknál szokott lenni — s nem csak a jó honpolgár, de a keresztyén ember kötelességeit is megvetve a felséges uralkodó vallása ellen is könnyebben hibát követhetnek el.“ Végre kérték „hogy a kir. főkormánysház ezen *Cathechesis*nek, mint hitők fundamentumának lefoglalását, ezen felterjesztésnek ő felsége elébe jutása s onnan újabb rendelet érkezéig, el ne rendelje; meg lévén győződve az iránt, hogy őket a legigazságosabb fejedelem Erdélyben bevett és felséges eldődeitől is megerősített vallásuk szabad gyakorlatában, mint eddig, úgy ezután is megtartandja, s ezen *Cathechesis*nek megtiltását felfüggeszti és megváltoztatja. Nem az ő hibájuk — úgy mondanak — „ha ennek szerkesztésében vagy kinyomtatásában a nevezett választó fejedelem által dolgoztatott eredeti szövegtől eltérőleg hibák történtek. Az újabb időkben az itt-ott létezett botránkozató helyek is megszelídítettek s ők ígérlik, hogy annak legközelebről oly kiadását eszközlik, melyből a sértő kifejezések, kivált pedig az oldaljegyzések ki

lesznek törölve, hogy az által ő felségét, fejedelmi asszonyukat megengeszteljék, s magukhoz hajlandóbbá tegyék.“

Ennek azonban kívánt sikere nem volt. Az üldözöbe vett író különben sem vehette volna hasznát; mert már ekkor meg volt halva, s halálának híre az ott székelő helvét hitű egyházi főtanács útján Szebenben is tudva lett. Az 1751-től 1773-ig terjedő egyházi főtanács-i jegyzőkönyv 723—24 lapja bizonyítása szerint 1769-ben január 29-én tartott ülésben, falun mulató gróf Lázár Jánost, mint elnököt, sürgetőleg hívják Szebenbe azért, hogy — úgy mondanak — nagy dolgokról érkeztek felséges Asszonyunknak rescriptumai, ezek között Symbolicus könyvtünk, a nagy Catechesis, Istenben boldogult Bod Péter uram munkái közül a Polycarpus és Athenas confiscáltatásáról, melyek iránt együtt kell consultálódnunk, mint nagy momentumu dolgokról.“ A martius 4-én tartott egyházi főtanács-i gyűlés egyik végzésében pedig ez áll: „Discursus foly már“ — íratik az illető jegyzőkönyvben — „hogy tiszteletes Bod Péter uram meghalván, jó volna generalis notáriusnak egy ahhoz alkalmas személyről gondolkozni . . . . A magyar-igeniek pedig ne siessenek a papválasztással.“ Csaknem kétség fölött áll, hogy ez esemény, mint kevésse az előtt történt dolog, lön e napon bejelentve. Ily nevezetes ember halálát, a ki a mellett még felekezetének második egyházi tisztségviselője, kétségkívül gyorsan és legelőbb a főgondnokoknak írták meg. Sajnálom, hogy az illető főtanács-i — valamint közlevéltárainkban tett hűzamos nyomozásaim után sem sikerült a napot meghatározhatnom, melyen e nemes lélek földi romló hajlékát elhagyá, de annyi bizonyos, hogy az nem 1768-ban történt, mint eddigi-életirői állítják, hanem 1769. január utolsó felében. Azonban ezt egyedül a hivatalos jelentés lesz képes — ha egykor előkerül — tisztába hozni.

Az említett egyházi főtanács-i ülés napján — martius 4-én a kir. főkormányzékknél is felvételvé az 1768. november 24-én kelt és 1769. január 23-áni felolvasás után félre tett kir. leirat, valamint a helvét hittiek és ágostai hitvallásnak zsinattarthatási engedély kieszközlése végett beadott kérvényök és több rokon tárgy is — a határozás mindegyikre nézve mártius 6-ra lön újból elhalasztva. Ezen ülésben végre a kir. főkormányzék az érintett rendeletek szigorú végrehajtását — a helvéthitű tanácsosok kivéte-

lével — elhatározta, a reformátusok főgondnokait és püspökét annak értelmében arra útasította, „hogy a katolikus vallást sértő beszédek tartását egyházuk kebelében tiltsák el, a katolikusoktól különböző hitelveiket csak a kollegiumok és gymnasiumokban védelmezzék, a nevezett három könyvet bárhol és kinél megtalálják, foglalják le, s azok használatát meg ne engedjék, a melyeket pedig saját felekezettükbeli egyházi személyeknél és az ifjuságnál találnak, elvéve és egybegyűjtve, a kir. főkormány-székhez küldjék fel.“ Továbbá kemény rendeletet bocsátott ki a n. - szebeni, kolozsvári, enyedi és brassói tanácsokhoz az iránt, „hogy azok a nyomdatulajdonosoknál szigoruan járjanak végére, ha vajjon a katolicusok vallása ellen szitkokat és gúnyos kifejezéseket — *scommata et convicia* — tartalmazó könyvek nem ott nyomattak-e ki, kik azok szerzői, kik pártfogói? s azokat jelentsék fel, valamint a náluk nyomtatott könyvekből a netalán még lehető példányokat körülményes jelentéstétel mellett terjesszék fel.“ Végre a hazai törvényhatóságokhoz körlevelet bocsátott s az érintett kir. rendelet pontos teljesítését megparancsolta, s utoljára mindezekről az udvarhoz tett jelentésében azon véleményét fejezte ki: „hogy a helvéthitűeknek és ágostai hitvallásúaknak eddigelő is szokásban volt zsinatjaik megtarthatására engedélyt lehetne adni, minthogy azokon semmi olyas nem fordul elő, a mi az ország közállapota, a polgári közigazgatás és felsőbb rendelkezések ellen lenne, sőt a mennyiben a papok megvizsgálása, felszentelése, hibájok megfenyítése, eklézsiái dolgok igazítása, válóperek s rokontyűgyek elintézése itt történik, azok időnkénti tartása a kir. főkormány-szék nézete szerint is szükséges és hasznos. A másik tárgyra néve ellenben“ — így szól a felirat — „ámbar a református tanácsok, mellékelt jelentésekben állítják, hogy a kir. leiratban érintett bántalmazások egyházuk kebelében eddig is tiltva voltak, s ezután sem fognak megengedtetni, a Smyrnai Polykárpus és Magyar Athenás című könyveket nem védik, csak a Catechesisnek — mint náluk *symbolicus* könyvnek el nem tiltásáért s le nem foglalásáért esedeznek, mindazáltal a kir. főkormány-szék — a helvéthitű tanácsosok kivételével — a felséges fejedelem által követett katolikus szent vallásnak bántalmazását avagy csak rövid ideig is ugyanazon felség határozott parancsa ellenére méltánytalanok és tilosnak tartván: a kérdéses három könyvet ország-

szerte kibocsátott körlevélben bárkinél és hol találtassanak, lefoglaltatni, használásukat megtiltani, a szerzők, pártfogók és nyomtatók neveit kinyomozni elrendelte. S miután ezek értelmében a lefoglalás meg fogott történni, a kir. főkormányzók megengedhetőnek látná azt, hogy a kérdéses Catechesis fogatkozásaitól megtisztítva s a felségtől kinevezett könyvvizsgáló bizottságtól átnézve, újból kinyomathassék s a helvéthittű ifjuság oktatásánál használtathassék.“

E rendeletek kisebb nagyobb pontossággal végre is lőnek hajtva. A helvéthittű egyházi főtanács márczius 4-ki ülésében a főkormányi határozatot megelőzve, ily végzést hozott e tárgyban: „Irai kell tisztelendő püspök Déési uramnak, minthogy ő felsége az jött decretumában az *d e c l a m a t i o n* bizonyosan a prédikálást érti: publicáltassa az hazában minden eklézsiabeli ministereknek és eklézsiáknak, hogy az igaz keresztyénséghez sem fér, az unio sem hozza magával, hogy egymásnak vallásbeli principiumait sarcasmusokkal publice az cathedraban illessék és az ellen teletorokkal detonáljanak, egyik religio ellen is; hanem tanítsa és adja elő“ — úgy mondanak — „az mi vallásunknak tudományát, de ne nevezzen senkit is ki; mondhatja azt ugyan szép és csendes szóval, hogy vannak némelyek, kik azon principium ellen másképen tanítanak, de senkit ne nevezzen ki.... Acludáltassék az ő felsége rescriptuma is in ea parte, mely végre úgy vigyázzon minden minister, hogy úgy prédikáljon, hogy másokat ne sértsen meg, annál is inkább ne mocskolódjék, mert nem tudja ki előtt beszél az hallgatói közül. Mely ellen a ki vétene, tudja meg, hogy sem a Supremum Consistorium, sem más nem segíti dolgát, hanem tapasztalni fogja az ő felsége determinált büntetését.“

Ezen átirásra a püspök május 11-én felelvén, jelentésében, ide vonatkozólag, ily hely fordul elő: „A cathecismus iránt való magyarországi repraesentatiot látám; úgy látszik az excellentiátok irásában benne van a minék benne kell lenni.¹⁾ „Nálam már van“ — írja tovább — „közel 300 Cathecismus, de nem sietek a bekioldéssel, várok újabb parancsolatot; talán még a secularis collectorok is nem küldötték be; talán nem is illenek, hogy én magam

¹⁾ A kir. főkormányzókhoz beadott s onnan az udvarhoz küldött azon felterjesztést érti, melyről fennebb szó volt.

küldjem be, hanem a ki szedeti, vitesse el; így is, hogy beszéd-
tük, tráditorokká lettünk kételenségből, de ha magunk külden-
ők be, kétszeresen lennénk tráditorok.“

A törvényhatóságok e tárgybeli tudósításainak nyomozása
igen messze vinne ezélmótól, azért azokat mellőzöm.

A nyomdával biró nagy városi közönségek közül is csak a
szebenifelelt „Tanácsunk“ — mondatik a jelentésben — „Reissenfels
János és Vappner Lőrincz senatorokat küldötte ki, hogy az ide
való nyomdáknaál nyomozást hajtsanak végre. A mellékelt zá-
radékból át fogja látni a kir. főkörmányszék, hogy itt a
Sárdi Sámuel nyomtató műhelyében egyedül a Magyar Athen-
a s című könyvet nyomtatták, a más kettőt nálunk senki
sem ismeri, s azok nem is nyomattak itt. Sárdi Sámuel kikérdez-
tetvén, mentségeül azt hozta fel, hogy ő ezt magyar-igeni reforma-
tus pap Bod Péter ur kérésére és költségén nyomtatta ki; mintegy
800 példányt a szerzőnek elküldött s előtte nincs tudva, hova let-
tek, mert neki a szerző meghagyta volt, hogy mind küldje hozzá,
egyet se adjon el; nála csak 3 vagy 4 csonka és első nyomásu
(maculatur) példány van. Bizonyos lévén e szerint“ — így végző-
dik a jelentés — „hogy nevezett nyomtató, a vele kötött szerző-
dés ellenére, a kérdéses könyvet a tanács híre és tudta s elővizs-
gálata nélkül nyomtatta ki, a kir. főkörmányszék belátásától függ,
hogy érette miként büntetessék.“

A főkörmányszék e jelentést félretette addig, míg a többi
városoktól is a bekívánt jelentések megérkeznek. De azok elma-
radtak! Az udvar a bozzá tett felterjesztésből egyedül a Catechesist
illető pontra küldött választ, megengedvén 1769. december 15-én
kelt leiratában, hogy az Erdélyre nézve kirendelt könyvizsgáló
bizottság azt meghányja-vesse, a módosítandó helyeket kijelölje,
s a módosítást valamely református egyházi férfival megtétesse,
egyszersmind pedig meghagyta, hogy az így kijavított könyv
további határozathozatal végett ismét felterjesztessék.

És így ez úgy lassanként feledésbe ment. A köztisztletben
álló tudósnak gyöngékedése hihetősön köztudomásu dolog volt,
s a főkörmányszék már magát a kir. leiratot elég sujtónak látván,
az abból szükségképen következni kellő büntetések kimérését ad-
dig halasztotta, míg a vélt vétkest az égi hatalom védő oltalma
alá vette, fenntartva számára az utókor és történetírás igazolását.

Én legalább ama kir. leirat Bod Péter életiratának zárszavai, a január 29-iki és a martius 4-iki egyházi főtanácsi és martius 6-iki főkormányshéki végzések, és végre a deczember 15-iki kir. leirat között szoros egybeköttetést s e kedvelen bonyolódásu irodalomtörténeti jelenetnek szintoly óhajtott, mint természetes kifejlődését látom; a mi által meg van igazítva Seivert erdélyi tudósokról írt életrajzai folytatójának ¹⁾ azon tudósítása, mintha az Athenas íróját és nyomtatóját büntetésre ítélték volna. Köz levéltáraink eddigelő ismeretes adatai szerint az ügy a nyomozódás pontján túl, az ítélelhezásig nem haladt. Hihetű, hogy itt a tévedést a báró Dániel Istvánra s ön életiratának kinyomtatójára szabott s részben végre is hajtott büntetés okozta.

II.

Az eddig mondottakban azon — úgyszólván — rég ismeretes rajzát fogta megismerni a figyelmes olvasó az emberi életnek, a mint az különböző korszakain át, ezek természete szerint változó viszonyok, öröm és szenvedés, küzdés és önmegadás közt rendszeren le szokott folyni; szinte lehetne azt mondani, színpadi nézőjátéknak, minőt majd minden nap látunk, könyvnek, melynek példányai még sok helyt találhatók, episodnak, minőkből gyűjtögetik egybe az írók az emberiség mivelődésének változatos történetkönyvét. S mégis a mint egyik színmű és könyv inkább megragad s tartósabban gyönyörködtet mint a másik: szintűgy van oly egyéni élet, melynek már egyes részei is feltűnő hatást gyakorolnak ránk, szebb mozzanatai mintegy lübbájosan vonzanak magukhoz; midőn pedig egészen előttünk áll, mint egy kitárult tenger, vagy mintegy felnyilt rónaság, megdöbbsent, hámulásra kész, sőt tiszteletre gerjeszt. S ezek a részletek, ezek a mozzanatok azok, a miket csak kevesek életében találunk fel, melyekben önálló s egészen külön egyéniségök ki van fejezve, melyek őket a közönséges emberek sorából, életöket a mindennapi élet szokásos mértéke alul kiemelik.

¹⁾ Siebenbürgische Quartalschrift. Hermanstadt, 1796. VI. köt. 149—157. l. l.

Bod Péternek már származása, valamint gyerek- s ifjúkori sorsa nem mindennapi életviszonyok közt szövődik, s benne az esetlegesség az önakarat szabad elhatározásával oly csodásan párosul, élete folyama s elményei oly sajtászerűek, hogy az ő magán- és közléte, mint emberé, egyedül magára tekintve is, sok mások fölött képes érdekelni. Hátha még szellemi működésének különböző köreiből veszszük vizsgálat alá, ha mint az egyház tevékeny szolgáját s mint író és hazafit nyilvános és közhatású cselekedetei szempontjából tekintjük: ekkor az érdekeltség részvétté lesz, s az ő alapos megismerésével az iránta való elismerés egyszerre fog bennünk megszületni.

Őt mint papot és író mindig egy tisztán meghatározott cél vezette. Egy gyakorlati életelv éltető melege, egy mély meggyőződés erős érzete által látszik áthatva lenni élete minden szakában, polgári működése minden phasisaiban: világítani s világítani! E volt az ő feladata, ez kalauzoló csillaga, ebben telt öröme.

Az olvasó előtt már ismeretes, hogy folyvást tanult, s a mit tanult, annak másokkal közlésére folyvást kereste az alkalmat. Ez úton magának nemes kedvtelést szerezvén, embertársainak és a közügynek kivánt használni. „Kősziklán épült ház ostroma“ című legelső munkája is,¹⁾ mely 1738-ból és így még tanuló korából való, eleven kinyomata emez érzületének. „Ez historiát“ — mond gr. Bethlen Katához írt ajánlatában — „nem tudván: legyen-e magyarúl vagy nem, e szomorú napok-

¹⁾ Kősziklán épült ház ostroma, vagy oly rövid de világos história, melyben a magyarországi protestans ekklesiák nyomorgatások közönségesen, nevezetesen pedig az 1673. eszt. Pozsonyban citáltatott papoknak halálra sententiáztatások, tömlöczöztetések, gályákra való vitetések s eladattatások és onnan csudálatosan kiszabadulások világ eleiben adattatott a Krisztusnak ez sok nyomoruságokból kiszabadult szolgálai által 1676-ban, mely magyarra fordított 1738. siralmas esztendőben a n.-enyedi Collegiumban. Ajánlva bethleni gr. Bethlen Kata asszonynak, 160 l. mutatóval. 4-edrét. Kézirat (gróf Kemény Coll. Minor. M. S. Histor. Thom. XXXII. 1 darab. Ismét a kolozsvári ref. Collegium könyvtárában, b. Bánffy-theka II. polcz. 5. sz.

ban, ¹⁾ magyarra fordítottam, melynek kezdete igen megegyez ez jelen való esztendőben történt kedvetlen dolgokkal, mert akkor is a rebellio neve alatt fogták el az urakat és papokat. Néhol adtam is hozzá“ — mondja tovább — „másunnan is, világosításnak okáért, s még a mellé ragasztottam némely városoknak azután való üldöztetéseket; úgy a könyvekből is jegyzettem meg azokat a nagy familiákat, melyek reformálódtak és a reformatiót elősegítették.“ „Mindezeket Nagyságodnak — így végzi ajánló levelét — ez irásokban azért küldöttem, hogy ha tetszeni fog, maga előtt olvastassa fel. Ugy remélem, hogy Krisztus kísérteit szenvedő szolgálóinak historiája unalmas nem lesz.“²⁾

Ime, a fürkésző tudni vágyás, gyűjtői és írói hajlamai a csirázás pontján, ime, ifjui munkásságának első zsengéje! Nem önálló alkotás e mű, fordítás Lampe historiájából, de élénk előadása, tiszta írásmódja, meglepő elmejárása pedig már ekkor sejteti a leendő tudóst és író.

Határozottabban van kifejezve azonban ez irány Bibliái Lexikon, Biblia-Historia, és Judás Lebbeus című három első nyomtatott művében.³⁾ Az elsőről csak annyit em-

¹⁾ Már fennebb volt említve a reform. főurak elfogatása.

²⁾ Aláírva: „N.-Enyed 1738. Szent-mihályhó 23-án. Nagyságod igen alázatos szolgálja, alumnussa

Bod Péter.“

³⁾ I. Szentírás értelmére vezérlő magyar Lexicon, melyben a szentírásban előforduló példázolások (typus) és ábrázolások (emblemata) lelki értelmek szerint röviden kivilágosítottatnak, sok dolgok a zsidó és görög régiségekből kimagyaráztatnak, és így a szt. írást érteni kívánók e szándékjokban felsegíttetnek. Bod Péter, a hévizi reform. eklézsiában és udvarban a Krisztus evangyéliumának méltatlan sáfára; (a kezeim közt levő példányt) nyomtatta Győrben Streibig József könyvnyomtató. 8-ad rét. Ajánlva van gr. Bethlen K. a gr. Széki Teleki József öszvegyének, Sorostélyon Karácsonhó 8-án, 1746. 1—312 lap, kettős mutató táblával.

Erről azt jegyzi meg önéletirata végén, hogy Hévizen írta, elsőbben pártfogónője nyomatta ki Kolozsvárt 1746. 400 példányban, a papirosat maga a grófné adván, pénzt fizetvén 270 magyar forintot. Correctora volt Szathmári Pap Zsigmond, kinek és a könyvnyomtató-

lítek meg, hogy abban a sz. írásban előforduló különösebb szólás formáknak, képeknek, példabeszédeknek és ábrázolatoknak, mint például az alpha és omega, a menyasszony és figefa, a talentum és magvető jelentéseinek magyarázatát adja bettrendszen, röviden és egyszerűen, a végre, hogy — a mint maga mondja — „a sz. írást vizsgáló olvasók ez által az eféle szólások formáit, melyeket tulajdonképen érteni nem lehet, jobban által láthassák és a természeti dolgok borítékjok alatt minémü lelki dolgok legyenek,

nak sok ajándék ment. Másodszor maga nyomtattatta ki ugyan Kolozsvártt sok bővítéssel 1757. 500 példányban. Nyomatató volt Páldi, fizetett érte 265 forintot. Ebben senki segítségére nem volt, csak pártfogónőjének elegyedett bele 40 forintja. Tehát a győri a harmadik kiadás.

II. A szent Bibliának Historiája, mely az Istennek ő és új testamentumi szent beszédének megirattatása, annak mind ez ideig csudálatos megtartatása, különböző nyelvekre, azok között a magyar nyelvre fordíttatása és azokon való kinyomattatása rövideden előadatik Bod Péter, a hévizi reformata eklézsiában és m. udvarban a Krisztus képében követséget viselő szolga által. (A kezeim közt levő példány) Szebenben nyomatott Sárdi Sámuel által 1748. 8-adrét. Ajánlva van gr. Bethlen Imrénnek és neje gr. Gyulai Klárának, Hévizen, febr. 1-én 1748. Ajánló levél 1—11 lap. Előljáró beszéd I—V. Püspöki helybenhagyás I—II. a könyv 1—176 lap.

Őnéletirata végén erről azt írja, hogy ezt is kétszer nyomatta ki, elsőben 1748-ban az asszony, gr. B. K. adott hozzá papirosat, de maga fizetett érte 117 forintot; másodszor 1756-ban 1000 példányban, fizetett érte 229 forintot, ebből gr. Teleki László fizetett 54 frtot.

III. Szent Judás Lebbeus apostol levelének tanításokban foglalt magyarázatja, melyet az egyszer igaz hittel megajándékozott híveknek a hitben való megerősítésökre, a hitért megkivántató tusakodásra való serkentésekre és a sok nyomoruságok között való vigasztalásokra; az Istennel pedig nem gondoló, bűnben élő bűnösöknek rettentésekre, megtérítésekre s Istenhez való vezéreltetésekre elmondott s mostan közönségessé tett Bod Péter, eddig a hévizi reform. eklklésia s m. udvarban, már pedig a m. igeni szent gyülekezetben a Krisztus szolgálja. (Az előttem álló példány) nyomtattatott Szeben-

a Biblia olvasása közben könnyebben észre vehessék. Azért ajánlja pedig a hajdani derék Bethlenek derék utódinak, hogy megmutassa, hogy hozzámutatott jó indulatjokról nem feledékeny, hanem azt illendőképpen meghálálni igyekszik.“

A másodikikhoz írt előbeszédében továbbá leírja a Biblia fontosságát, s minden népeknél való becsültetését, és elmondja, hogy minden nemzet igyekszik, annak értelmét előadó, és világosító könyveket írni a gyengébbek kedvéért. Ezután a hazai viszonyokat érintőleg „a mi nemzetünket sem lehet egészen vádolni“ — jegyzi meg — „hogy elmulatta volna, ha szintén vagon is benne sok hidegség az Isten útaihoz; magyar nyelven is adtak ki sok szép könyvek, ilyenek: a Dominica-k, Postilla-k, a szentírás könyveire való magyarázatok,“ egyszersmind az ide vonatkozókat egyenként felszámolja. Végre magára tér át. „Én is“ — így szól — „mivel hogy engedett nekem az Isten jó patrona asszonyom mellett csendességet, kivántam azt nyilván valóvá tenni, hogy az én időtöltésem nincsen az irások vizsgálása nélkül, és azon voltam, hogy általam is mások vezéreltetnének a sz.-írás igaz értelmére. E végre választottam olyan materiát a szent Biblia körül való munkára, melyet tudtomra magyarul még eddig senki ki nem adott. Mert eddig az ideig fordultak meg kezemen 340 s több különös materiákról különböző emberektől irattatott könyvek, melyek 1536. esztendőől fogva bocsáttattak világ eleibe, de még eddig a tölem elválasztott materiákat, hogy magyarul valaki kiadta volna, sehol sem láttam. Ez előtt a magyar lexicont bocsáttottam közre“ — úgy mond tovább — „most ezt nagyobb részint annak árából keresett pénzzel nyomtattatom ki — ítéljenek iránta, a mint tetszik, nekem tudom sok fáradságomban áll azon része, mely vagon a magyar bibliáról.“

Tárgyára szállván, ezt négy könyvre osztja, melyek közül

ben Sárdi Sámuel által 1749. Sadrét. Ajánlva volt gr. széki Teleki Lászlónak s nejének gr. Rádai Eszternek, Sorostélyon, december 1-jén MDCCXLIX. I—XII. lap. Előljáró beszéd. I—VII. l. Püspöki helybenhagyás I—II. A könyv maga 1—253 l.

Önéletirata végén erről azt jegyezte fel: nyomtatattam Szebenben 1749. 600 példányt, fizettem érette 204 forintot, gr. Teleki László és neje 50 forintot.

legközérdekűbb s magyar irodalom-történeti szempontból egyszerűs mind a legbecsesebb is a negyedik. Ebben a Bibliának a reformatio előtti állapotját röviden érintvén: az az utáni korszakot kimerítő tárgyalás alá veszi, s Pesti Gábor 1536-ban megjelent első magyar bibliáján kezdve a XVI. XVII. és XVIII. század biblia kiadásain át lemegy egészen az 1717-iki Bél Mátyás által kiadott, és, 1736-iki (Torkos Andrástól fordított) bibliáig, s oly sok ismeretet tanusítólag értekezik róluk, hogy e cikk ókori irodalom történetünknek egyik legszebb gyöngye.

A harmadiknak ajánló-levelében a hitet és jó cselekedeteket, mint az embertől elválaszthatlan kötelességeket fejtegeti. „Ezt tették — úgy mond — régen a próféták, azután az apostolok, végre azok, kik az Isten beszéde hirdetésére vannak rendelve — a papok. Ezek kötelessége terjeszteni a hitet, a mi a tudomány cselekedni a jót, s ezzel példát adni a világnak. „Mivel — így szól tovább — engem is az Isten e hivatalra állított, arra tartozó dolognak tartom a tanultabb nemzetek szokása szerint, melyeknél bővölködnek a sz.-írás értelmét világosító jó könyvek, hogy ne csak élönyelvvel, melyet a szél a levegőben eloszt és elfelejtet, hanem írással is, a mely sok esztendőnk után is fenmarad, a bűnben élőket rettentsem és a megtérésre hívjam, az istenfélőket pedig a kegyelem szerint erősítem és vigasztaljam, magamra is tartozónak állítván, a mit az Isten Ezekielnek mondott: „Őr-álló ül a d t a l a k t é g e d e t a z I z r a e l h á z á n a k.“ A mostani időkre is illik — folytatja tovább — „az apostol levele; ma is elmondhatni: sok a tudomány, kevés a jó lélek; mert most a tudatlan is tudós és a tudós sem kegyes, sőt a tudósok gonoszabbak“ ... Ajánlja pedig az illetőknek azért, mert ők kivételek, mert serkentí őt arra hozzá sokszor mutatott jó indulatjok, melyet elhallgatni, a hol alkalmatosság van rá, háládatlanság lenne. „Legyen ez háládatosságom bizonyítványa, a míg ez az írás megmarad — megmarad pedig ez hosszú időkre“ — s végre azért ajánlja nekik, hogy nevék legyen paizs gyanánt azok ellen, kik másokat örömeztetnek gyaláznak, mint követnek a jóban. . . . . Előbeszédében kifejti, hogy ezen munkája is a sz. írás könnyebb megérthetőségét kívánja eszközölni. Végre maga a könyv a felvett sz. író leveleinek kimerítő magyarázatát adja.

E nemű műveihez sorozom én még természetete és tartalmánál

fogva, Szent Heortocrates¹⁾ Beszélgetés Isák és Bethuel leánya Rebeka között²⁾ valamint Magyar új Testamentum³⁾ című dolgozatait is, melyek közül a második előttem csak címéből ismeretes; a harmadikról önéletiratában van az alább látható jegyzés; életírójánál nincs sehol róla emlékezet; az első.közkezen forog. Ennek előszavában okát adja annak, hogy a keresztyénség nagy része az apostoli kor egyszerűségére vágyván visszamenni, ünnepek és egyházi szertartások tekintetében, a reformatio alkalmával nem csak a hit elveit tisztította meg, hanem az ünnepek és vallási szertartások nagy részét is megszüntette, s csak azokat tartotta meg, melyek a Krisz-

¹⁾ Szent Heortocrates vagy a keresztyének között előforduló innepeknek és a rendes kalendáriumaokban feljegyezett Szenteknek rövid históriájok, mely a szava bévehető hiteles írókból egybeszedegettetett és magyarra fordítottatott, közönséges haszonra intéztetett egy bújdosó magyar (Bod Péter) által, 1757. esztendőben. Újból kiadatott Szatsvay Sándor költségével, Pozsonyban, Véber Simon Péter betűivel. 1786.

Erről azt jegyzette meg önéletirata végén, hogy ő azt Szebenben nyomatta ki 1761-ben. 1000 példányban, fizetett érte 200 frtot. 100 forintját Málnási László fizette le, de azután ő megfordította. „Ugyanekkor — jegyzi meg — Danszkai József ajándékozott 20 forintot, gr. Gyulai Ferencz 5 forintot.“ Úgy vélem, hogy az első kiadásra: „Oppenheim 1757.“ csak színből van téve, hogy a censura figyelmét kikerülje.

²⁾ Beszélgetés Isák és Bethuel leánya Rebeka között házassága alkalmatosságával. Nyomtattatott Pesten. Az év nincs kitéve. 8-adrét 24 lap.

³⁾ Magyar új Testamentum. Erről csak Önéletiratában láttam annyi emlékeztést: „A magyar új Testamentumot akarván kinyomtattatni a kolozsvári könyvnyomtatóval Páldi István urammal, mely még tökéletességre nem ment, előre fizettem készpénzzül flor-hung. 100, borúl pedig 72 frt. együtt 172 frt.“ Elkészült-e e munka, vagy valamelyik fennebb ismertetettnek volt előbb ily czíme, vagy ez is eltévedt? meghatározni nem tudom. Leginkább lehetne a Biblia-Históriának II. részét ennek tartani, feltéve, hogy azt külön akarta kiadni. Czíme legalább ezt sejteti.

tus jótéteményeire való megemlékezést örökítették meg az embe-
riség között. Elhárítja magától ama gyanusítást, mintha ő az ál-
tal, hogy az ünnepeket és szertartásokat ismerteti, egyszersmind
helyeselné is; csak azért teszi, hogy legyen tudva, mi volt azok
eredete, nevedése, s mint tartják meg az illetők. „A mi az ek-
klésia tudományával egyez, igaz és helyes; a mi nem — úgy
mond — te se tartsd annak, meg se botránkozzál rajta. Istent
féljed — így végzi — a királyt tiszteljed, felebarátodat sze-
ressed.“

Mind e műveinek valamint nyomtatásban megjelent¹⁾ és

¹⁾ Nyomtatásban megjelent egyházi beszédei közül előttem ezek ismereteseek:

1. Szépen fénylő s ékeskedő, de hirtelen el-
hervadt s porban esett korona, r. sz. birodalombeli
mélt. gr. széki Teleki Mihály úr ő nagysága, felséges és ke-
gyelmes királyi asszonyunknak tanácsos hive, udvari aranykulesos
komornyikja, nemes hazájának, méltóságos uri familiájának, apos-
toli szent vallásának ékes koronája. Világi életének virágjában, mélt-
óságának fényeskedő állapotjában ötönd napi betegsége által 1745-ik
esztendő sz. Mihály havának 10-ik napján elhervadván hirtelen a por-
ban esék Hévízen. Mely ékes koronának elhervadását s porban való
takartatását, az idvezült Úr testének koporsóba záratatásakor az
Jeremiás próféta siralmas életéből tett tanítással, az egybengyúlt so-
kasággal könyves szemmel, megkeseredett sívvel szemléltette Bod
Péter, a hévizi m. udvarban a Krisztus szolgája. Hévízen MDCCXLV.
esztendőben, sz. Mihály hava 12-ik napján. Kolozsvárt nyomtatta-
tott. S. Pataki József által 1749. eszt.

2. Tiszta fényes drága bibor, melyet a már áldott
emlékezetű m. izraelbeli nagyanya néhai méltóságos gr. Bethlen
Kata asszony ő nagysága virágzó idejében, a m. gr. Haller László
urnak, azután a M. R. Sz. B. gróf urnak széki Teleki József
urnak szerelmes házas társa, egész életében ugyan, de kivált szép
hírel-névvel tündöklő özvegységében magának megszerzett és Isten
kegyelme által felöltözött. Melytől midőn meghidegedett teste a fo-
garasi templomban a gyülekezet előtt tanubizonytságot tett, és
életének folyását s boldog megoszlatását versekbe foglalván, jó
patronájához való háladatosságának megbizonyítására kibocsátott Bod

nyomtatatlan ¹⁾ egyházi beszédeinek is célja — úgy lát-
szik — a volt, hogy külföldön szerzett ismereteit hazájába
átültesse s így az egyház kebelében a biblia alapos megismer-
tetésével s köz olvasmányá tételével a protestantismusnak, úgy

Péter, tanuló diák korában a megboldogult asszonynak alumnusa, az
után egynehány esztendőök alatt udvari papja, most pedig a m. igeni
ekklésiában a Krisztus szolgája. Kolozsvártt nyomtatott Páldi
István által 1762-ik esztendőben.

3. Örökké élő és az halál porán felyül álló
GOEL. Avagy a halandóságnak és romlandóságnak sokféle terhei kö-
zül Istenének látását óhajtó és a feltámadás által örökéletre megju-
lását váró JÓBNAK az örökké élő GOEL ÚR JÉZUS KRISZTUSBAN ve-
tett bizodalmáról rövid halotti tanítás, melyet a már áldott emléke-
zetű, igaz hittel élő, reménységgel ékeskedő mélt. gr. Rádai Esz-
ter urasszonynak, a mélt. r. sz. b. gr. széki Teleki László ur-
nak — a királyi felség hazáját szerető hasznos tanácsu tanács úr hi-
vének, aranykulcos komornyikjának és főpohárnokjának, az erdélyi
református ekklésiák és iskolák főcurátorának, szerelmes hités tár-
sának, világi élete kedves párjának elromlott teste eltakarittatása al-
kalmatosságával, a gernyeszegi templomban megkeseredett szível
elmondott sz. Iván havának 16-ik napján M.D.CCLXIV. esztendőben
Felső-Csernátoni Bod Péter. 4-rét.

¹⁾ Kinyomtatatlan egyházi beszédeit Önéletiratában maga
elősorolja; idő rendbe véve ezek: 1) 1750. aug. 16-án prédikált
Turóczi István Mária nevű leánya felett. 2) 1754. r. sz. b. gr.
Teleki Sándor felett. Zsoltárok könyve LXXXII. r. 6. 7. verseiből.
3) 1755. jun. 15-én a dévai köz-zsinaton. Kolosse II. lev. 16. 17. ver-
seiből, az ekklésia szertartásairól. 4) 1759. gr. Teleki
Lajos felett Sárpatokon. 5) 1760. Pünkösdi napján Konezán Ka-
pronczai György felett. 6) Diódon Biró József és Lajos
testvérek felett, kik egymásután harmadnappal haltak meg. 7) Ugyan-
azon évben május 1-jén Nyakó György fia felett. Amos III. k. 6.
vers. 8) Ugyanazon évben jun 5-én Sajó-Udvárhelyen liber báróné
Brugier Karolina m. gyerőmonostori Kemény János
özvegye felett. 9) 1764. jun. 17-én gr. Teleki Lászlóné felett,
Gernyeszegen. 10) 1765. dec. 8-án I. Ferencz római császár
emlékezetére, a ki halt meg aug. 18-án.

szólván, a nagy tömegnél új alapot s szilárd földet szerezzen, osztályfeleivel a theologiai tudományokat megkedveltesse, szóval az akkori politikai viszonyok nyomasztó légkörében meglankadt vallásos élet meglevevitésére hasson.

A mint gr. Bethlen Kata udvarából M. Igenbe ment át, új irányt tűzött maga elé: az egyház történetekre való előkészületets annak megírását. Hogy munkálkodásában ezt az egymásutánt tartsa, partfogónőjének lelki iránya, a kor és nemzet szüksége és saját írói talentumának fejlődése hozta magával. Partfogónőjének vallásosságát látva, korát és nemzetét ismerve, lehetlen volt jókor meg nem győződnie arról, hogy amannak rokonszenvét leginkább az által biztosíthatja, valamint ennek is szívéhez és elméjéhez bemenetelt csak úgy képes magasb s egyetemesb igazságok és eszmék számára szerezni, ha bennök a vallásos érzést életre költi, azt ápolja, ha a vallás magasztos tanainak, az egyház rendtartásainak észszerű ismeretét eszközlí, szóval: ha őket magasabb igazságok elfogadására fogékonyokká teszi. Eddigi munkássága, mind e célra vezető lépcsők voltak. S ő azt elérte: művei elárasztották a két hazát, százan-kint vették meg buzgó főrangnak s osztogatták ki vidékeiken, megrendelték a könyvárusok, maga is ajándékozott barátinak, ismerőinek, s a szegényebb sorsuaknak.

Midőn már hír-neve s olvasó közönsége volt, s ekkép egy magasabb pályához az út meg lön nyitva: az egyháztörténet-írás mezejére lépett át, s itt első műve, közönséges egyháztörténelme¹⁾ melyben a keresztyénség s a keresztyén hitfelekezetek

¹⁾ Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva a jelenvaló idők sokféle változásinak rövid históriája, mely az Isten magyar népének hasznára egybendegettetett és a dolgok nagyobb megvilágosíttatásáért a világ négy fő mappáival kiadattatott Basileában. Imhof Rodolf János által 1760.

Erről önéletirata végén ezek vannak sajátkezüleg feljegyezve: Baselben nyomtattattam az ekklesiái históriámat 1760. Igért a könyvnyomtató 500 példányt, a melyet még eddig sem vettem, előre pedig megfizettem 300 forintot, a correctornak adtam 6 aranyat, a vcturáért 3-t, mely teszen 45 frtot. Ennek alkalmatosságával adótt

történetei, kezdet óta a XVIII. század közepéig terjedőleg elő van-
nak adva, különös tekintettel a reformationnak Magyar- és Erdély
országban való elterjedésére. Röviden könnyen felfoghatólag van
szerkesztve, ámbár rajta a kezdet nehézségei és hiányai látsza-
nak, mindazáltal mint úttörő mű, céljának megfelelt. E mellett
van előadásában valami báj, melyet nem magyarázhatunk meg
magunknak, de éreznünk kell. Nekem legalább úgy tetszik,
mintha megelevenednének az alakok tolla alatt, mintha erősebben
bizonyítva az ok, találóbban színezne a szó, ha ő mondja; úgy
tetszik, mintha magát látnám s századában lennék, midőn őt naiv
egyszerűséggel, de valódi erővel és teljesen meggyőzőleg hallom
beszélni. E műve irányát és indokait az előbeszédben ő maga
vallja be. „Minden régi pogány és az újabb keresztyén nemzetek
is emlékezetben tartották az ő viselt dolgaikat — kezdi előbe-
széde bevezetését — mindeniknek van mind a világi, mind az
ekklésiai dolgokra tartozó magok nyelveken írt historiájok. A mi
magyar nemzetünk volt még eddig olyan szegény, melynek az új
testamentumi időt a mi időnkig, s abban véghez ment kivált ek-
klésiai dolgokat előadó historiája a maga nyelvén nem találta-
tának, úgy, hogy a kik idegen nyelveken nem tudnának, azok kény-
telenítetnének vakok lenni az ő idejek előtt véghez ment dolgok-
ban. Oly tudatlanok is abban, hogy ha valaki valamely historiát
beszéli előttök, csudálva hallgatják, melynek az az oka, hogy a
magok nyelvökön historiás könyvek nincsen, az idegen nyelveket
kevesen tudják, a kik tudják is, a könyvek szük voltak miatt,
olvasás által magukat tökéletesekké nem teheték. Adott volt
nyugyan ki olyan historiát Heltai Gáspár s Benczédi Szé-

generalis gr. Bethlen Farkas a kéréssemre 5 frt. Obrister Gyulai Fe-
rencz ur 5 frt. L. b. Naláczai Sára, Barcsai Gergelyné 50 forintot.

Ugyanerről napiköltésjegyzékében e van feljegyez-
ve: Basileában nyomtatott história exemplárt vettem kezemhez egyet
T. József által, Kendeffi Elek úr által, másodszor 20. dec. 1762. 12.
exemplárt 1764. die 8. junii vettem kezemhez Kolozvárról t. püspök
Verestói György uram által 50-t, melyet hozott le Bécsből m. b. Wes-
selényi Farkas urfi, küldötte Türi Sámuel uram. 1764. 20. junii Ger-
nyeszegen vettem kezemre 30 historiát Bethlen Imre uramtól, sub
titulo puskapor. Türi Sámuel küldötte Bécsből.

kely István (1558) egy kronikácskát, a mult seculumban pedig Lisznyai Kovács Pál egy mást, de mindazok igen elfogytak s ritkán lehet megtalálni, mind pedig azok külső dolgok körül levén foglalatosok, kevés találtaik benne, a mit hasznosan fordíthatna a maga épületire, kivált az, a ki az ekklesiái dolgokban kíván tanúságot venni a Krisztus idejétől fogva a jelen való időkig. Elmémre vevén — folytatja tovább — én is ez nemzetünkben való fogyatkozást, kívántam munkás lenni abban, hogy ha csak valami részben is ezen hijánosság kipótoltassék. E végre gondolkoztam volt, hogy magyar nyelvre fordítanék valami ekklesiái historiát, de minek utánna néhányat egybeszedtem volna, hogy a jobbikat elválasztanám, azokat megvizsgálván helyesebbnek itéltem, hogy azokból formálnék egyet, a mely lenne nemzetünknek közvetlen állapotjához alkalmaztatott, és eképpen készítettett ez az ekklesiái históriának rövid summácskája.“

Ez után az írásban általa követett elveket adja elő, melyek közül, a harmadikat, mint ide tartozót, jónak látom egész terjedelmében ide igtatni: „A mennyiben lehetett — így szól — igyekeztem magyarul írni és a deák szollás formákat kikerültem, de teljességgel elkerülni nem lehetett, mert már némely szók úgy belé elegyedtek a magyar nyelvbe, hogy elszakasztani onnan éppen nem lehetne, mint fundamentum, mód, materia, forma próba. stb. Ezek és hasonlók úgy magyar szókéá váltak, hogy a melyeknek helyökre állottak, azok elvesztek, és már ezek nélkül nem lehetünk. Továbbá némelyek úgy felvételődtek, hogy magyar szólások formájokra mondanók ki, meg sem értenék, így: metropolita, archimandrita, Albertus Magnus, Erasmus Rotterdamus stb. Végre, mert kénytelen voltam én is magamat a közönséges szokáshoz szabni, utálván és kerülvén a különböző és újjító nevet, mely igen könnyen szokott támadni néha a jó végre intézett cselekedetből is. Bizonyos az, hogy szerettem volna én az embereknek kivált nevöket a magyar nyelvnek folyása szerint előadni, de úgy, ha előbb egy néhány értelmes emberekkel egyet érthettem volna ezen dolog iránt; mert másképpen ennek több haszna nem lett volna, mint a boldog emlékezetű Apáczai Csere János fáradságának, a ki majd mindenféle tudományhoz tartozó szókat magyarul adott elé, melyben ötet vagy senki vagy igen kevesen követték. E végre azért igen jó volna tudós

emberekből álló magyar társaságot a magyar nyelvnek ékesgetésére — mint más nemzetekben vagyon — felállítani.“

„Csudálatos dolog az, így szól tovább — hogy Európában csak magánosan állván a magyar nyelv, és annak más nyelvekkel atyafisága sem lévén, régen írott könyvekkel is nem segítettén, még is eddig épségben megmaradhatott. A melyen még azon sok nyelvet értő Skaliger is méltán csudálkozott, holott a görög, deák, vandalusok, anglusok, francziák nyelvek elváltozott, ez pedig — a mint lehet iránta itélni — még eddig a maga formáját megtartotta. Igaz ugyan, hogy elegyedtek ide is a szomszédos nemzetek nyelvekből sok szók, mint görög, török, német s kivált tót- és deákból, de ezek a nyelvnek valóságát még meg nem változtatták. Most mindazonáltal ha valaha, közel van a magyarnyelv a megzavarodáshoz és abból következő romlásához először, mivel a szent-írás magyarázók, hogy tanítások ékesebb és hathatósabb legyen, minden harmadik szó közé deákot elegyítnek, miket pedig magyarul mind hathatósabban s mind érthetőbben lehetne kimondani, úgy, hogy a deák nyelvhez nem értő együgyű ember is megérthetné. Másodszor, a törvény tudósok is oly nyelven kezdettek beszélni, melyen a deáktalan magyarok nem értenek. Harmadszor, a vitézi rendek, a kik néhány esztendőttől fogva francziául kezdettek beszélni magyarul, pedig többnyire azok, kik franczia kakas szót sem hallottak.“ Mindkét osztálybeliektől példákot idéz s kimondja, hogy a mely szókat azok diákosan és francziásan roszul mondanak, magyarul sokkal hathatósabban ki lehetett volna mondani: „Nem vagyok abban a tévelygésben — így zárja be szavait — a melyben látom lenni többnyire a magyar tudós embereket, hogy a deák, franczia s más nyelveken kiadott dolgokat magyarul hathatósan és illendőképen nem lehetne kimondani; lehet, sőt a mi nyelvünk igen alkalmas akár mely dolgoknak kifejezésekre. De ennek megmutatását s nyelvünk romlása több okainak is előadását máskorra halasztom...“

Ime, a nemzeti nyelv iránti mély érzés s a hazafiúi indokolt aggodalom jövőjéért! Ime, a tudós társaság eszméjének első megvillanása egy erdélyi igénytelen falusi pap fejében ez előtt 100 esztendővel!

Ezt követte nem sokára kéziratban levő közönséges

magyar egyház történelme¹⁾ latin nyelven oly czélből írva, hogy a külföldön kinyomattatván, a tudós

¹⁾ *Historia Hungarorum ecclesiastica inde ab initio novi Testamenti ad nostra usque tempora deducta.* Az előttem álló példány a n.-enyedi ev. ref. Collegiumé, melynek czímlapját maga Bod Péter saját kezével írta. A belső czímiratban: „inde ab initio novi Testamenti“ helyett ez áll: *inde a nato mundi Salvatoris.* Három kötetből áll ívrét alakban, mindenik négy új vastag, a kötetek ironnal vannak lapozva, az I-ső áll 533. a II-ik 442. a III-ik 510 oldalból. Négy könyvre oszlik s ezek fejezetekre; mindenik könyvnek és fejezetnek külön czíme és külön-külön §-okra vannak osztva. A §-ok tartalma az oldal szélén ki van jelölve. Az első kötetben vannak két könyv (Liber), az első könyvben XV. fejezet (caput). E szerint:

Liber Primus complectitur res praecipue ecclesiasticas apud Hungaros ab initio novi Testamenti per Secula ab initio Regni Regis Geizae, qui principiatum in iit anno Christi DCCCCLV. indeque ad annum MD. ad initia fere Reformationis. Ezt követi az előszó (Proloquium) s ezt a fejezetek. Az első fejezet szól a magyarok különböző elnevezéseiről. A 2-ik az avar magyarokról. 3. A magyarok régi lakhelyeikről, egy földabrosszal. 4. Pogány isteneikről. 5. Keresztyén vallásra térésökről szt. István előtt. 6. Nagy Károlynak a magyarok megtérésében való igyekezetéről. 7. Keresztyén vallásra térésökről Geyza és szt. István alatt. 8. Megtérésökkel kapcsolatos mesékről. 9. A magyar korona és királyság származásáról. 10. A magyarok keresztyén vallásáról a X. században. 11. Azon vallásról, melyet a rom. Cathol. vallásra tértökkor követtek. 12. A kun magyarok keresztyén vallásra téréséről. 13. Az ünnepekről s különösen a vasárnapról. 14. A valdensiek hitének a magyarok között fentartásáról. 15. A magyarországi huszszitákról. 16. Az erkölcsök megromlott voltáról a reformatio előtt.

A második könyv czimirata ez:

Liber Secundus, complectitur *Historiam* Reformationis resque ecclesiae in Hungaria et Transilvania Seculo XVI-o usque ad Pacificationem viennensem gestas, quae fuit anno MDCVI. ÁI. XVIII, fejezetből. Az 1-ső szól a reformatio alkalmatosságáról. 2. Kezdetéről Magyar- és Erdély országban. 3. Előmeneteléről a mohácsi vész után. 4. Előmozdító okairól. 5. Pártfogóiról Magyar- és Er-

világ által is olvasható legyen. Itt már akár az adatok bő-
ségét s érdekes voltát akár a feldolgozási ügyességet nézzük, a
mély buvárt és sok oldalú történet-írótt kell benne megismernünk.

délyországban. 6. Akadályairól. 7. Az azt terjesztő papokról (be-
tűrendben). 8. A magyarországi ekklesiák számáról. 9. Az erdélyiek-
ről. 10. Az erdélyi reformatus püspökökről. 11. Az egyházi kormány
eredetéről Magyar- és Erdélyországban. 12. A magyarországi és erdélyi
reform. ekklesiák Confessioiról és Catechismusairól. 13. A szer-
tartásokról. 14. Az iskolák eredetéről. 15. A reformatusok és luther-
anusok közötti vitákról. 16. Az unitariusok eredetéről Erdélyben
s Dávid Ferencz megszentelttatásáról. 17. A jezsuitákról. 18. Az
egyház nyomorúságos állapotjáról Báthori Istvántól Bocskaiig.

A II-ik kötetben van a munka III-ik könyve e szerint:

*Liber Tertius res ecclesiae in Transilvania et Hungaria a
pacificatione Viennensi, anno 1606 conclusa ad compositionem Szath-
mariensem anno 1711 factam complectitur.* Áll XIX. fejezetből. Az
1-ső szől, az egyház állapotáról Bocskai halálától II. Mátyásig.
2. Ferdinánd uralkodásától Leopold uralkodása kezdetéig. 3. Az egy-
ház elnyomott állapotáról Leopold alatt. 4. A reform. ekklesiák álla-
potáról, s a papok gályára hurczoltatásáról. 5. A protestansok állapo-
táról Leopold haláláig. 6. A protestansok állapotáról az ausztriai ház
uralkodása alatt a Szathmári békekötésig. 7. A reformatus fejedel-
mekről. 8. A főurakról. 9. Azon reformatus papokról, kik nevöket
írás által örökitették. 10. A reformatusoknak a lutheranokkal való
vitakozásáról. 11. Az unitariusokról Erdélyben. 12. A szombatosok-
ról. 13. A Jesuitákról. 14. A négy bevett vallás egyesüléséről. 15. Az
egyházi személyekről. 16. A zsinatok nevezetesebb határozatairól a
XVII. században. 17. A biblia magyar fordításai- és kiadásairól. 18. A ma-
gyarországi s erdélyi nyomdákról. 19. A fejérvár- enyedi Collegiumról.

A III. kötetben van a IV. könyv e szerint:

*Liber Quartus complectitur res ecclesiae in Hungaria et
Transilvania a Compositione Szathmariensi ad praesens usque tem-
pus. (1765.)* Áll XVI. fejezetből. Az 1 szöl: az ekklesiák állapotáról
VI. Károly után. 2. A pesti vallási bizottság munkálkodásáról. 3. Az
erre jött kir. válaszokról. 4. A vallás állapotáról Erdélyben VI. Ká-
roly alatt. 5. A vallás állapotáról Magyarországon Maria Theresia
alatt. 6. Erdélyben. 7. A reformatusok politikai - egyházi fötaná-

E művében van letéve a magyar egyházi történetek mezején gyűjtött roppant ismeret-tömege. Gazdag tárháza ez a legritkább és becsesebb adatoknak, legyenek azok erdélyi, magyarországi vagy külföldi írónál levéltárakban és gyűjteményekben feltalálhatók.

csáról Erdélyben. 8. Az egyházköri- és közzsinatokról. 9. A reform. és luther. egyházak közötti vitákról. 10. A reformatus főurakról Erdélyben. 11. A baseli magyar Bibliáról. 12. Az enyedi Collegiumnak a Szathmári bekekötés őtai viszontagságairól. 13. A debreczeni iskoláról. 14. A kolozsvári gymnasiumról. 15. A marosvásárhelyi Collegiumról. Utolsó feljegyzett tény: „Incze Istvánnak mathesis és philosophia tanárrá lett beigtatása, a ki azt Erdélyben legelsőben tanította Wolf rendszere szerint.

Erről szükségesnek látom megjegyezni a következőket:

Önéletiratában 1765-ből Bod Péter ezt írja róla: „Bécsi Agens Tűri Samuel ur volt nálam 19-ik martii három napig; hozta magával Pray Annales Hung. 2-ik darabját; adtam 12 aranyat; mivel ez előtt már sokszor küldött volt könyveket. Elvitte) Continuationem Historiae Ecclesiae Libr. IV, közel 200 árkos oly végre, hogy Belgiumban azt is, a mi Gerdesiusnál van, kezéhez veszi és nyomtatásra valamely Bibliopolának eladja. stb.“ Tehát a három első könyv már nála, vagy Gerdesiusnál volt, s most elvitte a folytatást — a 4-ik könyvet. De ki nem adták soha, hogy Tűri visszaadta volna, arról nincs emlékezés sem Önéletiratában, sem házi diariumában. Ki tudja mi lett sorsuk. Tudtom szerint ma Erdélyben két teljes példány van. Az egyik az enyedi ref. Collegiumé verhenyös színű kemény táblába kötve, metszett bórsarokkal és szeglettel. A kötetek első bal oldalán mindegyiken ez van írva: Accessit libris Bibliothecae Ill. Coll. N. Enyediensis 1789. A címlapon fenn az első kötetben e van írva 134 árkos, a második kötetben 110 árkos, a harmadik kötetben nincs ez, de lapszáma ironnal jegyezve 510. — Ezt tanácsos Salamon József ur az enyedi könyvtárból még 1848 előtt használatra kivevén a nagy-enyedi többi könyvek sorsát — a vég elpusztulást — így kerülte ki. Mind három kötetet maga az író átnézte, a hibákat kijavította, sok helyt egész lapokat, sőt ivateket írt be saját kezűleg. E példányból csak a IV. könyv XI-XII. fejezete hiányzik. E hiteles, s maga az író által kijavított példányból másoltatott le az, mely Pesten Török Pál superintendens ur bir-

Ugy látszik *Lampe* nyomán indult, s nagy részben az ő adatait is felhasználta, de a míg amaz úgy szólván csak idő rendben egymás mellé fűzi, ez feldolgozza, formába önti az adatokat s azokból önálló és szerves egészet alkot. Többi műveiben a tudomány egyik vagy másik ágához szól e vagy ama részét tilteti át a magyar irodalomba; itt egy addig csaknem parlag mezőt egészen mivelés alá vesz. Kutató szelleme a magyar-egyház történelem határait szélében hosszában bejárja s mindenütt erős nyomait hagyja munkásságának; korszakokra derít világot, kérdéseket hoz tisztába, tényeket állapít meg, elítélt emberek s kárhozottatott elvek és idők felől hoz napfényre megigazító adatokat s igazságokat, szóval: mindenütt alapot vet, vagy bevezetett épületet hagy maga után, s ekkép Párizzpápai, Hanert, Schmeizelt, Timont és Iliát, szóval valamennyi kortársát meghaladván, történetírói képessége s készsége egész nagyságában mutatja ki magát.

tokában van. A másik teljes példány van a m. vásárhelyi Teleki-könyvtárban 1094. 1095. 1096. könyvtári számok alatt, bőrkötésben ily cím alatt: *Petri Bod Historia Ecclesiae Hungariae*. Tom. I. II. III. in fol. Másolat, jó olvasható írással írva, tartalom mutató nélkül, lapozva csak a 4 ik könyv van, (531-l.) Van még két csonka példány, egyik gr. Kemény József gyűjteményében ily cím alatt: *Petri Bod Historia Ecclesiastica Transilvaniae*. Erre elől gr. Kemény ezt jegyezte fel: „*Est solum Liber III. ab anno 1606 usque 1711, et hoc etiam non usque ad finem, in Folio.*” Hátrább pedig ugyan gr. Kemény ezt jegyezte: „*Continuatio hujus Mspti sed nec haec quoque complete habetur in Mspto Hermanyiano*” — Ez is egyszerű másolat, még pedig a harmadik könyvnek csak első három fejezetét és a IV-nek LII. §-át foglalja magában, s az LIII §-ból 6 sort, mely így végződik: „*Bona verba dantur illustri viro intercessori, unde aegidi.* — — —” Itt vége van. (Lásd *Coll. Majer Msptorum Histor.* Tom. XXXVIII. in folio.) A másik csonka példány az én birtokomban van, ily cím alatt: *Petri Bod Historia Ecclesiastica. Liber Quartus* stb. iv alak, három újj vastag, lágy kék táblába kötve, az Író saját kézírata; tesz 140 ívet, a lapok számozva nincsenek.

Ázonban hadd közöljek még némieket e művéhez írt előszavából. Itt is legelőbb a nemzet hátramaradottságára mutat rá; mondja, hogy az úgy tekintetik a Krisztus előtti négy ezer évben, mintha nem is létezett volna, csak azért, mert róla emlékezet a közírásokban nem volt. Sőt Krisztus után is ezer évig mély sötétség fedi egyházi történeteit, s a mi van írva, görög és római írók írták. Atilla utáni történeteink alig tesznek egy lapot, a vallásra tartozók pedig nem is említetnek. Voltak ugyan a kik ebben fáradoztak — így szól tovább — mint Szilágyi B. István váradi tanár, Kaposi Sámuel abauji tanár, Burius János, Otrókocsi Ferencz, Párizspapai, Haner, s végre debreczeni Ember Pál, kinek adatait Lampe Adolf Frigyes egybeszedte. De munkájának bevégzését egyiknek háhala, a közzétételt a másiknál a hazai mostoha körülmények meggátolták. „Hazámtól távol — folytatja tovább mintegy ihletve — a tudományok szentelt helyein mulatásom alatt, kimondhatlan vágy ébredt lelkemben, egyházi történeteinket megismerni. Megszerezvén az ide tartozó könyveket, miután szomjam kielégítve nem lőn, a jelesebb könyvtárakat felkerestem, a régi kronikákat, különösen pedig a Magyarországgal szomszédos népek írásait, a minők a byzantiumi, osztrák, német, cseh, siléziai, lengyel történetek felől való régi és új gyűjteményeket és írott könyveket megolvastván, egy kis gyűjteményt állítottam össze, s így azokból és hazámba visszatértem után szerzett jeles hazai íróktól kapott munkák segítségével írtam az első könyvet, a másodikat és a többit pedig a Magyarországon és Erdélyben kiadott hasonló munkákból, országgyűlési törvényezikkekéből, magán- és közlevél tárakból, káptalanokból és másunnan gyűjtött hiteles oklevelekből. Munkámban sok helyt szó szerént idéztem kútfőimet, a honnan az írásnak némi egyenlőtlensége származott; de az én fő czélem a volt, hogy megérttessem.“

E munka ikertestvére, sőt mondhatni ugyanazon munka: magyarúl írt egyház történelme, ¹⁾ melynek célját elő

¹⁾ A magyar nemzet Krisztus urunk születésétől fogva a jelen időkig való ekklésiai történelme, kidolgozta Bod Péter. Áll két kötetből ivalakban s négy könyvre oszlik. A könyvek részekre. Az I. II. III. könyv és a IV-nek négy

szavában így jelöli meg: „Nekem — úgy mond — ez írásban
 célom az, hogy a mit eleitől fogva mások a magyaroknak

része §-okra osztik s foglal magában CCCCLIV §-t. A IV. könyvnek
 ötödik és további részeinél a §-kra osztás nincs meg. Előttém két
 példány ismeretes Erdélyben. Egyik a n. enyedi ev. ref. Collegium
 birtokában van, bőr sarokkal, kemény táblába kötve 1833-ki másolás.
 Az I. kötetet Almási Ferencz végzett deák, a II-at Bodnár Károly
 theologus írták le. A lapszám kitéve -egyiken sincs, vastagságuk jó
 két új. Minő példányból írták nincs kitéve. Ez tehát egyszerű máso-
 lat. Másik példány az enyim, mely az előbbiből van másolva. Az ere-
 deti Enyed hamvai közt van.

Ez az egész munka a hason tárgyú latinnak magyar fordítása.
 Csak a belső elosztás más. Az első kötet magában foglalja az I. II.
 és III-ik könyvet, mutató táblával. Az I. könyv áll I-VI részből, s
 magában foglalja a magyarok nevezeteit, lakhelyeit, pogány-korszak-
 beli isteneinek ismertetését, a 8-ik században való megtérésüket,
 N-Károly ebéli fáradozását. A II-ik könyv áll X. részből, az első szól
 a magyarok megtéréséről a 10-ik században, a továbbiak az ezzel egy-
 bekötött mesés dolgokról, a magyar korona és királyság eredetéről, a
 magyar királyról s a magyarok vallásának a görög vallással való rokon-
 ságáról, a kún magyarokról, az innepekről és vasárnapról, a valdensiek
 hitéről, a a husszitákról, az erkölcsöknek a reformatio előtti megromlott-
 ságáról. A III-ik könyv áll XVII részből, az első szól a XVI-ik században
 Magyarországon történt dolgokról a bécsi békekötésig (1606) s je-
 lesen az első rész a reformatio alkalmatosságáról, a továbbiak a reforma-
 tionak Magyar- és Erdélyországban elterjedéséről a mohácsi vész előtt
 és után, a reformált főrendekről, a reformatio akadályairól, a reformált
 tanítókról, a zsinatokról, a magyarországi ekklesiákról, a Confessiokról
 és Catechismusokról, az éneklésről, az iskolákról, a reformatiora indító
 okokról, a vallásos vetélkedésekről a lutheranusokkal, az unitariusok-
 ról, a jezsuitákról, az ekklesiák nyomoruságaival Báthori Zsigmondtól
 Bocskaiig, az új kalendariumval való bajokról, az időszámítási tábláról.

A második kötetnek nincs mutatója; magában foglalja a
 IV. könyvet, szól az ekklesiái dolgokról Erdélyben és Magyarorszá-
 gon 1606-tól 1711-ig a szathmári békekötésig. Áll XV. részből, az
 első szól az ekklesiák állapotáról Bocskai halálától II. Mátyásig, az
 az utániak II. Ferdinánd alatt Leopold uralkodása kezdetéig, a pro-

Istenhez térésekről, isteni tiszteletekről, ekklesiai dolgairól egy vagy másképen megírtanak, azokat egybeszedégetvén, az maga nemzete állapotját tudni kívánó keresztyén magyar Izraelnek eleibe adjam azoknak summáját. Előre pedig szükség lesz némelyeket a magyarok régi nevezeteikről, lakhelyeikről stb. megjegyezni, hogy aztán a következők mind jobb móddal adathassanak elő, mind pedig jobban megértethessenek.“

E két mű tartalmának ismertetése, a kettőnek csaknem ugyanazonságát világosan mutatja. Lényegesen csak abban különböznek, hogy egyik latin, a más magyar nyelven van írva és hogy a latinban sok czikk bővebb mint a magyarban, és megfordítva, továbbá, hogy a magyar szövegű csak a szathmári békekötésig terjed. Ily részletes ismertetést több okoknál fogva láttam szükségesnek. Először, mert íróink e műveket gyakran megkülönböztetés nélkül idézik, holott ebből zavar következhetik. Másodsor, mivel az az író szellemi munkásságának nagy mérvűségét azok előtt is kétségtelenné teszi, a kik azt épen nem, vagy kevéssé ismerik. Végre pedig annak könnyebb kitanulhatására, hogy miután azok kinyomtathatását nem eszközölte, a nagyobb fontosságú cikkeket kiszakasztva formába öntötte, s kibővítvén mint önálló műveket ő vagy barátai kiadták. Így tétetett közzé a már fennebb említett Biblia historiája című könyvében a Biblia magyar fordításairól és kiadásáról való czikk (a latin Eccl. Hist. II. kötete III. könyve XVII. fejezetéből kivonva). Így született a Smyrnaisz.

testansok nyomoruságáról Leopold alatt, a 10 évig tartó protestans fildözésről s a papok gályákra vitetésekről, a protestansok állapotjáról Magyarországon Leopold haláláig, az erdélyi reformatusok állapotjáról az ausztriai ház alatt Leopold haláláig, a reformatus erdélyi fejedelmekről, az író reformatus papokról, az erdélyi reformatus püspökökről, a magyarországiakról, a reformatusok és lutheranusok közötti vetélkedésekről, az Unitariusokról, a szombatosokról, a jezsuitákról, a négy bévét vallások egyesüléséről, a fehérvár-nagy enyedi Collegiumról. Utolsó feljegyzett tárgy az: „hogy 1736-ban főgondnokká lett báró Kemény Sámuel, doboka megyei főispán, és Alvinczi Gábor gubernialis secretarius.“

Polykárpus című könyv¹⁾ (a latin Hist. I. kötete II. könyve X. fejez. a II. kötet III. könyve XVII. fejezetéből kiírva). Továbbá így

¹⁾ Smyrnai szent Polikárpus, avagy sok keserves háboruságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi reformatus püspököknek historiájok, melyet ez keresztyéniségben vég-szegelet, sokszor tatár égette, török hammazta országnak szennyes kőporai közül egybeszedetetett F. Tsernatonai Bod Péter, a M. igeni Ekklesiában a Krisztus szolgája. I—XX. 1—216 lap, igazítással 217. mutató táblával 8-ad rét. Az év nincs kitéve, de eddig a püspök helybenhagyása keltéből következették, hogy az 1766-ban jelent meg.

Azonban Önéletratóban ez tisztán meg van határozva. „Nyomatattam — úgymond — „1766. Enyeden Sm. sz. Polykárpus t ezer exemplárt; árkossát félpotrájával fizetvén fl. hung. 225. Tiszt. Berzetei József uram adott bele f. hó 5 dr. 10; küldött kezembe mlgs gr. Teleki László ur ennek nyomtatására 217 m. for. melyekről adtam ilyen recognitiót: A Mlgs R. sz. Birodalombeli gr. széki Teleki László ur ő nagyságának, a cs. és kir. apostoli Felségnek erdélyi királyi Guberniumában belső Tanácsának és Erdélyben főpohárnok mesterének, b. e. kegyes házastársának a néhai gr. Rádai Eszter asszonynak édes férjének akarátja szerént tett testamentumi rendelkezésének gyümölcseből smyrnai sz. Polikárpus nevű könyvecskének kinyomatattatására adott a mlgs fennebb nevezett gróf ur kétszáz tizenhét ./. 217 m. forintokat, melyeket hozott kezembe tiszt. Szathmári Mihály uram. Melyet bizonyítok ezen írásom által keresztyéni jó lélekkel ezen áldott igaznak örökkévaló jó emlékezetére. Küllőváron a generalis synodus alkalmatosságával sz. Iván havának XI-ik napján 1766-ik esztendőben. Bod Péter.“

Ugyan ide azt jegyzette fel: „Gróf Kendefi Elek hunyadvármezei főispán ur ajándékozott nekem könyvnyomtatásra 100 ./. száz m. forintokat d. 24. junii a feredőn.“

Házi Diariumába pedig azt jegyezte: „Smyrnai sz. Polykárpus nyomtatódott ki az enyedi sokadalom tájban 1000 exemplár, az ára ment fl. hung. 225 árkossát félpóturájával számítva — volt XV árkos, kifizettem Enyeden f. hó 220 dr. 66. Vettem kezemhez elsőbben 332 exemplárt, elajándékoztam 77.

jött ki nyomtatásban Erdélyi Féniks ¹⁾ című kiadványában ama becses cikk a magyar- és erdélyországi nyomdák-ról (a latin *Histor. I. kötete II. könyve 18-ik fejezetéből*) Igy lőnek felvéve később megjelent a hátrább tüzetesen említendő Magyar Athenas című művébe (a latin *Histor. Eccl. III. kötete III. könyve 9-ik fejezetéből*) s protestans tudósok és írók; Gerdesius *Scrinium Antiquarium* című könyvébe; *Tractatus de primis reformatorebus in Hungaria et Transilvania* (*Hist. Eccl. I. kötete II. könyve 7-ik fejezetéből* és ismét: *De patronis de formationis in Hungaria et Transsilvania* című cikkei. *Hist. Eccl. I. kötete II. könyve 5-ik fejezetéből.* ²⁾ Végre halála után nyolcz évvel

¹⁾ Erdélyi Féniks Tóthfalusi Kis Miklós avagy prof. Pápai P. Ferencznek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról a Tóthfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei, melyeket mind az magyarországi és erdélyi könyvnyomtató műhelyekre és könyvnyomtatókra, mind nevezetesen a Tothfalusi Kis Miklós életére és jó emlékezetére tartozó szükséges és emlékezetes dolgokkal bővítvén, világ eleiben újabban kibocsáttatni kívánt F. Tsernatonni Bod Péter. Nyomtatott 1767 Eszt. 1—51 lap 8-ad rét.

Erről önéletiratában ez áll: „Tiszteletes Málnási László Uram (Lásd ismertetését *M. Athenas Tollózás* című toldaléka 355 lapján) ajándékozott nekem könyvek nyomtatására a magáéból 1767. eszt. die — may száz m. f. 100. melyeket fizetett ugyan az *M. Athenásért*, de azzal jött világra az Erdélyi Féniks, melyért fizettem fl. hung. 48. dr. 96.“

Házidiariumában pedig ez: „Erdélyi Féniks, Tóthfalusi Kis Miklós emlékezete, nyomtatta Kis György Enyeden 1000 exemplárt, árkossát másfél pénzért, ment az ára ad fl. h. 48. dr. 96. Kezembe adta 14 may.“

²⁾ Megtalálható a m. vásárhelyi könyvtárban 302, 303, 304 és 305 számok s ily cím alatt: *Scrinium Antiquarium, sive Miscellanea Groningana nova, ad Historiam Reformationis Ecclesiasticam praecipue spectantia. Inseruntur Tractatus varii generis, Epistolae, Orationes, Biographia, et simil. Sive nunquam antea editae, sive ita factae rariores, ut pro ineditis haberi possint. Groningae et Breae. Apud H. A. I. Spondan et G. W. Rump. Bibliopolas.*

Sófalvi József nevű barátja és tisztelője: „*Historia Unitariorum in Transilvania* ¹⁾ című művét, (a latin Hist. I. kötete II. könyve XVI. fejj. és a II. köt. III. könyve XI. fejezetéből) adta ki.

Ajánlja a porosz királyi tudományos Akademia gondnokainak, elnökének és tagjainak: Daniel Gerdes SS. Th. Doctor et Professor in Universitate Groning-Omlandica (Ommelandia=Frizia tartományának neve Groninga körül) 4-edrét. Az első kötet megjelenési éve MDCCLVIII. AII 8 kötetből, minden kötet két részből. Vannak magyar történetre vonatkozó cikkek az I. kötet 373. II. köt. 751, a VI. köt. 508—559. lapjain. Bod Péter említett két értekezése a VII. kötetben jelent meg MDCCLXII—III-ban, mely foglal magába 1—750 lapot, s a Bod Péteré van az I. rész 133—174. és a II. rész 346—374-ik lapjáig. Gerdes előszóval közli, melyből némieket ide igtatni szükséges. „A kezeid közt²⁾ levő értekezés — így szól a tudós szerkesztő — Erdélyben Igenben paposkodó tudós Bod Péternek *Historia Ecclesiastica Hungariae et Transilvaniae* című sok munkával és különös szorgalommal dolgozott nagyszerű művéből van véve, melynek kézírata az én írószekrényemben van, s ott várja a megjelenhetés vidám napját. Ajtai Mihály enyedi tudós hittanár küldötte volt Honert János leydai híres tudorhoz ezelőtt körül-belől hat évvel, a végre, hogy annak kinyomtatását eszközölje. De nem akadt kiadó. E közben a jeles férfi meghalt, s a felküldő jó-nak látta, azt hozzám tenni át, hasonló végre. Én sem voltam oly szerencsés, hogy találhassak kiadót. Miért is, hogy az olvasóval legalább megizleltessem ezen nevezetes művet, jónak láttam, abból két cikket közölni; és ezt annyival bátrabban és szívesebben teszem, mivel az nem csak a magyarországi reformatio teljesb ismeretére vezet, hanem tárgyánál fogva mindenkit képes gyönyörködtetni és oktatni. E cikkeket úgy igtatta be a tiszteletre méltó férfi, hogy a rend minden megzavarodása nélkül, külön is közölhetők s gyönyörrel olvashatók. stb.“

¹⁾ *Historia Unitariorum in Transilvania, indea prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis Concinnata per Petrum Bod de F. Tsernáton, dum viveret Ecclesiae Reformata M. Igeniensis V. D. M. in Transilvania, ac primum quidem dioeceseos ejusdem nominis, mox Synodi generalis notarium, ex Msspto a uctoris nunc primum edita. Lugduni Batavorum. Impensis Joannis le Mair. Anno 1776. I—VIII. 1—187. lap. 8-rt.*

Smyrnai sz. Polykárpus-hoz írt előszavából néme-lyek közlését célozomra tartozónak látom. „Leirtam — úgymond — a mennyire lehetett röviden püspökjeink életeknek lefolyását : mit cselekedtek, mit szenvedtek a haza változásai közt, hol lak-
tak s multak ki? Néha fordulnak elő a haza dolgai is, a melyek-be azok is hivataljokra nézve beleelegyedtek . . . Senkinek sé-relmére, gyalázatjára nem szándékoztam csak egy szót is ej-teni, hanem az Isten dicsőségét abban is terjeszteni, és a jó embe-reknek jó emlékezetjüket fenntartani. Tisztességes ember szemét-dombon hivalkodni nem szereti, mikor jó illatu virágokkal teljes kertben mulathat. Ugyanazoknak megeshetett fogyatkozásain az olvasót megállítani nem céloztam, sőt inkább, hogy az ő virtu-soknak és jó cselekedeteknek édenkertjébe bevivén, ott gyönyör-ködtesse magát azok szemlélésével . . . Avagy Isten is nem a fele-dékenységgel tengerébe kívánja-e meríteni az emberek erőtlenségeit?”

A könyvnek három része van. Az elsőben le van írva a püspökségnek általában — a másodikban az erdélyi s jelesen a reformált püspökség eredete — a harmadikban kezdődik a püspökök sora Alesius Dénesen, s mindegyiknek élete s püspöksége alatt az egyház beléletében és külső viszonyaiban történt nevezetesebb változások egy-egy részben vannak tárgyal-va a XXIV-ig, Verestói Györgyig (1765); a tárgytól el nem térve, személyekkel keveset bajlódva, kronistai modorban van inkább írva, mint bírálólág, de a létező adatok mindentűn-összekutatva s feldolgozva. Mondanom sem kell, hogy mindezt a tudós világ nagy tetszéssel fogadta.

Ily gondolkodás- és írásmód mellett feltűnő azon üldözés, melynek az író részben e könyveiért ki volt téve, a mit fennebb ismertettem. Személye ellen volt-e az inkább intézve mint a könyv tartalma ellen? Őtet akarták-e büntetni, vagy másokat az írástól elrettenteni? — meghatározni nehéz. Tán mindkettőnek vegyülé-se volt. Vagy ama mondat teljesebbé be itt is: *Habent sua fata libelli.*

Azonban Bod Péter munkás szelleme itt sem nyugodt meg. Mint a sas, mely a földről felszállván, előbb alant körben kering, később mérföldnyi magasságba emelkedik s körforgásával csak-nem túlhaladja a láthatárt: úgy ő is az eddiginél magasabb és egyetemibb álláspontra emelkedett, egy tágasb és az egész ha-

zát érdeklő téren folytatta munkásságát: a hazai köztörténetek mezején. S ennek is oka a magyarnép jellemében, ismeretkörenek tágulásában s az ő tökélyre törekvő nemes természetében van. Az alatt míg ő az egyházi történelem mezején dolgozott, könyvre könyvet adott ki, miket akkora számban vett és olvasott a még akkor parányi magyar olvasó közönség, hogy ma, a megtízszereződött számnak is becsületére válnék, s ekkép mintegy téjjel és mézzel táplálta közönségét: ez alatt író és olvasói egyiránt férfivá növekedtek. A mint biblia históriai dolgozataiból születtek egyház-történelmi nagy művei: úgy voltak ezekből létesülendők s részint létesültek is hazai köztörténeti nevezetes dolgozatai, melyek némely történelmi kérdést csaknem kimerítőleg tárgyaltak. Ilyenek:

1.) *Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium Historia* című latinul írt műve,¹⁾ melynek mind tárgya, mind feldolgozása a legnagyobb figyelmet érdemli, mivel azt már ma, az adatok hiánya miatt úgy megírni nem lehetne. Előszavában munkáját azzal indokolja, hogy mivel az Oláhokról eddigelő oly kevesen írtak, sőt egy Lucius Dalmatán és Timonon kívül alig is emlékeztek meg róluk: azért ő ez elmellőzött nemzet közönséges, nevezetesen pedig a rom. Catholicusokkal 1698. kezdődött egyesítése történeteit a feledékenységtől meg akarta menteni. E műnek két része van: az I-ben tárgyalva van az Oláhoknak általános története u. m. 1.) Eredetök. 2.) Vallásuk. 3.) Egyházi férfiak. 4.) Zárdáik. 5.) Templomaik s isteni tiszteletök módja. 6.) Ünnepeik. 7.) Bójtjeik. 8.) Menyegzői szertartásaik. 9.) A

¹⁾ *Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium Historia, in qua populi valachici in Transilvania status Civilis et ecclesiasticus, profani item et sacri ritus, praecipue vero unionis cum rom Catholicis inde ab anno 1698. adtentatae et ad praesens usque tempus magno nisu, variis modis procuratae momenta enarrantur ac exhibentur. Auctore Petro Bod de F. Tsernaton V. D. Ministro. Kész mű. Áll 1—603 lapból 4-edréthben előszóval, tartalom nélkül. Megvan az én gyűjteményemben is, melyet a szerző eredeti kéziratából másoltam le. Megtalálható még az unitariusok kolozsvári collegiumában, a Gedő-féle könyvtár P. osztályában. II. polczon, 36. szám alatt. A példány, melyből másolták, nincs kijelölve.*

kereszttség közöttük. 10) Az úri vacsora. 11) Penitenciáik. 12) temetkezésök. 13) Pománáik. A II-ban: az oláhoknak Erdélyben a más vallásokkal való egyesülése történetei, jelesen 1-ször a nemzeti fejedelmek alatt a reformátusokkal 2) A római Catholicusokkal 1431 - 1764-ig. 3) Károly alatt. 4) Mária Therésia alatt. 5) Az oláhok mozgalmairól Sofron nevű izgató kaluger pap alatt. 6) Az oláhok ügyében kinevezett Buccov-féle bizottságról, Buccov haláláig, a mi 1764. május 18-án történt.

2) *Siculia Hunno-Dacica* ¹⁾ Egyike tanulságosabb műveinek, latin nyelven írva, tárgyazza a székely földleírását. Oszlik 14 fejezetre. I. a székelyek eredete és régisége. II. Földjük, székeik. III. Háromszék és az oda való fő király bíróság. E szék falvanként egészen le van írva. IV. Csikszék. V. Udvarhely-szék. VI. Maros-szék. VII. Aranyos-szék. VIII. A székelyek hajdonkori állapotja, IX. A székelyek elvesztett és később visszanyert szabadsága s többféle viszontagságaik. X. Az ausztriai kormány alatti állapotjuk. XI. A székelyek ősi szokásai és törvényei. XII. A székelyek legfőbb tisztviselője vagy ispánja XIII. Vallása XIV. A székelyek tudományossága s régi betűik. Nincsenek benne új adatok, de az addig ismertesek gondosan vannak összeállítva, s józan ítélettel megbírálván. Benkő *Imaginationis Siculicæ* e czimű munkája, kivált pedig *Specialis Transilvaniæ* jában a *Terra Siculorum* czimű részsokat foglalnak ebből magukban.

3) *Gellius Transilvanicus* czimű ²⁾ részint magyar részint latin nyelven írt s kéziratban levő adatgyűjteménye.

¹⁾ *Siculia Hunno-Dacica*. Áll 1—125 ívrétű lapból. Megvan a m.-vásári Teleki könyvtárban 1028. szám alatt: *Collectanea Hungarica* czimű gyűjteményben, a 14. pont alatt.

²⁾ *Gellius Transilvanicus, seu observationum historicarum sacri ac civilis argumenti, præcipue ad historiam nostri temporis et res transilvanicas facientium CENTURIAE. Quas ut otinendo negotiaretur in litteras retulit Petrus Bod de F. Tsernaton V. D. Minister Magyar-Igeniensis.*

Ez kéziratban megvan a m.-vásárhelyi könyvtárban 1511. könyvtári szám alatt, világos kék kemény kötésben, veres hátczímlappal. E mellé van kötve *Gellius Molnarianus*,—miről hátrább lesz szó

Ide sorozhatónak vélem egy kis saját kezűleg leírt k r o n i k a i jegyzését,¹⁾ melyről csak azt lehet tudni magából a jegyzésből, hogy az Bod Péter kézírata; honnan írta egybe, nem jegyezte meg. Érdekes adalékok az illető évek történelméhez.

A könyv 4-edrét alaku, széle metszetlen, kevés kivétellel Bod Péter kézírása. Balfelől a lapokon mindenütt e van felül írva: G e l l i u s¹⁾, jobbról pedig nagyobb részint: T r a n s i l v a n i c u s, néhány lapon: D a c i e u s; három lapra ez is rá van írva C e n t. I. Az egészet az író maga számozta; terjed 1—409 lapra, a 186—87 lap között valamin a 190 lap után is valami hiányzik, de ez a lapok számozása előttinek látszik. A második rész (G e l l i u s M o l n a r i a n u s) elibe egy nyomtatvány van kötve, mely annak természeténél fogva az első részbe (Gellius Transilvanicus) a 214—15 lapok közé lett volna kötendő. Tán vétségből lön ide fűzve. Mint majd minden művének, ennek is jelszava — motto — van és belső czimlapja, szintaz, a mí a táblán kívül van, hatszoros vonallal négyszög alakban körülveve. Áll két Centuriából; az első foglal magában az 1. laptól a 164-ig száz adatot vagy cikket; a legelső 1573-ról van: S u s p i r i u m F r a n c i s c i D a v i d i s a d C h r i s t u m, latin nyelven költ 1573, april 22-én; a legutolsó 1763-ról Békesség tractája Mária Theresia és a prusszus király közt. A második Centuria terjed a 165—409 lapig; áll százhet adatból vagy cikkből; első Epigramma de moneta in Coronatione Caroli Septimi (latin versekben), az utolsó: a tordai quartáról, artic. 1. 1690. Ezután van 11 cikk, szám nélkül, vegyes tartalmu. Ez egy valódi kincsestár. Sokat vett fel műveibe, jelesen a hátrább ismertetendő Hungarus Tymbaules című könyvében több itt közölt sirvers és emlékirat megvan, de azért ennek becsét egy e korszakban dolgozó erdélyi történétíróra nézve meghatározni nem lehet.

¹⁾ Némely Erdélyben történt dolgoknak 1676. esztendőttől fogva való feljegyzése. Ily című — hátrább ismertetendő könyvből: C o n s i s t o r i a l i a s t b. két ív és három levél. 4-edrét. A legelső adat martius 31-ről van MDCLXXVI-ból, a legutolsó 1718 ból. A végső lapon van négy kis vers: a tavasz-, nyár-, ősz- és télről, s legalól ez: 1698. esztendei k a l e n d a r i u m b ó l. Ez, és azon körülmény, hogy pár helyt kalendáriumból való la-

Továbbá a Magyar- és Erdélyország történeteiről irt munkák és írók bíráló ismertetését.¹⁾ Ennek céljáról előszavában azt írja, hogy a ki a magyar történeteket ismer-
ni akarja, szükséges, hogy a legjobb írókat vegye kalauzúl, mert
ezeknek ismerése a tudásnak már egy részét teszi.

E munkára—úgymond tovább—ő a kezdők kedvéért vállalkozott, s műve első részében a történetírási gyűjteményeket ismerteti
öt fejezetben; jelesen az elsőben: 1) A Sámbocki gyűjteményt, 2)
a Bongarsiusét, 3) a Schwandnerét. 4) Bélét, 5) a Zwittinger, So-
terius és Schmeitzel gyűjteményeit. A másodikban 8 fejezet-

pok is vannak belefűzve, azt sejtetik, hogy valamennyi jegyzés,
régii kalendáriumokból való.

¹⁾ *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungariae Notitia, in qua auctores veteres ac recentiores, qui Historiam Hungariae ac Transilvaniae integram vel ex parte, civilem aut ecclesiasticam, adcurate vel minus tradidere, cum crisi plerumque recensentur. Opera et studio Viri Clarissimi Petri Bod in ecclesia reform. M. Igeniensis V. D. M. Sardini. Anno MCCLXVIII.* 4-edrét, kézírásban. Előszó I—VI., tartalom 1—130. Megvan ez gr. Lázár Miklós könyvtárában; a gr. Kemény József kéziratái között: *Collectio Minor Mscriptorum Historicor. T. XXVIII. Nr. 1*, végre a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban, két példányban; először 1510—B. szám alatt, világos kékes keménytáblájú kötésben, veres hátcízzimmel; latinul van írva, terjed 1—96 lapra 4-edrétben. Ez egészen Bod Péter kezeirása, a lapok számozva is vannak tőle. Hozzá van kötve még egy latinul irt csonka dolgozat Erdélyről; ez más írás, címje: *Liber I Literarius*. Ezután van *Cap. I. de scriptoribus Rerum Transilvanicae*. Áll 24 lapból s 35 §-ból. Tovább megint Bod Péter saját kezeirásával: *Synopsis Historiae Litterariae Hungariae*. Alább: *Pars prima: De Scriptoribus rerum theologicarum*. Latinul van írva és vázlatnak látszik. Másodszor megvan ugyan e dolgozat, ugyanazon szám és A. jegy alatt. Ez is 4-edrét kemény kötésben van, hátíráttal. Az 1-ső lapon van gr. Teleki Sámuel név aláírása, s a címlapon a „recensentur“ szó után, ugyan a gróf kezeirásával: *Opera et Studio Viri Clar. Petri Bod in Eccl. ref. M. Igeniensis. V. D. M. Lejjebb a másoló írása: Sárdini Anno MDCCLXVIII.* Ebben az első lapok oldalszélein gr. Teleki Sámuelnek is vannak jegyzései.

ben az írókat, és pedig 1) azokat, kik a magyarok őskoráról írtak. 2) A kik sz. Istvántól Mária Theresiáig. 3) A kik a királyok viselt dolgairól, a hadakozásokról, országgyűlésekről írtak az 1000-ik évtől, koráig. 4) A geographiai és topographiai írókról. 5) Azokat a kik a régi Dáciáról. 6. Kik az új Dáciáról vagy Erdélyről. 7) A kik Magyar- és Erdélyország egyházi történeteiről írtak. 8) A Magyar- és Erdélyországot tárgyazó kéziratban lévő történeti kéziratokról; ilyet 29-et számlál elő a következő sorban: 1) Joannes Decius Barovius (sintagma Institutionum). 2) Steph. Szamosközi, (Historia). 3) Casparus Boithi (de rebus gestis magni Gabr. Bethlen. 4) Franciscus Mikó (de rebus gestis Sigismundi Báthori). 5) Eustachii Gyulafi (Commentarii de rebus gestis sui temporis). 6) Martini Opitii (Dacia antiqua). 7) Davidis Fröhlichii (Chronologia Pannonica). 8) Joannis Gálfi (Historia sui temporis). 9) Ambrosii Simigiani (Histor. Rer. Hungar.) 10) Joannes Kemény) Vita propria). 11) Joannes Bethlen Cancell. (Continuatio Historiae ab anno 1663 usque 1674. 12) Nicolai Comitis Bethlen (Desercriptio propriae vitae) 13) Michael Cserei (Vera Historia Transilvaniae). 14) Georgius Haner (Historia Daciae antiquae). 15) Andreas Scharsius (Ordinata Digestio Status Saxo. eccles. in Transsilvania). 16) Martinus Schmeitzel (Notitia Transsilv). 17) Ejusdem (Notitia Hungariae), 18) Ejusdem (Bibliotheca Hungarica). 19) Ejusdem (Anecdota ad Hung. et Transsilv. Statum internum spectantia). 20) Ejusdem (Antiquitates Tranniae). 21) Davidis Hermanni (Juris prudentia Ecclesiastica). 22) Ejusdem (Annales rerum Trannico — Ecclesiasticarum). 23) Ejusdem (Annales rerum Trannicae politici). 24) Joannis Buri (Historia Hungariae Ecclesiastica). 25) Joannis Rezikii (Gymnasiologia). — 26) Historia Hungariae eccl. Scholastica. Danielis Krmani. 27) Gabrielis Hevenesi (Thesaurus.) 28) Francisci F. Otrokosi (Collectiones variae.) 29) Miscellanea Collectaria, ubi inter alia aliquot Centuriae Epistolarum Regis Hungariae Mathiae I. et Principis Gabrielis Bethlen continentur.

E nemű műveihez tartozik mint kutató tanulmányozási munka: Gróf Bethlen Kata magyar bibliothekájáról készített lajstroma ¹⁾

¹⁾ Gr. Bethlen Kata magyar bibliothekájának lajstroma. A m. Vásárhelyi Teleki-könyvtárban 12 szám alatt

melyről csak annyit kívánok megjegyezni, hogy e könyvtári lajstrom egyik forrása volt vallási és egyház történeti művei nek, valamint a M. Athenasban letett bibliographiai széles ismeretének is.

Végre czimöknél fogva szintűgy ide sorolhatók a következő eddigelő előttem ismeretlen munkái: Polycarpus sive monumenta varia, ¹⁾ Cartophilax (historicus) igeniensis, ²⁾ Notitia Hungariae geographico-politica, ³⁾ Pelologus seu monumentorum superioris seculi authenticorum collectio ⁴⁾ Cinnus Academicus (vegyes dolgok gyűjteménye) ⁵⁾ Fűves kert, két könyv-

kemény kék táblába kötve, veres hátczimmal jegyezve 4-edrét alakban látható Bod Péternek saját kezével írt ily czimű munkája: „MAGYAR BIBLIOTHEKA, avagy mindenféle, kiváltképpen pedig theológiára tartozó magyar könyveknek listájok, melyeket maga számára gyűjtögetett a méltóságos gróf asszony bethleni BETHLEN KATA asszony, a néhai idvezült r. sz. b. beli gróf ur széki Teleki József uram, a maga idejében Fejér vármegyének érdemes főispánjának árva özvegye. Ki özvegységének már XXII. esztendejét Istennel való társalkodásban és jó könyvek olvasásában, Isten és emberek előtt való kedvességben tölti. A melyeknek ily * csillagocska van elejekbe téve, azok nem találatnak, a mlgos asszony bibliothekájában, hanem a magam catalogussából tettem ide.“ Az egész magyar nyelven van írva, 30 nem számozott levelen, vagy 60 lapon. Az írók betűsorban vannak, s nevök után következnek munkáik czímei, és hogy azok hol, melyik évben s hányszor adattak ki. Végén e jegyzés áll: „Mostan Göttingában mulatozó kedves jóakaró barátja Halmágyi István uram kérésére, Magyar-Igenben írta junius 1-ső napján 1752. eszt. M.-Igeni pap Felső-Tsernatoni Bod Péter.“ A czímlapra elől gr. Teleki Sámuel, saját kezével ezt írta: „Autographum Viri Claris. Petri Bod.“

¹⁾ Döbrentei közleménye az „Erdélyi Muzéum“ 1816-ki VII. füz. 182-ik lapon, 9. sz. alatt.

²⁾ Ugyanott, 11. szám alatt.

³⁾ Ugyanott 12. sz. a.

⁴⁾ U. o. 14. sz. a.

⁵⁾ U. o.

ben, ¹⁾ Magyar Grammatica, ²⁾ Lexicon Glossarium, in quo voces historiae juridicae redduntur hungarice, ³⁾ Vespera Hévízienses. ⁴⁾ Ezen művei- és gyűjteményeiről csodálatos, hogy sem Benkő, ki neki úgyszólván tanítványa volt Transilvaniájában, ⁵⁾ sem az akkor tájban élt és irt Seivert erdélyi tudósokról való tudósításai-ban ⁶⁾ e munkák tartalmát ismertető részletesb említést nem tettek, sem pedig e század elején Döbrentei, a nagy emlékezettű tudósnak fiától kapott felvilágosítások nyomán ⁷⁾ azok mivoltáról, terjedelméről és hol megtalálhatóságokról értesítést nem adott. Kedvetlenül kell kimondanom, hogy valamint írott adatokból, úgy gr. Kemény, Mike, s a magam gyűjteményéből ezekre nézve a leggondosabb nyomozás után is, semmi felvilágosítást nem kaphattam. Vajjon azok is az 184^{8/9}-ki n.-enyedi szomorú katasztropha áldozataivá lettek? Vagy tán más czimek alatt mások nevét örökítik irodalmunkban? Vajha e kételyemet, s a halhatatlan érdemű férfi művein s ekképen irodalom-történetünkön is borongó eme homályt, egykor egy szerencsésebb nyomozónak éloszlatni sikerülne!

E — merem mondani — bámulandó sokaságu gyűjtemény és kész dolgozatok — úgy látszik — részint elemei voltak kész és nyomtatva is megjelent s csaknem naponkint készült műveinek, részint pedig anyag és előkészület valamely nagyobb szerű köztörténelmi mű megírásához, a mire azonban a Gondviselés — nemzetünk nagy kárára — neki érkezést és életet nem adott. E tér egyedül az, melyen való munkássága, úgyszólván, derekán szakadt meg.

¹⁾ U. o. 10. sz. a.

²⁾ U. o. 13. sz. a.

³⁾ U. o. 15. sz. a.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Benkő Transilvania Generalis. Pars II. pag. 461-464.

⁶⁾ Johan Seiverts. Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Presburg 1785.

⁷⁾ A Döbrentei szerkesztette „Erdélyi Múzeum“ fennebb idézett és több lapjain.

Szerencsésebb volt a másik — ezzel egy természeti s egy czélből is mivel — mezőn: a hazai irodalom történethez való előkészületeiben s végrehajtott munkáiban. Jövőbe beható elméje jókor átlátta: mily nagy kincset bír a haza tudományyal foglalkozó tanult fiaiban. Látta ő, hogy ezek után megy a nép, ők ültetik át a külföld műveltségét, vagy fejtik ki benn az ismereteket, ők képezik a nemzeti polgárisodás hévmérőjének fokait, az ő életök s munkásságuk mintegy tükörben mutatja a közerkölcsiség s hazai tudományosság állását; s ekképen az ő hirnevők a hazáéval karöltve jár, dicsőségek a haza dicsősége.

Ez irányban írt művei egész sort képeznek. Legnevezetesebb s mint ilyen, le g e l s ő helyen említendő a *Magyar Athénás*¹⁾ czímtű, melyet ajánlott Teleki József, Sámuel és Ádám grófnak. Ez ajánlat, úgyszólván apotheosisa a Telekiek tudomány-szeretetének s új vonásokat ad Bod Péter jelleméhez. Azon Teleki Mihály utódainak mondja őket, a ki 18 év alatt 18 ifjat taníttatott külföldi akademiákon, kinek legkedvesebb barátai a jeles papok és tanárok voltak, a ki a külföldi tudósoknak ajándé-

¹⁾ *Magyar Athénás*, vagy az Erdélyben és Magyarorszában élt tudós embereknek, nevezetesebben a kik valami világ eleiben bocsátott irások által ismeretesekké lettek s jó emlékezeteket fenhagyták, históriájok, melyet sok esztendőök alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybeszedegtetett és az mostan élőknek s ezután követezendőknek tanuságokra s jelen való felserkentésekre. közönségessé tett F. Tsernátoni Bod Péter, a m.-igeni ekklesiában Krisztus szolgája stb. 1766. A nyomtatás helye nincs kitéve. S épen ezért volt a kormány részéről a fennebb előadott hosszas és szigorú nyomozás.

Önéletirata és házi diariuma tisztán felvilágosítanak ez iránt. Az elsőben ezt írja: „a *Magyar Athénást* nyomtattam s jött világ eleibe 1767. eszt. nyomtattak 1000 exemplárt, fizetem érette flor. hung. 360.“ Más helyen: *A Magyar Athénást* nyomtatták Szebenben, végződött el májusban. Ismét más helyen: *Az Athénást* ajánlottam gr. Teleki József, Sámuel és Ádám uraknak, az utolsó 11-ik junii ajándékozott 60 frt. *Diarium* ában pedig ezt írja: *A M. Athénást* nyomtatta Sárdi uram . . . kezemhez vettem 25. maji; magam vittem el Kolozsvárra 80 exempl. aug. 17. 1767.

ket küldött, hogy az erdélyi ifjak iránt rokonszenvvel legyenek; azon Teleki Sándorénak, a ki házi ezüstjét verette pénzzé, hogy külföldre ifjakat küldhessen, s egy remek török kardját adta Leopold királynak azért, hogy engedélyt adott a végre, hogy az 1704-ben elpusztult enyedi collegium megépítésére Angolhonban segédelmet gyűjtsenek; végre azon Teleki Pálénak, a ki számtalan külföldi akademiát járt megtanulás kedvéért — s végre rájuk tér át, a kiknek könyvét ajánlja. „Eleikről szállott tehát“ — így szól lelkesedve — „Nagyságtokra a tudományok szeretete, de magok is éj-napi fáradsággal szerezték meg azt. Megvan Nagyságtokban is az, a mi ezekből foly, hogy azokat szeressék, becsüljék s velek társalkodni kissebbségnek ne tartsák, sőt igyekezetekben elősegítsék, a kik a tudományokban fáradsznak. Én hozám is“ — folytatja tovább — „ámbár méltatlanhoz, kibem nem tudomány, csak annak szeretete van, Nagyságtok eleitől fogva jó indulattal voltak, melyet, hogy örök emlékezetben hagyjak a magyar nemzetben, ez kis könyvecskének uri nevekre való írásával, és az Nagyságtokhoz való háladatosságom emlékoszlopává emeljem, illendő, sőt szükséges dolognak tartottam. Jó igyekezet az inkább, mint könyv, mivelhogy eféle írások a mi hazánkban nem voltak sem deák nyelven, annyival inkább a mi született nyelvünkön.“ Ezután Zwittinger munkáját¹⁾ és Rotarides M. H. töredékét²⁾ említi meg, kik mindketten csak némi részt közlöttek abból, a mit tudtak s leírni akartak. „Én is szándékoztam“ — mondja folytatólag írásom által főképen a mielőttünk hazájoknak hasznokra s ékesítésére s Isten dicsősége terjesztésére élt jó embereknek a feledékenység által eltemetett emlékezetjeket a mennyire lehetett, megújítani. Több hűsz esztendejénél, hogy e végre, a mint a dolgokra keresve vagy történetből akadtam, jegyezgetéseket kezdettem tenni, de terhes és lélekben járó hivatalom miatt, a hol gondolhattam volna is, hogy találok valamit, nem útzahattam. Azonkívül is pusztá és parlag földre esett az én aratásom, melyet sokszor itt koborló pogányoknak, pokol szomszédoknak, és a szelid műzsákkal ritkán egyező

¹⁾ Specimen Hungariae Litteratae stb.

²⁾ Historiae Hungariae Litteratae Lineamenta Altonaviae et Servestae 1785. 4-to.

haragos Mársnak tüze annyira elperzselt, hogy még csak tollózni is alig lehet rajta. Nem is egy embernek tehetségéhez volt, hogy mindent lásson, megolvasson és rendbeszedjen; mások ezen a nyomon járván többre mehetnek. Én valamire érkezhettem, ide egybeszedtem, hogy a kinek tetszik vegye hasznát. . .“

Előbeszédében, melyet a hazáját és nemzetét igazán szerető olvasóhoz intéz, védelem alá veszi nemzetünket azért, hogy sok századokon át nincsenek magyar nyelven írott emlékeink; e nemben legelsőnek teszi az I. Lajos végzeményei közötti magyar eskü formát (1312, 1382-ből); ámbár állítja, hogy még a XVI. században is forogtak a magyar tudósok kezeiben egészen eredeti magyar betűk. Ezután némi önérettel írja: „hogy a magyarok között is szinte mint más nemzeteknél voltak minden időben nagy tudományu bölcs emberek; de mivel sok ideig csak nem mindig helyről helyre bűjdostanak s Pannoniában lételek óta vagy mint támadók vagy mint támadottak, életeket többnyire fegyverben töltötték: írásaik, a mik voltak is, elvesztek; a török is sok ízben olyanná tette Erdélyt és Magyarországot, mint a kisépsett házat, melyben semmi sem marad, úgy, hogy felejténék az iskolákat és műzsák szállásokat, hanem keresnék a kősziklák hasadékait, barlangokat és havasokat, melyekben életeket megtarthatnák. IV. Béla idejében két esztendeig laktak a tatárok Erdélyben és Magyarországon: mit nem emésztett meg akkor a pogányság tüze mindent! Ez fő oka írások nem lételének és a tudós emberek kevés számoknak. Voltanak, voltak“ — így kiált fel tovább mintegy szemrehányást kifejezőleg a kor és megelőző tudományos férfiak irányában — „de csak ezelőtt kétszáz esztendővel is kik voltak tudománnyal ékeskedők? nem tudjuk, hacsak iminnen amonnan valami poros írásokban elő nem fordulnak — magokkal együtt emlékezetjeket is eltemette a veszedelmes idő. . . A végre van tehát ez az írás“ — mondja tovább — „hogy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós emberéket, kivált a kik valami világra bocsátott munkájok által emlékezetjeket fenhagyták, régi eltakartatott, megavült hamvokból megelevenítse és újonnan világra hozza. Kevesen vannak ugyan, a kik itt megjelenhetnek, mivel csak ötven esztendő alatt is többen éltenek, mint ezek mindnyájan; de ezeket is sok vigyázással és fáradsággal

lehetett visszahívni az életre; közel eltöltének húsz esztendőök s többek is a míg az végre mehetek.“

Maga a könyv betűrendben, velős rövidséggel, ritka bő tárgy ismerettel írva 600 író hazafinak és honleányának tartotta fenn emlékezetét, ismertetve életüket s nagy részben oly műveiket, melyeket már ma csak egy-két közkönyvtárban lehet látni, sokat pedig többé sehol sem. Úgy vélem: elég, a végén álló 240 magyar könyv czimének áttekintésére utalnom az olvasót a végett, hogy meggyőződjék arról, hogy ámbár a Magyar Athénás, írójától jóltevőinek emlékoszlopául van szánva, mindazáltal az mégis leginkább az ő nemzeti hűségének s fáradhatlan buzgalmának emléket hirdeti, hogy oly korban foglalkozott nemzeti irodalmunk történetével, midőn ezt kevesen tették, s magyar nyelven kivül senki.

Második műve e téren a *Hungarus Tymbaules*; ¹⁾

¹⁾ *Hungarus Tymbaules seu grata ac benedicta hungarorum quorundam, Principium, Heroum, Magnatum, toga et sago, domi militiaeque insignium virorum eruditione ac prudentia clarorum, foeminarum honestatis fama ac pietatis studio illustrium ex Epitaphiis renovata memoria, quam ex cineribus excitavit Petrus Bod. Impres. Anno 1764.* (A nyomtatás helye nincs kitéve, de alább kitünik) I—IV. 15 lap. 8-adrét.

Hungarus Tymbaules continuatus stb. (a további czím épen az; a mi az elsőben.) Az ajánló levél kelte s az alábbi adatok szerint nyomatott 1766.

Erről *Önéletirata*ban ezt írja: „Nyomtattattam 1764, négyszáz exemplárt; fizettém érette árkossát nyomtatva pro flor. hung. 7 dr. 40 in summa f. h. 25.90 p.“

Más helyt: *A Tymbaules Continuatus* nyomtattattam Enyeden 400 exempl. árkossát 7 fl. 40 dr. együtt ment ára ad flor. hung. 29. dr. 60. Septemberben.

*Házi diarium*ában pedig ez áll: „*Tymbaules Continuatus*, alkudtam meg Kis György enyedi tipographus ő kigyel-mét, a nyomtatásra előre 2. sept. 1766. a régi alkalom szerint in flor. hung. 7 dr. 40; nyomtattattam 400, megyen az egész munka ad flor. hung. 29 dr. 60. kifizettem. 10. octóber 1766.

Ennek harmadik füzetét is említi Benkő ily czím alatt:

harmadik *Hungarus Tymbaules Continuatus* — című. Tartalma címében ki van fejezve. Jeles hazafiak és honleányok sír- és emlékiratainak gyűjteménye. Ajánlva az első senkinek sincs, a második iktári gr. Bethlen Sámuelnek. „Kicsiny ugyan-e könyv“ — így szól az elsőhöz írt előszavában — „de a sötétből világosságra hozott nagy és nemes neveket foglal magában. Méltatlanság lenne, hogy örök feledés fedje azokat, kik a hazát hírokkal töltötték be, korukat jeles tetteikkel ékesítették s hon, mint a csatatereken, mint a kissébb csillagok közt a hold, aként fénylettek. Az ősök példája halkan a velőkig hat s Miltiades győzedelmei nem hagyják alunni Epaminondást. Brutus emlék oszlopára e volt írva Romában: *Vajha élnél!* (*Utinam viveres!*), a mely mint egyszerű emlék is az erényt dicsőítette. Minden nemzet tiszteletben tartja nagyjainak emlékét: márványból és ércből való oszlopokat állítanak nekik. Erdélyben is a fehérvári templomban a nemzet hőseinek emlékei és czimerei zászlókkal, réz, ezüst és márvány emlék táblákba vésvé tartattak *fen* s tetteiket felírásokkal halhatlanították. De már ma csak árnya van *fen* ezeknek. 1603. és 1658. elpusztították..... A magyaroknál az ősök tetteit versekben örökítették; innen származtak a sirkő felírások, melyek olykor csak könyvekbe irattak, máskor kövekre stb. *Fén*“ — úgymond folytatólag — „régikövekről és könyvekből ezeket azért írtam ki, hogy mintegy hamvaikból feltámasztván, emlékek tiszteltessék, s az utódok ebben, mintegy tükörben, látván nagy elődöiket: nyomokban járásra buzduljanak. A erény fenköve, az ősök jó emlékezete. stb.

Magában a többnyire latin tartalmu könyv két füzetében, melynek tán azért előszava is latin, szent Istvánon kezdve XVII. királynak és királynénak adja síri emlékiratát, azután majd mindenik erdélyi nemzeti fejedelemét, és számos jelesekét. Az első füzet foglal magában IV. csomót (*fasciculus*), a második (*Tymbaules Continuatus*) az V. VI. és VII. csomót (*fasciculus*) s együtt 180 emlékiratot. Benkő szerint a harmadik füzet is el volt készülve, de mi lett ennek sorsa, elöttem nincs tudva.

Tymbaules deno Continuatus, s kétségkívül utána Seivert és Horányi is. Azonban ez csak kéziratban lehet. Hol? kifürkészni nem tudtam.

Ide tartoznak még 1) *Litterata Panno-Dacia.*¹⁾ 2) *Gellius Molnarianus.*²⁾ 3) *Redivivus Albertus Molnár Szentziensis,*³⁾ valamint 4) ehez kötve: *Redi-*

1) *Litterata Panno-Dacia, seu redi viva Eruditorum Hungariae et Transilvaniae, qui seculo XVI. vixerunt memoria.* E munka a m.-vásárhelyi Teleki könyvtárban 1510 $\frac{A}{2}$ szám alatt van meg, bőrhátú, kemény táblájú kötésben, veres hátczimmel, ily czim alatt: „*Petri Bod Litterata Panno-Dacia stb.*“ 4-edrétben idegen kézzel írva, latinul; se előszava, se jegyzések nincsenek Bodtól.

2) *Gellius Molnarianus, seu Miscellanea de vita, studiis, peregrinatione, scriptis, conjugio, amicis, patronis et vario per omnem vitam statu Alberti Molnár Collectio, quam ex autographis maximam partem in Archivo Albo Carolinensi conservatis huc transscripsit, aliundeque Collegit Petrus Bod de F. Tsernaton stb Anno 1763.*

Ez a fennebb már ismertetett *Gellius Transilv.* című gyűjteménnyel van egybekötve, annak 2-ik részét teszi, s 1511. sz. alatt a m.-vásárhelyi könyvtárban megtalálható. Van benne CXVII. czikk külön-külön szám alatt, s leghátul hét czikk szám nélkül. Többnyire ez is Bod Péter kézírása, kivéve a 351 — 53. lapokon a CV. czikket. Áll 1 — 383. lapból, de a 19-ről a 192-re ugrás van. Úgy látszik, hogy e gyűjtemény rendeltetése eleinte a volt, hogy a *Gellius Transilvanicus II. Centuriájának* legyen alkatrésze s tartalma ugyanott a 190. lapon álló *Albertus Molnár Szentziensis et quae ad ejus memoriam faciunt* című XV. czikkel együtt adassék elő; de az író annak terjedelmes voltát látván, ott az egyszerű megemlítést elégnék látta, s ide tartozó adataiból egészen külön gyűjteményt, a *Gellius Molnarianus*-t, állította egybe. A lapokon legfelül itt is balról mindentűt ez áll: *Gellius, jobbról Molnarianus és felváltva Dacicus, Transilvanicus.* Az első czikk ez: *Alberti Molnár acta et studia, a legutolsó öt illetőleg a CXVII-ik: Chronographia Alberti Molnár a 378-ik lapon. A gyűjtemény legutolsó czikke: Studiosi Heidelbergae 1601. (383-ik lap.)* Ezután van egy üres lap 184. számmal jegyezve.

3) *Redivivus Albertus Molnár Szentziensis,*

viva Eliae Veresmarti Superintendentis Baroviensis memoria? ¹⁾

E kézirati művek elsője három könyvre van osztva, az

sive grata et immortalis apud hungaros viri eruditione clari ac laboriosissimi Alberti Molnár memoria, quam ex libris in publicum editis ac literis variorum ab ipsomet primum curiosae collectis; ab aliis vero ad praesens usque tempus sollicite conservatis, magna cura ac diligentia renovavit Petrus Bod de F. Tsernaton. V. D. Minister M. Igeniensis. 1763. Ivrét 1—127 lap. Megvan a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban 1100. szám alatt, kék kemény táblába kötve, veres hátczímm-zettel, a mindjárt következő kézirattal egybekötve; egészen a Bod Péter kezeirása, érdekes jegyzetekkel betűrendben készült kettős tárgymutatóval és előszóval. Van még egy másik példánya is ugyan e szám és A jegy alatt, más kézzel írva, ily hátczímm-zettel: Vita Alberti Molnár. Ennek nincs előszava, s a legutolsó 8 sor és tárgymutató is hiányzik.

¹⁾ Rediviva Eliae Veresmarti Superintendentis Baroviensis Memoria, quam ex ejus litteris renovavit Petrus Bod. V. D. Minister in eccl. M. Igeniensi 1763. 13. decembris. Iv-rétben 4 levél, egybekötve az előbbi kézirattal. (Redivivus Albertus Molnár Szenz) a m.-vásárhelyi Teleki könyvtárban. A címlap előtti lapon ez áll, Bod Péter saját kezével írva: „Hoc Schedisma recommend. D. Breitingero, ad in ferend. Museo Helvetico, quod ab aliquo tempore coepit edi Turriae. Sem elő- sem zárszó nincs.

E két művéről Ő n é l e t i r á t á b a n azt jegyzette meg: „1765. bécsi agens Türi Sámuel vitte el tőlem. 2) Redivivus Albertus Molnár Szentziensis, Historia vitae Alberti Molnár 36 circiter plagulis Constans. Ennek copijája nem maradt meg nálam. Remélem, hogy meg nem csalatkozom. Türi uram ígérte, hogy eljár híven az dologban, a melyet felvállalt is magára nagy indulattal. Ha cselekszi Isten megáldja érette. 3) Rediviva Eliae Veresmarti memoria, qui fuit superintendens in Barovia. Hanc ut in seratur Museo Helvetico Tiguri sub cura I. Jacobi Breitingeri prodeunti, illam vero ut in Helvetia committat evidam typographo ad edendam in lucem.“ Teljesítette-e Türi ígését, vagy nem? előttem ismeretlen. Hogy itt — az első illetőleg — már, kissébb terjedelmű műről van szó, bizonyos. Lényegben talán nem lesz különbség.

I. könyv 1—400 lapig terjed, tartalom-mutatója van s Melius Péteren kezdve 139 tudóst és kitünő embert említ meg a XVI-ik századból; a II-ik könyv a XVII-ik századiakat ismerteti és 1—401 lapig terjed, tartalommutatóval; a III-ik a XVIII. századbelieket s 1—252 lapig terjed, tartalommutató nélkül. Úgy látszik: a Magyar Athénáshoz e kézírata adta az anyag legnagyobb részét. Néhol egész cikkek változatlanul át vannak ebből véve, mások módosítva, rövidebben vagy hosszabban; de olyanak is vannak abban, melyek itt nem fordulnak elő s megfordítva: ebben ismét olyanok, mik a Magyar Athénásba nincsenek felvéve: így a XVI. századból szám szerént 28, a XVII-ikből 16, a XVIII-ikből 13 tudós.

A második alól, a jegyzésben, van ismertetve.

A harmadik munka egészen a Bod Péter kezeirása, kivéve Asztalos András leveleit, melyek magyarul vannak írva. Tíz fejezetre oszlik, s természetesen mindenik a Molnár Albert életét tárgyalja: egy része megvan a Gellius Molnarianusban is.

A negyedik rövid megemlékezés egy jeles egyházi férfira, a ki Magyarország déli részén buzgó barátja volt a reformáció ügyének; a Gellius Molnarianusban lévő LVI. levél szóról szóra benne van.

Ezek első tekintetre kisebb jelentőségűeknek tetszenek, de ha egy felől azon nagy szolgálatokat nézzük, miket ama jelesek korokban a tudomány és vallás ügyének tettek, más felől az emüben egybegyűjtött adatok bőségét s érdekes voltát vesszük fontolóra, ezek is irodalmunk kincsei közé méltán lesznek sorozhatók.

És itt történet-nyomozói s történetírói munkássága, határát érte. Azonban ezen belől esik egyházi közszolgálatok időszaka is, a melyen ő — bármily igénytelennek tessék is sokak előtt — szintűgy mint úttörő, mint vezérszellem tűnt fel, rendszert alkotott, oktatta korát s fáklyát adott a jövődőség kezébe, szóval: hatalmas lelke itt is maradandó nyomokat hagyott maga után. Valóban, e férfiú Isten áldása volt valamerre járt, mert minden munkáját Isten és a hazaszeretet nevében kezdte. Midőn új pontra jutott élete pályáján, első dolga volt megtudni, minő ott a tér, mivelt-e vagy parlag, van-e tenni való, vagy minden kész? Éles

látása azonnal átpillantotta a helyzet minden viszonyait, s tette azt, a mit azok s nemes lelke rá kötelességül szabtak. Az egyházvidék, melyben ekklesiája volt, jegyzőjévé választván őt, ez rá nagy felelőség terhét tette. Egyház-fenyítéki és házassági, valamint válási ügyekben, mint bírónak s olykor előadónak kellett működnie, a mi történt, annak köztekintélyt, a mit ítéltek, hivatalos érvényt neki kellett adnia. Így történt, hogy a mit hivatali elődei kétszáz évig gyakoroltak: hogy t. i. emlékezetből vagy idegen értesülésből, lelkiismeret sugallatából, vagy a jegyző könyvek porai közt alvó közzévézések szerint ítéljenek, eskessenek vagy válaszszanak — ő azon volt, hogy egyházi igazgatásnak és egyházi perfolytatásnak, esketésnek és elválasztásnak állandó szabálya, szilárd alapja s meghatározott törvényes formája legyen. Ily czélből írta: *Judiciaria Fori Ecclesiastici Praxis*¹⁾ és *Synopsis juris Connubialis*²⁾ czímű könyveit, valamint ezért gyűjtötte egybe: *Constitutiones*

¹⁾ *Judiciaria Fori Ecclesiastici, Praxis seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis, liber singularis, quam propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod, de F. Tsernaton. V. D. Minister M. Igeniensis, Anno 1757. Cibinii. Excudebat Samuel Sárdi. I—XII. 1—176. lap.*

²⁾ *Synopsis Juris Connubialis, sive tractatus de jure connubiorum, in quo varii casus matrimoniales circa sponsalia repudia ac divortia incidentes referuntur, examinantur et doctorum sententiis, Patriae legibus, Synodorum Provincialium actis ac decisionibus determinantur. Studio et labore Petri Bod de F. Tsernaton. V. D. M. in ecclesia M. Igeniensi ac venerabilis Dioceseos Albo-Carolinensis Notarii. Cibinii Typ. publica impressit Samuel Sárdi.*

Erről önéletrátában e van följegyezve: „Kezdettem nyomtatatni Szebenben 1763. eszt. *Synopsis Juris Connubialis*t, hatszáz exemplárt ad az könyvnyomtató, melyért fizettem 110 for. Ennek alkalmatosságával gróf Bethlen Imre ur ő nagysága adott két belga aranyokat, melyek tesznek f. h. 9 dr. 95. Mlgos gróf Rádai Eszter asszony Teleki Lászlóné asszony ő nagysága a fontatásának, szötetésének haszna zsengéjéből adott 12 hollandiai aranyakat, melyek tesznek hijánosok lévén . . . (forint értékök nincs kitéve). Ugyanezen *Synopsis*t ajánlottam gróf Székely Ádám urnak, a ki is kül-

ac *Determinationes Consistoriales*¹⁾ cím alatt az egyházi fő tanácsi-és zsinati közvégzéseket és Canonokat. Ezek tartalmával, valamint az író indokaival is az olvasó az elő szakból legjobban megismerkedhetik.

Az első höz írt ajánló levelében előadja röviden a magyarok között uralkodott törvénykezés történetét I. Károlyig, érinti az ő perlekedési rendszeren tet: javításait, Verbőczy Hármaskönyvét, az erdélyi külön törvényeket; azután az egyházi törvénykezésre tér át, előadja, hogy a catholicusoknál az egyházi jog (*jus canonicum*) szerint ítélnék, mely a pápai leiratokból, és a conciliumok végzéseiből áll: a reformatusoknál szintű bizonyos egyházi szabályok szerint, melyek a zsinatok végzéseiből, az első reformatorok és más egyházi írók munkáiból vannak a gyakorlat által megalapítva. „Más nemzeteknél — így szól — bőségben vannak az oly könyvek, melyekből a kezdők az egyházi jog elveit és a perrendtartást megtanulhatják; nálunk csaknem semmi kézi könyv sincs, a mivel tudatlanságunkat elűzzük, gyöngeségünket támogathassuk.... Ezért a szükség és saját gyöngeségünk tudása bírt arra, hogy gondosan egybegyűjtván az e célra tartozó könyveket, ezen törvénykezési kalauzt csak mintegy darabosan — mert másképpen nem lehetett — elkészítem.“ Ezután számot ad arról, kik műveit s gyűjteményeit használta, érinti, hogy élőknek is kikérdezte észrevételeit s tanácsukkal élt, hozzá tevén, a mit maga is tapasztalt papi szent hivatala folytatása alatt. „Vajha — így végzi — más tudósabb és e szakban jártasabb, a mi egyházi állapotunk-

dött ad expensas typographicas die 25. october 1763. f. h. 120. Fizettem a typographusnak 600 exemplárokért f. h. 120. Négyszáz exemplár bekötésért a könyvkötőnek. f. h. 40.

¹⁾ *Consistorialia, seu Constitutiones et Determinationes Consistoriales in generalibus synodis provincialibus inde ab anno 1599. ad praesens usque tempus pro re nata factae. Quase protocollo superattendentiali in hunc fasciculum collegit Petrus Bod de F. Tsern. V. D. Minister in ecclesia M. Igeniensi. Anno MDCCLXIII. 4-edrét 1 — 130. E mellett három főkormányi rendelet, az egyházi fegyelem tárgyában, s végén, a fennebb már ismertetett krónikai jegyzésések 1676-tól 1718-ig*

hoz, canonainkhoz és folytonos szokásos gyakorlatinkhoz képest s azzal megégyezőleg összeállitná s nyilvánosságra bocsátná.“¹⁾

A második at gróf Székely Ádám kir. kamarásnak ajánlotta, mint a tudomány és tudósok barátjának. Ebben a házasság szükségét és hasznait, s kivált kellemeit költőileg rajzolja, példákkal mutatván meg a nélkülenség káros voltát. Ezután művének czélját röviden érinti, pártfogóját buzdítja, hogy házasodjék meg. „Mit ér — így végzi ajánló levelét — hogy tanulás és tapasztalat kedvéért hosszas utazásod alatt Németország bölcs Pallásait, Hollandia fényes Dianáit, a paradicsomi London jeles Venusait, Páris francia Minerváit, Claszhon dicső Junoit láttad: ha hazád Penlopei közül nem választasz, a ki szerelmed minden sugárit magában egyesítse s nemes tűzével melegítsen. A pálma a többi fák társaságától elkülönítve elterméketlenül, egyesülve ismét termékenynyé válik. E példát kell neked is követned, hogy gyümölcsöt teremj a társaság számára. Válassz, a kinek mondhasd: Egyedül te vagy nekem kedves! (Elige cui dicas: Tu mihi sola places!)“

E mű kinyomatására a püspök is engedélyt adván, levelében azt mondja: hogy bámulta, hogy oly régóta nem vette levelét; azt vélte — úgymond — hogy beteg, vagy valami munkán dolgozik. Örvend, hogy a hozzá küldött könyvből az utolsóról győződött meg, s öt dícséretekkel halmozza el.

Ez ajánlatot a jó akaró s a társaságot kedvellő olvasóhoz írt egy más ajánlat követi. Ebben előadja: mit hittek a házasságról a régi tudósok, s mit tart felőle a keresztynség, hogy az abban való végintézkedést a fejedelmek maguknak tartották fenn mindenütt, s nálunk is a magyar királyok alatt számos törvények keltek e tekintetben. Ez után elmondja: mily sok baj van a közéletben a házas felekkel: mennyit panasznak,

¹⁾ Ez ohajtás maig sem teljesült. Csak annyi történt e tekintetben, hogy kis-baczoni Benkő László, benedeki ev. ref. lelkész és k.-fejérvári egyházvidéki jegyző, a derék szerző fennebb ismertetett művét magyarra fordítván s némi bővítésekkel megtoldván: Megújított Egyházi Törvénykeztesítő czim alatt 1833-ban kiadta. Nyomatott Kolozsvárott az ev. ref. Collegium betüivel. 8-adrét. Előszó I- XL., a könyv maga 1—301 lap, mutató táblával.

veszekednek, válnak el és békélnek meg, és különféleképen terhelik az egyházi szolgálókat, mily nehéz kérdések fordulnak gyakran elő, s mily bajos ezekben határozni, kivált nálunk, a hol nincsenek ilyenben utasító könyvek, a hol az ötvenedik sem hallotta eféle könyveknek hírét. „Ezért irtam én“ — úgymond — „c könyvet tudós férfiak munkáiból; s köz zsinatok végzéseiből a végre szedtem össze, figyelmeztvén a hazai törvényekre is, hogy atyámfiái és szolgatársaim, kik e mesterséges fogásokban járatlanok, az abban felhozott eseteket s eligazított ügyeket látván: az előttük megforduló peres felek ügyeit jobban elhatározhassák.“

E két művének alapelvei az egyházi törvénykezés és házassági s elválási ügyekre nézve a hazai összes protestans hitfelekezeteknél mai napig sinormértékül szolgálnak, s egyik másik felekezet csak némely pontokban az alkalmazásnál tér el azoktól, tehát, mint közszükséget pótlók, egyetemes érdekek.

A harmadik — úgy látszik — egy magán használatra készült Canon-gyűjtemény, az erdélyi ref. püspöki levéltárból Bod Péter által nagyobbára sajátkezűleg leírva. És e gyűjtemény a most irt levéltárnak 1849 ben a n. enyedi szomorú katasztrófa alkalmával történt elhamvadása által jelentékeny fontosságra emelkedett, ebben maradván fenn annak tartalma, és így méltán állíthatni: hogy ez az erdélyi reformáltak egyetemes igazgatása és fegyelemi szabványait foglalja magában, s e szerént kézi könyve az egyházi kormányzásnak. Vajha akadna, a ki e gyűjtést korunkig lehozván, a kettőből egy egészet alkotna s ez által mind egyházi autonomiánknak emléket állítna, mind pedig a mult idő tapasztalaiból a jelennek tanulságot nyújtna!

A szellemi munkásság még két egymással merőben ellenkező terén hagyott hátra Bod Péter egy-egy nyomtatott művet, t. i. a magyar humoristika és szótár irodalom terén. Az elsőnek címe: Szent Hilarius ¹⁾ s ezzel a nevettetve s elmés vidámsággal

¹⁾ Szent Hilarius, vagy szivet vidámitó s elmét élesítő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok, melyek mind az hasznos időtöltésre s mind az épületes tanúságra egybeszedegettvén, kibocsáttattak Bod Péter által. Az első kiadás helye nincs kitéve, de Szeben volt, a mint alább ki fog tűnni, 1760, előszó I—XVIII. a könyv I—194. l. mutató táblával, 8-adrét. A második kiadás

tanító iránynak lön egyik úttörője; a másik a Páriz-Pápai, latin-magyar és magyar-latin szótárának¹⁾ újabb bővített kiadása, mely által a magyar tanuló ifjúság előtt a latin classica irodalom tudományos kincsekben gazdag mezejét kívánta feltárni.

Előbeszédeit itt is használnom kell, mivel azok egyfelől őt, mint korának szigorú erkölcsbiráját tüntetik föl, másfelől, mivel azokban a magyar ősrégi irodalomnak oly mezeit tárja elénk, melyek egykor be voltak népesítve munkásokkal, rakva a magyar szellem különböző műveivel; míg ma nagyobbára zárt kripták, melyeknek kulcsát csak egy két avatott bírja, tartalmának némi részét csak néhány régiségbűvárunk ismeri. Az elsőhöz írt előbeszédében annak okául: miért nevezte könyvét így, azt adja, hogy az abban foglaltakkal az olvasónak akart vidámságot szereztetni. „De ez nem is új — úgymond — adott volt már ki egy ily nevű könyvet 1650-ben. Páncotai Ferencz. Más nemzeteknél mindenféle mulatságos könyvek vannak, melyekkel szomorú állapotjukban magokat ártatlanul megújítani s a mulatságot szerző szók, dolgok és históriák által hasznos tanúságot venni szoktak.

1768. a kiadási hely megjelélése nélkül jelent meg; áll előszóból s 1—152 lapból, mutatóval; a harmadik Komáromban 1789. 8-adrét 162 lap.

Erről Önéletiratában ez áll: „Sz. Hilariust nyomtattattam Szebenben 1760 (valósággal 1762)-ik esztendőben. Ezer exemplárért fizettem a könyvnyomtatónak f. h. 170. dr. 50. Ennek alkalmazásával Mlgos gr. Bethlen Ádámné Bánffy Klára asszony ajándékozott könyvnyomtatásra 3 hármastáblás aranyakat, a melyek tesznek f. h. 44. dr. 50.“

Házi diáriumában pedig ez: Vettem kezemhez 536 exemplárt, miket eladás végett kiosztottam, ajándékban adtam 24 exempl.

¹⁾ Francisci Paris-Pápai M. D. Dictionarium latino hungaricum et hungarico-latino-germanicum, proverbii selectioribus interspersis, Glossariolo voces medii et nostri aevi, in Historiis et Regum Hungariae Decretis occurrentes insolentiores explicante, Nominibus propriis apud Hungaros usitatis, Nummorum hungaricorum, hebraicorum, graecorum, Romanorum tabellis, Siglarum romanarum expositione, aliisque necessariis et jucundis accessionibus locupletatum,

Magyar nyelven is vannak ilyek felesebb számmal, mintsem valaki gondolhatná. Kivált a XVI. században sokak adattak világ eleibe, ha szintén akkor oly bőlesek és gazdagok nem voltak is az emberek, mint a jelenvaló megpompásult, megpirosnadrágosult, sárgacsizmásult, megposonivállasult, elkényesedett százban.

studio suo vulgavit Cibinii typis Samuelis Sárdi, Anno 1767. Petrus Bod; nagy 8-adrét, két kötet. Ez az első kiadás címlapja.

Másodszor 1782-ben, harmadszor 1784-ben ugyancsak Szebenben adatott ki; negyedszer Posonyban és Szebenben, melynek címlapja ez: *Dictionarium Latino-Hungaricum, succum et medullam purioris latinitatis, ejusque genuinam in linguam hungaricam conversionem, ad mentem et sensum proprium scriptorum classicorum exhibens: indefesso plurium annorum labore, subcisivis et ordinariis negotiis, temporibus collectum, et in hoc corpus exactum a Francisco Paris-Pápai, Medicinae Doctore, ejusdemque facultatis in celeberrima Academia Basiliensi Assessore, et in illustri Collegio Nagy-Enyediensi Professore publico.*

Nunc vero

Pro verbiis selectioribus interspersis, Glossariolo voces medii et nostri aevi, in Historiis et Regum Hungariae Decretis occurrentes insolentiores etc. explicante, nominibus propriis apud Hungaros usitatis Nummorum hungaricorum, hebraicorum, graecorum, Romanorum tabellis, Sigillarum romanarum expositione, aliisque necessariis et jucundis accessionibus locupletatum, intentione ac labore

PETRI BOD

de F. Tsernáton V. D. Ministri M. Igeniensis.

Editio nova, aucta et emendata.

Novae huic editioni additum est in Temo II. Repertorium Germanicum alphabetico ordine redactum.

Posonii et Cibinii

Typis et sumptibus Joannis Michaelis Landerer et Martini Hochmeister Typographorum et Bibliopolarum C. R. P. 1801. — nagy 8-adrét. Ennek második magyar-latin-latin-német részét Eder F. Károly szerkesztette.

Erről önéletrátában ezt írja: A *Dictionarium Pápaianum* végződött el ebben az 1767. eszt- szeptemberében. Nyomtattatott a deákjában 6000 exempl, a magyarjában 3000 exempl.

Ilyenek elsősorban a valóságos históriák: Heltai Gáspáré, Tinódi Sebestyéné, Sztárai Mihályé, Valkai Andrásé, Nagy Bartsai (helyesebben Nagy-Báczai) Mátyásé, Csanádi Demeteré, Temesvári Istváné, Kákoni Péteré, Huszti Péteré, Csáktornyai Mátyásé, Ilosvai Péteré, Lisznyai Pálé, Forró Pálé, Balog Györgyé, Paskó Kristófé, Pető Gergelyé, Kálnoki Sámuelé, Spangár Andrásé, Tserényi Mihályé. Másodsor: a költött históriák: Telemakus, Pontziánus, Fortunatus, Gismunda históriája, Markalfnak Salamonnal való beszélgetése, Markus Aurelius vagy fejedelmek serkentő órája. Harmadszor költött beszédek, apologusok, fabulák: Esopus stb. Negyedszer, példabeszédek: mint gr. Haller János Hármastörténetének második része, a mely példabeszédekből áll. Ötödösor, éles, elmés, szüros együttvaló beszélgetések, szatirák, orczázó versek; ilyen Dórel József nemes embere, nemes asszonya, udvari embere, kik nem régen kezdettek magyarul beszélni. Hatodsor, időtlítésre intézett könyvek: így írt egy valaki könyvet a semmiről, Dion megdicsérte a haját, üstököt, Sinesius a kopaszságot, Rotterdami Rézmán a bolondságot; a mi nyelvünkben Oroshegyi Mihály a fenyőfák hasznos voltáról, Köröspataki János Lupuj vajdáról írt stb.“

Ezután indokait adja elő: „Ez írást is — úgymond — azért szedegettem össze nagy részén más nyelveken írt mulatságra és az elme élesztésére írt könyvekből, hogy az olvasó a külső dolgok által vezéreltessék a mennyei és lelki dolgokra, hogy a gyarlósághoz szokott emberi elme a jónak magvát szándéka ellen is magába vegye. Vannak ebben költött és valóságos históriák, apologusok, költött és példabeszédek, mind azon egy hasznos végre. A fák, füvek, víz, kö s minden teremtett dolgokról felhozott példázatok azért vannak, hogy mint egy kézenfogva vezetgesse nek és serkentgesse nek a jónak követésére. A mi tán valakinek nem tetszik — így zárja be szavait — gondolja meg, hogy az Isten is az esztendőnek részeit a természetben különböző módon osztotta: a tavasz jóillatú virágokkal gyönyörködtet, a nyár, ős, sokféle drága gyümölcseivel kedves, a tél hóval, hideg esővel, dérrel, fagygyal kedvetlen. Talán ő is életünk nem tavaszán van, hanem a deres, zuzmorázós telére jutott, és így nem a materiában, de benne van a fogyatkozás.“

A könyv maga I—XIII. részből áll. Az elsőben vannak Istenre és a vallásra vonatkozó elmésségek, 2) a világra, 3) az emberekre közönségesen, 4) a férfiakra és asszonyokra, 5) a különböző sorsokra és emberi cselekedetekre, 6) a bűnre és annak büntetésére, 7) az időre, 8) gazdagságra és szegénységre, 9) tanulásra és tudományra, 10) az élő állatokra, 11) vízre, fára, kőre vonatkozók, 12) orvosokra és halálra, 13) az örökkévalóságra. Együtt az 1760-iki kiadásban 684., az 1768-ikiban 508 elmés mondás és példázat.

E műnek ugyanegyik főiránya vallás-erkölcsi, s annál fogva a vallásosok közé lett volna sorozandó; de mivel a víg és elmés elem benne túlnyomó, jónak láttam amattól külön választva, e helyen adni, mert én ebben mai humoristikai és adoma-irodalmunk bölcsőjét látom, s annak kiindulási pontjának tekintem, annyival inkább, mivel az előtte való időkben létezett és általa elősorolt ily irányu magyar könyvek közül már ma valósággal csak némelyek léteznek, mint irodalmi ritkaságok egy-két könyvtárban, míg az övét az irodalom csaknem közös birtokának lehet ma is mondani.

A másodiknak előszava — ha lehet e kifejezéssel élnem — az ő hattyu dala, de egyszersmind fenkölt lelkének, mély hazaszeretetének bizonyítványa is. Azt mondja, hogy közel nyolcz évig dolgozott e szótáron; érinti: mily sok akadálylyal kellett küzdenie; a lexicographiának az olasz Perottus Miklóson s a magyar Molnár Gergelyen kezdve (1556.) csaknem egész történetét adja Páriz-Pápaiig, jellemző észrevételeket tévén mindegyik művére, s a haladási pontokat kijelölvén. Dicsőítőleg emlékezik különösen azon ismeretlen magyar tudósról, a ki a Calepinus Ambrus öt nyelvű szótárához a magyar részt adta, s a kinek ki nem tudhatóságát sajnálkozva említi. S a mikor mindazon segédkönyveken átment, melyekkel Páriz-Pápai koráig, a magyar ifjuság a római nyelv ismeretére lön vezetve, felkiált: „íme tiszteletreméltó barátom“ — értvén Málnási László barátját, kihez előszava intézve van — „ezek voltak előttünk a magyar és erdélyi iskolákban a latin nyelv emeltyüi! De nem volt kitarva azon kűtfő, vagyis egy oly kézi szótár, melynélfogva a tiszta latinságnak velejét és javát elsajátítani s azt magyarra helyesen átfordítani lehetett volna. E bajon kívánt segítni Páriz-Pápai. De az ő kiadása 50 év alatt anyyira elfogyott, hogy bármily magas áron sem lehet

megszerezni. Senki sem látott utána. Az egy Wagner gyűjtötte össze a szólás módokat, (phraseologia) de ez a szótárt nem pótolja. Ez engem nyugtalanított. Tudakozódtam a nyomtatónknál, mibe kerülne s kiadnának-e egy ily művet, de nagy költségvetést csináltak, s a remélhető nyereség csekélységét akadályúl hozták fel. Végre akadt egy. . . . Így láték dologhoz. . . . Mi új van benne, látni fogja, a ki gondosan átforgatja. Sok ismeretes — az elsőtől kihagyott — szót felvettem, sok orvosi szót beigtattam, a válogatottabb példabeszédeket más szótárak példájára illő helyekre közbeszóttam, orthographiai és régiségi tekintetben sok javítást tettem, az egyházi históriákban s a királyok végzeményeiben előforduló idegen származásukat megmagyaráztam. Elkülönítettem azért, nehogy a nem magyar szárnyan repülő ifjak a törpét magassal, a négyyszögöt kerekkel cseréljék fel. Ott vannak a szomszéd országoktól vett tulajdon nevek, a magyar nyelv természete szerént honosítva, a melyek némi hasznot és gyönyört ígérnek; a pénzekről készült táblázat, a könyvszerzők művei olvasásában azt kedvelőknek némi könnyebbségre lesz. A római jellembetük (characteres) és jegyek, melyeket a Kirschius szótárából vettem át, a régi művek olvasását szintűgy elősegítik; a philosophusok megjegyzései és más járulékok semmi kárt sem, sőt tán némi hasznot tesznek. . . . A magyar részben sokat irtam magam saját jegyzéseim s tapasztalataim után, sok létezőt megváltoztattam; a német részről nem is szólok, mely most legelőször tevékeny könyvnyomtatónk Sárdi Sámuel szorgalma által járult hozzá.“

Ezután a támasztható ellenvetésekre tér át, melyek megczáfolása után így szól: „Azt is szememre vethetik: miért nyultam ehez, mi talán mások munkakörébe vág. Megszűnhettem volna — úgymond — valóban e foglalatósságtól, ha mások megelőztek volna; de mivel tétlenül hallgattak, akaratom ellenére is e nehéz munkához kellett fogynom. És rám nézve ez valóban terhes volt. . . . Mit gondolsz már most, drága barátom — így végzi előszavát — mi lesz munkám jutalma? Vajjon kedvezőbben fognak-e rólunk ítélni korunk Aristarchusai, mint magáról e nagy tudományu szerzőről (Páriz Pápai) a maga korabeli kritikusok?... Hadd fenjék nyelvöket és tolljukat a mint tetszik most is, mi még is a mit az ekklésiára nézve hasznosnak, az iskolákra nézve

szükségeseknek véltünk, Isten segítségével, míg erőnk engedi, a tudományok méltósága pártolónak paizsa alatt tenni fogjuk.“

Magáról a műről nincs miért szólnom. Ismeri azt minden tudománnyal foglalkozó; azzal él latin nyelvi szükségeiben immár három embernyom. Olyan az, hogy korának és szerzőjének egy-iránt becsületet szerez.

És itt munkásságának is véghatárához jutottam. Elöttem sem nyomtatva megjelent, sem kéziratban levő több műve nem ismeretes. A mikről írtam, mind bírom, vagy láttam és olvastam. Ezek hitelességéről jót állok. Benkő és utána a Siebenbürgische Quartalschrift, Horányi s többen több műveit említik. de részletes ismertetés nélkül. Hátrább ezekről külön lesz szó. Most csak kettőre figyelmeztetem az olvasót. Először azon nagy különbségre, a mi Bod Péter élete és illetőleg folytatott munkássága története között van: míg az elsőnek — a magán ember sorsának rajza a legegyszerűbb, s alig tölt be néhány lapot, egy-két óra negyedét, addig a közügynek szentelt munkássága nagy eredményei bámulást érdemlők, azoknak csak némi körvonalozása is ivekre terjed s órákig képesek elfoglalni a figyelmes elmét. A mi rá nézve azon lélekemelő igazságot alapítja meg, hogy az ő élete egyenlő volt a munkálkodással! Hogy az ő közéletéből sok a szép és feljegyezni való! Másodszor, azon szintűgy nagy különbségre, a mi köztünk és más nemzetek hasonló irodalmi viszonyai közt létezik. Más nemzeteknél a tudomány egész nemzeté, úgy szólván egyetemes; múltja és jelene mintegy egybe van növe, az újkor tudományossága a régiből fejlődik, de aztán abban a régi is él; köz, nagy élénk irodalmi életök van, számtalan biographiai, encyclopaediai vállalat. és mű foglalkozik kizárólag az írók életével és műveikkel. Irodalmuk története minden irányban a legapróbb részletekig meg van írva. Ott az ismertetések, essay-k írása könnyű, mert az írók maguk és műveik ismeretesek: bírja, olvasta, ismeri a nemzet — hivatkozhatni rá. Nálunk még egészen másképp van. Árpád- és vegyes házi királyaik alatti irodalmunk emlékét, a legnagyobb részt eltemette az idő és háborúk dülása. A nemzeti fejlődelmek alattiakat jelenkorunktól elvágta egy hosszú áldástalan század. Őskorunkból egyetlen eposztöredék sem maradt reánk,

csak egypár költőiségéből kivetköztetett monda; a középkor felett csak itt-ott tör át a sötétség, sőt ha csak a mult század íróiról s munkásságáról akarunk is a nagyobb olvasó közönség előtt beszélni: íróit és munkáit együtt apróra ismertetnünk kell. Egyetlen könyvtárunk sincs, mely a régi irodalmat egészen magába foglalná, sőt a melyek az ilyesekben a leggazdagabbak, a rendetlenség miatt majd nem hozzáférhetlenek. S mi kevés az, mi a régi irodalomból új kiadást ér. Egy szóval tény az, hogy a XVI. XVII, sőt XVIII. században élt írókat és munkáikat is csak a tizedik olvasó ismeri, a századik bírja, s tán csak az ezredék tanulmányozza. Minden korszak mintha egészen újból akarná kezdeni tudományi haladását: nem építhet a multa, feledi régi jeleseit, nem tanulmányozza hajdani alapos tudományu, hű nemzeti érzésü s olykor martyr jellemü nagy férfait; s bár e tekintetben napjainkban némi javulás mutatkozik, de mégis csak a kezdet kezdeténél vagyunk. Legyen ez egyszersmind igazolás arra nézve, hogy e pont alatti ismertetésem oly terjedelmesek. Nekem, Bod Pétert illetőleg, úgy szólván — egy század mulasztását kellett helyrehoznom; mert a mit e részben íróink eddigelő tettek, az ő irodalmi érdemeivel arányban valóban nincsenek!

III.

Lássuk már, mit tettek kortársai és a később élt írók a végre, hogy Bod Péter életében s munkáiban nyilatkozó szelleme s kiváló egyénisége kellően ismertetre s főleg a theologiai és egyháztörténeti irodalomra azon termékenyítő, nemzeti művelődésinkre pedig azon jótékony hatást gyakorolja, a mire az képes lett volna? A róla írt életirati czikkek áttekintéséből a felelet azonnal ki fog tűnni.

Legelső, a ki róla írt — tudtom szerint — *H o r á n y i*¹⁾ volt; *Memoria Hungarorum* című könyvében neki és műveinek egy egész czikket szentel.

Először leírja hol, mikor, kiktől származott; hol és miként tanult, hogy növekedett, mikor ment külföldre s jött onnan visz-

¹⁾ *Memoria Hungarorum*. Viennae 1775. I. kötet. 8-adrét 305—311. lapokon.

sza, mikor lett s meddig volt gr. Bethlen Kata udvari papja. mikor tették át Igenbe, s hogy 1768-ban halt meg meilbeli vizkór-ságban (Hydrops pectoralis) és szélttésben (paralysis). „E nagy férfi — így nyilatkozik tovább róla — elméjének jeles emlékeivel nem köznapilag diszította volna Erdélyt és köztiszteletet vívott volna ki, ha tekintettel lévén egyházi állására és a körülményekre, szelidebben és ildomosabban írt volna. stb.“

Ezután nyomtatásban megjelent munkáira megy át s azokat röviden megnevezve, elősorolja. 1) Magyar Leksicon. Ékes kivonat — úgymond — mitől a dicséretet nem vonhatni meg. 2) A biblia históriája. Ebből csak az első kiadást említi. 3) Judás Lebbeus. 4) Sz. Heortocrates. 5) Judicia ria fori Eccl. Praxis. 6) Közönséges eklésiai Historia. 7) Szt. Hilarius. 8) Hungarus Tymbaules, két rész. 9) Smyrnai sz. Polykarpus. 10) Magyar Athénás. „Ez és a megelőző könyv“ — jegyzi meg — „szinte világos veszélybe vitte a szerzőt, mivel éles írás módja által az uralkodó vallás és nemzet irányában boszus lelket (infestum animus) árult el, holott a jámbor historicusnak gyűlölségtől és szeretettől mentnek kell lenni.“ 11) Dictionarium stb. 12) Erdélyi Féniks. 13) Synopsis stb.

Kiadatlan munkáihól pedig megemlíti: 1) De origine et Antiquitatibus Siculorum. 2) De origine Valachorum. 3) Historia Reformationis in Hungaria et Transilvania. 4) Martyrologia. 5) Collectiones variae sub titulo: Noctes Heviziensis. „Van még — így végzi tudósítását — sok más is, melyeket én nem ismerék.“¹⁾

¹⁾ Maga, Bod Péter az általam fennebb ismertetett Önéletrata végén „A magamtól iratott és nyomtatott könyvekről“ írt cikkben, munkáit így sorolja elő: 1) Magyar Leksicon. 2) Biblia históriája. 3) Judás apostol levele magyarátja. 4) Tiszta fényes bibor. 5) Szent Heortocrates. 6) Baselben nyomtatott egyházi történet. 7) Sz. Hilarius. 8) A magyar új Testamentum. Erről egy életirója sem szólt. 9) Synopsis. 10) Hun. Tymbaules. 11) Sz. Polykarpus. Ezentúl nincs számozás, de a munkák így következnek. 12) Erdélyi Féniks. 13) Magyar Athénás. 14) Pápaiánium Dictionarium.

Többet ír róla pár évvel később Benkő József *Transilvania Generalis* ¹⁾ című munkájában. Ő is legelőbb röviden azt mondja meg, hol s kiktől vette származását, hol tanult, s hogy készült, hol minő hivatalokban szolgált, mily buzgón igyekezett a hazai dolog megvilágosítására, hogy a mi üres ideje maradt hivatalától, mindazt a közjóra szentelte, sokszor éjjel-nappalát tudós foglalatosságai között nyugtalankodva töltötte. Ezután elsorolja, nyomtatott műveit 15, a kéziratban lévöket 20 pont alatt; de csak címöket adja a lehető legrövidebben észrevételek nélkül; az elsöket ily renddel: 1) *Synopsis*. 2) *Judiciaria Fori Eccl. Praxis*. 3) *Hungarus Tymbaules* (Enyedni) 1764. 4) *Hungarus Tymbaules Continuatus*, ibidem. 5) *Dictionarium* stb. Erröl azt jegyzi meg, hogy a Páriz-Pápai munkáját mind a magáéval, mind a másoktól kapott szögyűjteményekkel és megjegyzésekkel megtoldotta. A német részről azt írja, hogy — a mint ő értette — az a Felmer szorgalmának köszönhető s hogy — a nyomtatási költséget Sárdi adta. Azonban mind a két állítást megigazítja az általam fennebb közlött Ön életírat, melyben erröl Bod Péter saját kezűleg írott tiszta adatot hagyott hátra. 6) *Biblia historia*. 7) *Sz. Judás Lebbeus*. 8) *Magyar Leksikon*. Erröl azt írja, hogy kétszer adatott ki. 9) *Sz. Hilarius*. 10) *Ezt Heortocrates*. 11) *Smyrnai sz. Polikarpus*. 12) *Magyar Athenas*. E két utolsóról azt jegyzi meg, hogy azok felsöbb parancs nyomán eltiltattak és összekerestettek. Más helyen pedig ²⁾ ugyanezekröl így ír: „Mivelhogy császári fejedelmi parancscsal szigorúan el volt tiltva — azt kívánván a nemzet unioja és a közbéke is — nehogy bármely vallásu hazafi más vallások ellen való könyvet adjon ki, és hogy az iskolákon kívül vitatkozások ne hallassanak: ez okból a M. Athénás és a Smyr. sz. Polykarpus forgalomból kivétellett! Tehát Benkő is csak annyit ír, hogy eltiltattak és beszédettek. Innen az is látszik, hogy Benkő, a fennebb idézett főkormányi betiltó rendeletet is-

¹⁾ *Transilvania Generalis Vindobonae* 1778. II. köt. 461—464. lapokon.

²⁾ *Transilvania Generalis*, CCLXIX. §-ban.

merte. 13) *Historia Ecclesiastica*, magyarul (Basilea)
 14) Erdélyi Féniks (Enyed). 15) Tiszta fényes biber.

A kéziratokat pedig így sorolja elő: 1) *Historia Hungarica et Transilv. Ecclesiastica*. II. kötet iv rét. Ez is meg van fennebb igazítva, mit hátrább a Döbrentei közleménye még bizonyosabbá tesz. 2) Annak némely része magyarul II. kötet, ivrét. 3) *Noctes Hévizieneses seu monumenta quodam ad Historiam Ecclesiasticam et civilem pertinentia*. 4) *Vesperae Hévizieneses*, különböző gyűjtemények. E két pont alatti műről ennél több felvilágosítást sehol sem lehet kapni. 5) *Valachorum Transilv. Historia*. 6) *Siculia, seu Historia Siculorum*. 7) *Antiquitates Hungaricae*. 8) *Gellius Transilv.* 9) *Chartophylax, seu Collectio monumentorum quorundam*. Ivret. 10) *Res Unitariorum et Hist.* 11) *Gellius Molnarianus, seu vita et facta Alberti Molnár*. 12) *Etymologicon Hungaricum*. 13) *Tymbaules denuo Continuatus*. 14) *Bibliotheca, seu notitia auctorum rerum hungaricar. stb.* 15) *Lexicon glossarium, in quo voces stb.* 16) *Szent Vincentius vagy Martyrologia*. 17) *Magyar könyves ház (Bibliotheca Hungarica)* 18) *Historiára utat mutató Lexicon*. 19) *Közdolgokról való elmékedései Bod Péternek*. 20) *Descriptio vitae suae, magyar nyelven*. A 7. 9. 12. 13. 16. 17. 18 pontok alatti kéziratokról sehol semmi felvilágosítást találni nem tudtam. Kéziratban lévő műveiről azt jegyzi meg Benkő: „hogy ezeknek tökéletességre vihetését a halál nem engedte meg. Meghalt 1768-ban.“ „Emelkedett egyenes lelkű férfi volt — írja — s magas termetű, hasas, tiszteletet parancsoló tekintetű. A könyvek olvasásában és gyűjtésében fáradhatatlan. Valóban méltó munkát tenne, a ki ezen nagy férfinak élete folyamát az ő életiratóból hü ecsettel lerajzolná.“

Benkő a munkák elősorolásában sem készütlésök és megjelenésök időrendét, sem azok természetes és tudományi ágak szerinti beosztását, sőt az író által Ő életirata végén megállított rendet sem követte. Hibetű, hogy ő, valamennyit látván és ismervén, a mint éppen kezébe jöttek, a beosztást illetőleg, meghatározott elv nélkül sorolta elő.

Benkő után csak hamar ismét Horányi közölte némely mű-

veinek czimeit, *Nova memoria Hungarorum*¹⁾ czímű munkájában. A nyomtatottak közül ezeket említi meg. 1) Tiszta fényes drága Bibor, vagy is gróf Bethlen Kata felett mondott beszéd. 2) Rádai Eszter nemes asszony felett mondott halotti beszéd. 3) Unitariások historiája, kiadta 1776. Sófalvi József helvét hitű elébb Kendi-Lónai ékeszóló pap, most a kolozsvári ev. ref. Collegium theologia tanára. „Szerfeletti rövidségét — úgymond — nem köszönik meg a göttingai könyvkiadók.“

Az I. kötetben megnevezett kéziratokat így pótolja ki: az 1. és 2. szám alatt azokat említi, melyeket Benkő; a szintűgy Benkő által közlöttek közül a 3. 4. 5. 6. szám alattiakat, már első alkalommal²⁾ közölvén, most 3. 4. 5. sz. alatt említi a Benkőnél 7. 8. 9. szám alatt levőket, a 10 és 11 szám alattiakat — az Unitariásokat illetőt fennebb sorolá. elő, Molnár Albert az illető gyűjteményét mellőzi; 6. 7. 8. 9. szám alatt említi a Benkőnél 12. 13. 14. 15. szám alatt levőket; Benkőnél a 16. pont alatt levő munkát — Magyar könyves ház — ismét mellőzi, s a 10. 11. 12. számok alatt elősorolja a Benkőnél 18. 19. és 20. szám alatt láthatókat. Végre a Benkő tudósítása végén levő jellemzést adja pár szó változtatással.

Ezt követték a szász tudósok a *Siebenbürger Quartalschrift*³⁾ czímű folyóiratban. Az ebben foglalt tudósítás első része, t. i. Bod Péter gyerek- és ifjúkori élete, valamint nyomtatásban megjelent könyveinek ismertetése Horányitól, második része pedig, — a kéziratokról szóló — Benkőtől van véve. A nyomtatott könyvek között a 1. 2. 3. 4. 5. 6. és 7. szám alatt épen azokat és oly renddel sorolja elő, mint Horányi, 8-iknak teszi: Tiszta fényes drága Bibor. 9-nek Synopsis, 10. 11. 12. 13. szám alatt, a mi Horányinál 8. 9. és 10. szám alatt van feljegyezve. 14. Erdélyi Féniks. 15. Páriz-Pápai Dictionariuma.

A kéziratok közül az 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. szám alattiak Benkőtől vannak szó szerint véve, a 8. szám alá ugyancsak a 10. sz.

¹⁾ *Nova Memoria* stb. Pest. 1792. 498—500. lapon.

²⁾ *Memoria Hungarorum* imént említett lapjain.

³⁾ *Siebenbürgische Quartalschrift* 1798. VI. kötet 149—157 lapon.

alatti (Gellius Transilvanicus) tétetett, a 9. szám alatti Benköével ismét egyezik; a 10. sz. alatt a Benkónél 11. sz. alatti (Gellius Molnarianus) áll, s a Benkónél 10. sz. alatti—az Unitariusokról szóló mű — itt is kihagyatott; a 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. számok alatti művek Benkónél 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. számok alatt megtalálhatók.

Ez ismertetésben három észrevétel van: „hogy Bod Péter termékeny író; hogy Smyrnai Sz. Polykarpus és M. Athenás ezimti könyveit legfelsőbb parancs folytán betiltották, s író és nyomtató pénz büntetésre ítéltettek, hogy azonban Bod, szerencséjére már az örökkévalóságba átköltözött volt.“ — Ez fennebb meg volt igazítva. Végre az oláhokról írott könyvére ezt jegyzi meg: „vágyom olvasni.“

Továbbá Döbrentei adott róla és munkáiról az „Erdélyi Muzéum“-ban¹⁾ terjedelmes ismertetést. Legelől bocsátja, hogy milyenek kell lenni az életírásnak. „Mikor egy nevezetes embernek — így szól — egy későbbi korról való megismertetését csak némely, az ő körülállásait tárgyazó adatok nyomán visszük véghez: ezt életírásnak nem nevezhetjük. Életírás az, a mi az élébe vett deréknek jellemzésével a psychológiát gazdagítja, munkáinak megbíralása által az azokban való jót megerősíti, a hibákat felfedezi. Az életírónak — mond tovább — „philosophnak kell lenni s egyszersmind szélesen kiterjedő kritikusként. De ő ezt tenni nem szándékszik, csak némely adatokat közöl róla.“

Ezután adatainak kútfejét mondja meg. „Benkö Transilvaniájából tudta meg — úgymond — hogy Bod Péter a maga életét magyarul leírta, de ennek holléte ismeretlen volt.“ Végre Kerkes Ábeltől úgy értesült, hogy ennek a néhai fiánál, déézi orvos Bod Eleknél kell lenni. Ehhez fordult tehát, s ez atyja kézírásaiból a nevezetesebbeket s inkább közönség elibe tartozókat kiszedegette. „Ezen híreket (tán adatokat) tehát a közönség neki köszönheti.“

Döbrentei aztán a kivonatokat ismét kivonatozta, s Bod Péter élete nevezetesebb változásait közli.

Ezután nyomtatott munkáit sorolja elő 14. pont alatt, még pedig egészen azon sorban, a mint ön életírata végén írva

¹⁾ Erdélyi Muzéum 1817. VII. kötet, 174 - 183. l. l.

van, s a mint fennebb látható. Kéziratai közül 16-ot nevez meg, melyeket szükségesnek látok itt azon oknál fogva elősorolni, mert közlő az egyenes örökösöktől nyert adatokból dolgozott, s másfelelől köztük néhány olyan is van, miket Benkő sem ismert: 1) Magyar- és erdélyországi szentegyházi história 2 kötet, ívrét, saját kezeirása. 2) Ugyanez deákul, más által leírva, s harmadik kötettel megtoldva, az utolsó mintegy 200 ív. 3) Közönséges szentegyházi história.¹⁾ 4) Cinnus Academicus.²⁾ 5) Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungariae Notitia. 6) Historia Valachorum in Trannia. 7) Siculia Hunno-Dacica. 8) Vesperae Hévízienses. 9) Polycarpus sive momenta varia.³⁾ 10) Füves kert, két könyvben.⁴⁾ 11) Cartophylax- (historicus) Igeniensis.⁵⁾ 12) Notitia Hungariae historico-geographico-politica.⁶⁾ 13) Magyar Grammatica.⁷⁾ 14) Paleologus seu monumentorum superioris seculi authenticorum Collectio.⁸⁾ 15) Lexicon Glossarium, in quo voces historicae, juridicae redduntur Hungaricae. 16) Kősziklán épült ház ostroma.

Némely jegyzeteket is tesz. A Bíró testvérek felett mondott beszédét nevezetesnek mondja, jóakaróit, a kik munkái kinyomtatásában segítettek, megnevezi, barátjai közül azon Csereyt, a kit Benkő is említ, kiemeli, természetéről Benkő jellemzését ismétli, kéziratban levő munkáinak meg nem jelenhetését részint a költség nem létének, részint annak tulajdonítja, hogy nem voltak készen. „Most már“ — így végzi ismertetését — „munkáinak

¹⁾ Erről sehol másutt semmit sem olvastam.

²⁾ Erről sem.

³⁾ Ez talán egy lesz a Benkő által 9. szám alatt említettel.

⁴⁾ Erről sem tudunk semmit.

⁵⁾ Erről sem.

⁶⁾ Erről sem.

⁷⁾ Erről csak annyit tudunk — a mint ez fennebb a baseli história előszavában közölve volt—hogy ily tárgyú könyvet írni valóban akart.

⁸⁾ Ez is ismeretlen. Hova lettek mindezek, mi sors érte? előttem titok.

érdemét vagy hiánosságait kellene megítélnem, mert a jelenkor-
nak úgy használunk, ha egy elhunyt érdemes férfinak dolgozásá-
ban a jobbat kimutatjuk s a tán nem oly szorgalommal átnézett
helyeket felfedezzük, hogy lássák mások, mit kell kerülni.“ De
ő — úgymond — csak az Athenást bírja. Ebbe tehát nem eresz-
kedhetik.

Azonban egy — a jelenre inkább, mint a múltra vonatkozó
— észrevételt még is tett: hibáztatva könyveinek hosszú címét,
s jelesen a gr. Bethlen Kata felett mondott beszéd címében: a
„tiszta, fényes, drága“ — kifejezést: „Bod Péter idejé-
nek — úgymond — ez megengedhető, a mikor józtlenségi kritika
sehol se látszik; de unalommal kell olvasnunk, mikor némelyek
halotti s más prédikációikat még most is úgy felpiperézik. Bár
valaha iskoláinkban a mesterkélő pipere helyett józan természeti
tisztá ízlést tanítnának!“ Ezután áldást kíván az olyanok porára,
kik a nemzet tudományos miveltése végett fogyhatatlan szorga-
lommal dolgoztak. „Maradjanak — mondja — előttünk hív
tiszteletben s mi mostaniak igyekezzünk őket követni, s a hol
szükséges, menjünk tovább némes haladással a dicső pályán. Bod
Péter kéziratai azt gyaníttatják, hogy azokban sok a hasznos.
Ezek nagyobb részint az enyedi reform. Collegium könyvtárában
hévernek¹⁾ tehát az odavaló érdemes professoroknak kellene azok-
nak, valamint a Benkő József kéziratainak is kiadásában mun-
kálkodni.“

Döbrentei után a „Közhasznú esmeretek tárá“ban²⁾
van róla rövid emlékezés, írta Fábri Pál; itt műveiben két osztály
van megkülönböztetve ú. m. isten-tudományra s rokontárgyuakra
tartozók, s mint ilyek említettnek: 1) Lexicon, 2) Biblia-
historia, 3) Judás Lebbeus, 4) Sz. Heortocrates, 5)
Praxis Fori Eccl., 6) Eklésiai (Baseli kiadás) Histó-
ria, 7) Synopsis Juris Con.; továbbá a hazai polgári és
egyházi történet esmeretre tartozók, s mint ilyek említődnek: 1)
Tymbaules II. füz., 2) Polykarpus, 3) Athénás, 4)
Unitáriusok Tört., 5) Magyar- és Erdélyország
egyh. tört. Noctes Heviz. Valachor. Hist. Siculor

¹⁾ 1848—49. — fájdalom — semmivé tette.

²⁾ Közhasznú esmeretek Tára, 1831. II. köt. 294. l.

Hist. Antiquitates Hungaricae. Notitia auctorum Hungar. Magyar könyvesház, Historia Lexicon, melyek közül az 5. szám alattin innen levők nyomtatlan maradtak. Ezekon kívül említve van Szótára, végre kéziratai közül Ethymologicon Hungaricum czimű műve és önéletirata. Ezt követőleg tanár — most nyugalomban levő iskolai tanácsos Salamon Józsefírt rólâ, az Erdélyi Prédikátoritárban¹⁾ életét tekintve eddigelő legkimerítőbben. Ez életrajz részletes és hű. Azezképe is mellékelve van, azon eredeti olajfestvényről, mely ma az Erdélyi Muzeum termeit ékesíti.

Nyomtatott művei közül 14-et azon sorban ad elő, mint Döbrentei, s megtoldja a következőkkel: 15) Tractatus de primis Reformatoribus. 16) Tractatus de patronis reformat. Hung. et Transilv. Mindkettő Gerdesius — általam is fennebb említett — könyvében. 17) Historia Unitariorum. 18) Gr. Rádai Eszter felett mondott beszéd.

A kéziratokat is 1—16-ig bezárólag szintén azon sorban adja elő, de ezeket is megtoldja, a kinyomtatás végett Gerdesiushoz felküldöttékkel ú. m. 17) Redivivus Albertus Molnár Szencziensis. 18) Rediviva Eliae Veresmarti memoria. 19) Vitae propriae descriptio. Iró tehát részint Döbrentei után, részint önéletiratából dolgozott, sőt ez utolsóhoz becses adalékokkal járult, munkáinak különböző kiadásait megemlítvén s utódairól az olvasónak felvilágosítást adván.

Méltánylólag — mondhatni — kegyelettel emlékszik meg a jeles, jeles társáról, s buzdító szót intéz kór és kartársaihoz, az ő példájának követésére kívánván őket serkenteni. „Bod és Benkő — úgymond — a XVIII. század e két nevezetes tudósa, tömérdek munkásságu s közhasznu férfiai, egyházi rendünkhöz tartoznak. Méltó dicsekedésünk, ha érdemeiket becsülni tudjuk, s jeles tulajdonaikat közhasznu munkássággal követni is igyekezzünk. Benkő viszontagságait egy atyafi kéz közölte. Bod Péterről az „Erdélyi Muzeum“ adott értesítést. Most közöljük életrajzát — míg munkáinak ismertető bírálása követhetné — mint

¹⁾ Erdélyi Prédikátoritár 1834. III. füzet V — XVI. lap.

hálás tisztelet tartozását." . . . Midőn két első nyomtatott művét előszámlálta, azt mondja róla: „Itt kitért a theologia mezejéről s egyházi jegyzővé választatván: a két hazabeli egyházi törvénykezés megbecsülhetlen hasznára készítette *Synopsis Juris Connubialis* és *Praxis Fori Ecclesiastici* című műveit, melyek hollandiai törvénytannálásának s egyházi hivatalra való nyomos előkészítletének voltak gyümölcse.“ „Ezután — mond folytatólag — figyelmét jeles hazánkfiái emléke örökítésére szentelte.“ Továbbá Szótárának is több kiadásait nevezi meg: az első t. i. az 1767-iki N.-Szebenben; második ugyancsak szebeni 1782-ben; harmadik is szebeni 1787-ben; negyedik pozsonyi és szebeni 1801-ben. Végre így zárja be ismertetését: „1744-ben 32 éves korában lépett ki a munkás életre, s meghalt 1768-ban. Ha azon 25 évet tekintjük, melyek papi hivatalba lépése és sirba szállása közt lefolytak, s ide gondoljuk a papi szolgálatra, hivatalos utazásra fordítani kellett időt szinte hitel felett valónak tetszhetik oly temérdek munkásság! Tiszteletes férfiak! Ezerek hunyhatnak el rendünkből, míg egy Bod Péter születik. De a tudományos munkásság csakugyan elhiyattatásunkra tartozik, és a fáradhatatlan szorgalom sokat vihet véghez. Ezzel szerezhettünk becsültetést magunknak s hivatalunknak mi is, és ezzel tiszteltetik meg legméltóbban a Bod Péter emlékezete is!“

Ez időtájban az ausztrial sajtóban is volt róla rövid említés téve az *Oesterreichische National-Encyclopedie* ¹⁾ című időszakos irat I. kötetében. Említve van itt néhány sorban Bod Péter születése, tanulása és papi szolgálata helye és ideje munkái közül a *Praxis fori*, *Synopsis* és a halála után, 1776-ban megjelent *Unitariorum Historia* című műve melyet becsesnek mond, valamint kéziratairól is azt jegyzi meg, hogy azokban Magyar- és Erdélyország történetéire nézve sok érdekes van.

Van még némi töredékes rajz életéről a *Magyari Lajos*, szerkesztette „Életelvek képekben“ ²⁾ című folyóiratban

¹⁾ *Oesterreichische National-Encyclopedie*, I. Band A—D. Wien 1835. 321—322. lapokon.

²⁾ „Életelvek képekben.“ Szerkeszti *Magyari Lajos* 1844. I. év II. évnegyed 12. sz.

arczképével együtt. Itt említve van röviden és hiányosan: hol született, mikor ment Enyedre, akademiákra, mikor lépett két ízben házasságra, melyik évben lett egyházi főjegyzővé, s mikor halt meg. Munkái közül pedig meg vannak nevezve: 1) Közönséges ekklesiai Historiája. 2) Szótára. 3) Rádai Eszter feletti beszéde, mint kinyomatottak; kéziratai közül pedig: 1) Magyar- és Erdélyország szentegyházi Historiája. 2) Közönséges szentegyházi Historiája. 3) Fűves kert. 4) Magyar Grammatika. 5) Paleologus. 6) Lexicon Glossarium.

Ismertette továbbá Bod Pétert mint író, Baló Benjamin a - Pesti Napló 1854-iki másod évi folyamában „Jeles Iróink csarnoka“ czimű állandó tárczai rovatban¹⁾. Legeelőbb helyt kér e csarnokban számára, ki arra, hogy ott helyet foglaljon, sőt tiszteltessék, méltó úgy az időért, melyben írt, mint nemes lángjáért, mely öt nyelvünk s tudományunk ügyében bevitté, és vas szorgalmáért, mely a hazának annyi tudomány-kincset és érett gyümölcsöt termett, hogy ha nemzetünknek Pantheonavalna, Bod Péter ezekért abban érdemelne helyet. „Azon idő között, a melyben Bod Péter élt és a mai között, nagy különbség van: — úgymond — ma van Akademiánk s élénk időszaki sajátunk, mely buzdítja, méltányolja az író; akkor nem volt. A XVIII. század közepe táján alig pislogott Magyarországon és Erdélyben egy-egy mécs, mely mellett magyar könyv készült s ez is többnyire fordítás volt. A mágnások a nemzetiség kérdésében elváltak fogulva, a nemzeti nyelv csak a köznépuél élt tisztán, a törvény-tudók és papok latinoskodtak, a katonaság elkezdett francziásodni.“ Mindezt Bod Péternek — fennebb ismertetett — Baselen megjelent Egyház Története elöszavából támogatja. „Ma“ — mondja tovább — „irodalmunk egy fejlődésben levő reményteljes ifju, akkor egy tántorgó öreg, dicstelen multtal a feledés sirdombja mellett. Ma kitüntetik az érdemes író, díjazják: Bod Péter kilátás nélkül fáradozott: neki annál nagyobb az érdeme, mert ő még az emlékezetre sem számított. Mint a selyem

¹⁾ Pesti Napló, 1854. II. félév. 225 — 1368. szám. Oct. 1. a 3-ik lapon álló tárczában ily czim alatt: Jeles Iróink csarnoka XXXI. Bod Péter szül. 1712. megh. 1768.

eresztő bogár, mely csak drága fonalat ereszt, s eresztí az jutalomra való kilátás nélkül, és mindaddig, míg mozogni bír: úgy természetéhez tartozott Bod Péternek is az irodalmi munkásság — lelkéből ömlött ki a sok tudomány selyem. A tudományos műveknek fonalakeze alatt, és a gondolat agyában, egyszerre szűntek meg, egy órában szakadtak el. Lelke nemes lángját bizonyítják — mond még tovább — magyarul írt számos művei, melyek akár számukat, akár tartalmukat nézzük, ötlettermékenyebbíróink sorába képesek emelni; továbbá azon szemrehányás és gúny, melylyel a latinosan írókat nem egyszer illette. Való, hogy ő is írt latin nyelven, de az által is a magyar névnek akart külföld előtt becsületet szerezni. Hozhatna fel — mondja író folytatólag — sok példát arra: mint szíven viselte ő a nemzeti becsületet, magyar Grammatikája pedig, melyet ezelőtt száz esztendővel írt, kétségtelenül bizonyítja nyelvünk iránti kegyeletét. A legnagyobb súlyt azonban munkássága sok és nagy eredményekre fekteti. „Már maga a protestans lelkészi hivatal is elég munkát ad annak, a ki azt, mint Bod Péter, nem csak kenyérért viszi. Azért esudáلكozva kell kérdenünk: honnan vette az időt 37 önálló munka készítésére? A sajtó nem győzte tevékenységét, s ezért maradt — úgy kell lenni — 19, kéziratban. Vannak ezek között vékony kötetek is, de ha csak a vastagokat nézzük is, sok a csodálni való.“ Ezután némely munkáit sorolja elő, így legelől egyházi történelmi nagy munkáját, mely — a mint hátrább írja — Baselben kijött halála után kilencz évvel, mely egyedül is megbecsülhetetlen kincse egy könyvtárnak. Az után Synopsis, Praxis Fori, Hungarus Tymbaules, Sz. Polykarpus, Magyar Athénás czímű műveit, Páriz-Pápai féle szótárát, Flves Kertét, Magyar Grammatikáját említi meg; Vitae propriae Descriptio czímű művéről pedig azt állítja, hogy külföldre küldötte kinyomatás végett. „E munkákat, kivált szakembernek, bírnivalódi kincs. És ezen termékeny szellem 32-ik éve előtt semmit sem írt, hanem itthon és külföldön gyűjtött, s megrakodva, élte delében kezdett íráshoz, s addig írt, míg élte napját a halál éve elsötétíté.“ Képességéről így nyilatkozik: „Bod Péter nem volt lángelme, hittani és világnézeteiben időkorán feljül nem emelkedett, de mindenütt a tudomány mélységein járt és drága gyöngyöket hozott fel onnan, és bírván mély tudománya

mellett a közlésnek égi ajándékát, könnyen érthetővé tette minden mánkáját.“ Salamon tanár életrajzáról azt mondja: hogy abban minden munkája elő van adva. Végre ezekben fejezi ki egész életét és jellemét: „Őt felső Tsernáton szülte, Nagy-Enyed nevelte, Magyar-Igen bírta, művei által pedig az egész nemzeté lett. M. Igenben ma tán egy ember sincs, a ki tudja, hol domborult egykor Bod Péter sírja, de a rögök között rég elporladottának eltűnt sírhantja felett, megáll most is mint őrangyal a hű emlékezet, s így szólamlík meg: Bod Péter él!“ Említve volt röviden élete és munkássága a „Magyar-Irók“¹⁾ című életrajz-gyűjteményben is. Itt munkái közül a következők vannak megnevezve: Leksicon, Biblia-historia, Judás Lebbeus, sz. Heortocrates, Bazeli Ekkl. Hist. szt. Hilarus, szt. Polykarpus, Athénás, Erdélyi Féniks, Páriz Pápai szótára, Tymbaules II. füz. Ez megjegyzések nélkül a „Közhasznu-esmeretek Tárá-ból van véve.

Ezt követte Nagy Iván rövid cikke „Magyarország csalá dai“²⁾ című művében; ő egy két adatát Szirmaytól vette (Comitatus Zempl. notit. topogr. 72, 305 l. l.) Elmondja hol született, tanult, paposkodott, mikor halt meg; írja, hogy számos munkát írt és adott ki, s megemlíti egyedül a Magyar Athénást, és azt, hogy Péter nevű fia a Guberniumnál szolgált 1794. — Új benne az, hogy halálát 1769-re teszi.

Legutoljára tanár Szilágyi Sándor írt róla, a Budapesti Szemlében megjelent: Erdély irodalom története című cikksorozatában.³⁾ „A XVIII század második felében megjelent becsesebb munkák sorát“ — mondja a többek közt — „Bod Péter egyik ünnepelt munkája nyitja meg: a Magyar Athénás E férfi gazdag tárgy ismerettel fogott munkához. „„Közel eltölenek““ — úgymond bevezetésében — „„husz esztendő s többek is, a míg véghez mehetett.““ „S valóban bámulnunk kell szorgalmát, a mit e téren kifejtett. Mert minden sora hirdeti, hogy az

¹⁾ Magyar írók, Életrajz-gyűjtemény, gyűjték Ferenczi Jakab és Dánieliek József Pest, 1856. 8. ad rét. 59—60 l. l.

²⁾ Magyarország Csalá dai, Nagy Iván, 1858. I. II. füz. 136. lap.

³⁾ Buda-Pesti Szemle, 1859. VII. füz. 233—234. l. l.

irodalom minden ágát jól ismerte, hogy gazdag gyűjteményeket tanult által, s az életrajzokat többnyire magokból az eredeti forrásokból, a könyvekből s előszavakból állította össze. Vallás dolgában mindentütt elfogulatlan. De hogy e részben is oly türelmes és oly igazságos, mint kortársai közül kevesen, már ez is méltánylatot érdemel. Mert nem felekezetiesség, hanem tiszta igazságot vezetett tollát. . . . Az egyes cikkekben minden írónak előbocsátja életrajzát s lajstromba szedve elősorolja munkáit — mindnyáját szótár alakban, betűrendben, hogy annál közhasznúbbá tegye. Hogy a munkák címeit nem adja mindég pontosan, annyival inkább sajnálhatjuk, mivel kimutatható, hogy azok legnagyobb része forgott kezében.“ . . .

„Egy más latin gyűjteménye“ — folytatja tovább — „Magyar Tybaules . . . különösen az életrajzokhoz mellözhetetlen munka.“

Annyi, a mit Bod Péterről és munkáiról írva találtam. Kisebbsé tudósítások, rövid említések, vagy tán egyik másik művének bírálatai, a múlt század végén s ennek elején írt folyóiratokban jelenhettek meg, mint például az Unitariusokról írt művéről, a Tudományos Gyűjtemény 1831-ik évi I. füzetében; de olyan a mi akár életét, akár műveit érdemileg s nagyobbacska terjedelemben tárgyalná, alig hiszem, hogy figyelmemet elkerülte volna.

És most életróinak ezen elősorolt tudósítási tételeire kell észrevételeimet megtennem.

Horányi amaz indokolatlan állításával: hogy Bod Péter írásmódjában az uralkodó vallás és nemzet (ha ugyanez itt szabatos kifejezés) irányában boszús lelkűséget tanusított, szemben áll Szilágyi S. azon szintűgy általánosságban kifejezett nézete, hogy ő a vallás dolgában elfogulatlan s kortársainál türelmesebb és igazságosabb. Egyik sem idézván bizonyításokat: az olvasónak szükségkép saját tanulmányozása alapján kell eligazodnia s határoznia. Annyi áll, hogy Horányi ítéletét a nevezett két műből (Athenas és Polykarpus) megállhatólag indokolni nem lehet. E mérték alá esik ama másik állítás is, hogy ha Bod Péter szelidebb és ildomosabb modorban írt volna, a köztiszteletet inkább kivívta volna. Nyomtatott műveiből ezt sem lehet igazolni; inkább nyomtatatlan egyháztörténelme azon helyeiből, hol a reformatiót

megelőző idők erkölcsi állapotjáról ír. Egyébiránt ez, akár az életrajzot, akár Bod Péter munkái ismertetését tekintsük, az első tudósítás, az úttörő dolgozatok becsével és hiányaival egyiránt bír. Nevezetes benne az, hogy a Bod Péter halála okát—a nyavalyát, melyben meghalt — itt látjuk legelőbb kifejezve. Minő kütföből vette, nem mondja meg. Hihetően ez értesítés is attól van, kitől Bodra vonatkozó egyéb adatait kapta.

Benkő értesítésében az életrajz arányban van munkái címének ismertetésével. Rövid, de velős mindenik. Benne az életírásra sok a használható elem. Az ő és Döbrentei közleményei azok, a miket az utánok élők és írók, az egy Salamont kivéve, felhasználtak. Ebből egyik fennebbi nézetem erősítésére nézve kiemelem azt, hogy ő is, bár egykoru történész, és a reformált egyház belviszonyaival ismeretes, nem írja: hogy Bod és hibáztatott munkáinak kiadója megbüntettettek, csak azt, hogy ismeretes két könyvét eltiltották és beszédtek. A mit pedig e két munkáról tovább mond, úgy adja elő, hogy első tekintetre mindjárt kitetszik, miként az nem annyira az ő saját nézete: mint inkább az általam felhozott kormányi rendeletnek részint tartalma, részint közjogi magyarázata, mit neki elmondani az akkori szigorú sajtóviszonyok és az óvatosság tettek kötelességévé. Végre ama tévedése, mintha Bod Péter életrajzát magyarul írta volna meg, a fennebb előadottakból megigazítható.

Horányi második tudósítása egyszerű pótlása az első azon részének, melyben munkái vannak elősorolva. A *Siebenbürgische Quartalschrift* czikkéről, ismertetésekor elmondtam a szükségeseket. Abban egyetlen, mások által nem említett tény jön elő: az elítéltetés, de ez nincs bizonyítva.

Nevezetesebb a Döbrentei közleménye. Ennek érdeke az, hogy az illetőnek mind élete viszontagságai, mind munkái kinyomozásában fáradozott, s hogy a kütfő közvetlen közélébe jutni igyekezvén: az életírás mindkét ágában új részleteket hozott napfényre, sőt — legalább címök szerint — szinte mind-egyik munkáját megismertette az irodalommal. Lelkesítő szavai is korszerűek lehettek abban a sivár korban, sőt az el nem fásult lelkekre még ma is van hatásuk. Azt azonban megjegyzem: hogy

a Döbrenteitől megrótt hosszú könyvezim azért, hogy ma nem bírja tetszésünket, Bod Péter korában aligha megrovás tárgya lehetett; minden akkori írónknál úgy látjuk azt. A magáról írt önéletírásról már Benkónél elmondottam nézetemet. Különös Döbrenteinek azon naiv vallomása, hogy ő Bod Péternek csak Athénás című könyvét bírja. Így nem csuda, ha ismertetése elején a biographiának egy szintoly szép mint gyakorlati meghatározását sőt csaknem elméletét adja, s mikor az olvasó kíváncsiságát szépen felébresztette, a dologra tér és kijelenti, hogy ő Bod Péter életrajza megírására illetékeseknek sőt mintegy kötelezetteknek a nyenyedi collegium tanárait tartja, mint a hol az erre szükséges anyag jobbára letéve van, s csak — némely adatokat közöl. Azon kegyelet, melylyel szól maga s felhívja a nemzetet, hogy jeleseire megemlékezzék, szép lelkéről és arról tesz bizonyosságot, hogy az irodalom és nemzeti alapu tudományosság fontosságát ismerte, s azért buzgott.

Legméltóbb azonban Bod Péterhez a tanácsos és volt tanár, S a l a m o n J ó z s e f től közölt életrajz és ismertetés. Ebben az adatok részletesen, de választékosan, férfui nyugodtsággal, de a valódi egyszerűséget ihletettségével, s a mi, oly kedveltető, egyszerű világos nyelven vannak alóadva. Bennem annak elolvasásakor azon ohajtás támadt: vajha irodalmunk a nagy tudományu s erős itéletű férfitől ama jelestünk irodalmi munkásságának bíráló ismeretetését vehette volna, vagy ezután vehetné!

Az Oesterreichische National-Encyklopedie című időszaki írat néhány szóból álló értesítését, valamint a Magyarriét is csak dolgozatom teljességeért tartottam szükségesnek megemlíteni. Ez utóbbi csak gyerekeknek írt vállalathoz volt alkalmazva s így is pongyolán. A „Közhasznú ismeretek Tára“ és „Magyar írók életrajz-gyűjteménye“ című könyvek tudósításai Encyklopediai czéljoknak megfelelők.

A Pesti Napló nevezett tárczáinója komolyabban foglalkozik a tárggyal. Terjedelmes ismertetésemmel, egyszersmind arra érdemes voltát is akartam jelezni. Bod Péter írói előnyeit szépen s okadatolva fejtegeti. De nekem — a mennyire az idézett adatokból következtetni tudok — a kimondott magasztaló itélet még sem látszik eléggé indokoltnak. E felett észrevételeim is vannak több pontra. 1777-ben — a mennyire én kinyo-

mozhattam — Bod Péternek Egyház történelme sehol sem nyomtatott ki. A mi pedig nemzetiségi tekintetben a fő urak ellen felhozott s Erdélyre is kiterjesztett terhes vádat illeti, legyen szabad ellene mondanunk. Erdélyben az aristocratia társalgási nyelve mindig magyar volt, a magyar könyv olvasása sem ment ki soha divatból, sőt magát Bod Pétert is csaknem kizárólag főurak és úrnők támogatták irodalmi pályáján. Továbbá azon könnyedén odavetett állításnak, mintha művei azért maradtak volna kéziratban, hogy nyomtatásukat a sajtó nem győzte, nincs alapja. Okozta ezt — mint Benkő és Salamon helyesen állítják — legnagyobb részben az, hogy nem volt kiadó, és hogy némelyek nem voltak elkészítve kiadásra. Végre önéletrátának kinyomtatás végett külföldre küldése, sem jegyzeteiből, sem munkáiból ki nem tűnik. Ha azonban tény, csak a kútfő megnevezése által megállítható. Ellenben a szellemi erejéről adott mérték helyesen van eltalálva. Az elporlott sírdomb helyét pótolja a nemzet emlékezése, s az alant nyugvó porokat őrző angyalok a Pesti Napló-belihez hasonlóan írt czikkek is.

Nagy Iván ismertetése rövid — Szilágyié szakavatott kéz műve, de keskeny körben forog, parányi részét érinti azon roppant mezőnek, melyet Bod Péter munkálkodva bejárt. Két művéhez szól hozzáértőleg, kitűnő méltánnyal.

Bizton állítani, hogy a Bod Péterről eddigelő megjelent ismertetések — ámbár némelyike becses adatokat tartalmaz, sőt többnek egybeállításai is jeles — irodalomtörténeti szükségünknek nem felelnek meg. Egyikben inkább életére van gond fordítva, másokban csak munkái sorolatnak elő szárazon, tartalomismertetés és elemzés nélkül, harmadikban mindkettő hiányos; a negyedik becsét némely indokolatlan állítások s megállapítatlan tények csonkítják meg; a többi után mondja az első adatait nyomozás s újabb adatok közlése nélkül. Csak kettőben egyeznek meg mindnyájan: kútfőt Döbröntein kívül egy sem nevezett meg, s az elősorolt művek tartalmára vonatkozó ismertetését mindenik másra bízta; a kik hozzá szóltak is, nagyobbára az általánosság terén maradtak. Bod Péter életét s irodalmi munkásságát egész egyetemességében, kora politikai és vallási viszonyaira való tekintettel ismertető dolgozat még eddig hiányzik.

IV.

Az olvasó előtt áll Bod Péter élettörténete, saját jegyzeteiből állítva össze. Ezeket használnom a teljes hitelességre törekvés tette kötelességemmé. Sajnálom, hogy magán életére vonatkozó ismertetést nem csatolhattam hozzá. De ezt csak baráti, hivatalos és tudományos levelezéseiből s az egykorúak magán feljegyzéseiből tehettem volna, a mikhez teljességgel nem juthattam. A kit Bod Péter élete érdekelni fog, e téren még hasznos szolgáltatot tehet irodalom-történetünknek. A levelezések gyakran sok új adatot nyújtanak, egészen sajátyszerű világításban mutatják az író és közpálya emberét. Átalában régibb időkben éltek magán jellemét csak így ismerhetni meg teljesen; mert az egyén, úgy a mint van, csak itt nyilatkozik. Nyilvánosság elé szánt dolgozatokban, sőt a legegyszerűbb levélben is van egy kis feszesség-némi ünnepi szín és formai keresettség nyoma.

Munkáiról szintűgy egy teljes cím- és tartalomtárt nyújt ez életrajz, melyben tőle sok, s nagyobbára szó szerént van idézve. Fennebb érintett indokaimat most még csak azzal toldom meg, hogy itt is a hitelességre törekvés vezérlett. A mit egy becsületes feddhetlen életű ember szabad önelhatározásból mond magáról — gondolám — jogom van, sőt kötelességem sajátjának tartani és szavai szerént ítélnem meg. Másfelől mindig bántott az, hogy ily nevezetes írónkról és munkáiról osztályfelei, úgy mint maguk irodalomtörténetünk nyomozói, csak töredékesen írtak, munkáit oly hiányosan idézték. Hadd legyenek már egyszer az olvasó közhönség előtt az elszórt adatok jól-rosszul, de összeállítva.

Egy tekintet van csak, a mire figyelmeznem kellett: vajjon írónk nem volt-e önhitt és önnagyozó? Mert ez esetben értevéseivel az igazságtól félrevitt, s nekem is félre kellett volna vinnem az olvasót. De erre nézve ott voltak tettei, mint életének s önéletrírási adatainak kritikai mértéke, ott maguk a könyvek tartalmi, melyek előszavaiban elveit érzületének és lelkének élő kifejezéseit adta elő: összehasonlíthattam, ellenőrizhettem, és valóban tettem is. De ott volt még egy más biztosítéka is a tény-előadás igaz voltának: az egykorúak vagy-utána hamar következő sajtó útján nyilvánosságra jött tudósításai. E volt oka, hogy az életrajznál mindazok, a miket Bod Pétertől eddig írtak s ki-

adtak, részletesen s bírálólág ismertetve vannak. A mit ő magáról átall elmondani, elmondották ezek, egyik egyet, másik másat; a mit elfeledett, pótolták kortársai, a miben őt gyarlóságai felre vezették, ezek észrevették; a hol az ő élete folyamának leírását a halál félbeszakítá, ezek, habár töredekesen is, tovább folytatták.

Úgy tűnik fel nekem e pillanatban helyzetem, mint azon kertészé, a ki virágos kertébe vezeti a tőle virágot kérőt, rámutat illatozó tábláira, s szabad választást enged; vagy mint a gyümölcs-tényész-tőé, a ki gyümölcstára egész gazdagságát mutatja meg a hozzá útasításért folyamodónak. Nézze ön — úgy mond — e különböző csoportokat! valamennyi más meg más válfaj, tetszésére bizom a tanulmányozást; vagy a minő azon régiségőré, ki egy gyönyörű kép mozaikdarabokból álló alkatrészeit külön külön mutatja meg az úton. Szép és érdekes mindenik, de azért, ha a kertész bokréta-ba fűzi, a gyümölcsész kosárban mind egymás mellé teszi a válfajok példányait, a régiségőr egybe is alkotja az előmutatott műrészeket: mind a hatás, mind az élvezet nagyobb lesz, mintha ezt maguk a nézők tennék meg. Én is mondhatnám az olvasónak: Ime irodalom-történetünknek egy félig eltemetve volt Herculanuma, régi műkincseivel, nagyszerű romjaival, a nem ismertetés sötétéből napfényre hozva: építse fel a tisztés romokat! Ime egy mult századi derék magyar író és hazafi történeti alakjához a szellemi és erkölesi nagyság minden elemei! alakítsa egészszé, öntse össze egy képbe! Nem kétlem, hogy olvasóm közül ezt sokan művészileg tennék meg. De ez engem e kötelesség alól nem ment föl. Én is megteszem tehát. Nekem úgy is gyönyör e jelestünkkel foglalkoznom.

Egy ember életének megítélésénél kettőre kell figyelemmel lennünk: milyen volt valakinek magán — milyen nyilvános élete? Az elsőnél az ember, önmagára nézve, az utolsónál a hazafi, a társadalmi érdekek szempontjából jó tekintet alá. De egyiket a másiktól elválasztani nem lehet. Szép élet csak az, melynél a kettő öszhangzásban van. Tiszta jellemnek csak az mondható, melyhez sem a magán, sem a nyilvános életből szeny nem tapad. A magán élet — úgy szólván — egy alsóbb fokú lét, a hol az egyén övéivel, önmagának és övéinek él, szolgáltatva másokat s a polgári viszonyokat önjavukért. A közélet ellenben, mint egy magosabb pályafutás, melyben a szív és lélek eszményi

tárgyak iránt is fogékonnyá válik, a közügyet és hazát foglalja be szeretetében, eszméért lelkesül s igazságot keres és szelleme fensőbb származásának adja jelét. Az első bölcsője, az utolsó tágas termő mezeje a férfiúi erénynek.

Bod Peter élete — a mint én őt felfogom — eleven kinyomata, mintegy megtestesülése a magán élet és közpálya e szép öszhangjának. Az elsőre házi naplója, s önéletrajzának számos helye, az utolsóra megismertetett irodalmi munkássága nyújtják az adatokat.

Gyermek- s ifjukurát mellőzve, ott veszem vizsgálat alá, ahol az egyéni tettekre az egyéni felelőség elvét szabni közzélménynek és historiának egyiránt joga van — a férfikor küszöbén.

A gondviselés őt egy buzgó és tehetős s e mellett felvilágosult főrangú hölgy kegyeibe éppen akkor juttatta, midőn élete válponton állott s jövődjö felett a sors koczkát akart vetni. Ez őt felsőbb tanulásában, családi életében, munkálkodásában s munkái kiadásában, szóval: lelke magas vágyai elérésében segítette, élet-szerencséjének közvetve megalapítója lett. E hölgy- és akarata iránti tisztelete, hűségérzése és hálája szívében haláláig tartó volt, minek nem egyszer adta nevezetes bizonyosságát. Hitvesei és gyerekei voltak a második — az elsőnél természetibb, szorosb és édesb — kötetlékek, melyekkel élete egybe volt fűzve.¹⁾ Ezek iránt a legbensőbb szeretettel, viseltetett, dolgozván érettek a

¹⁾ Családi körét tette fennebb ismertetett két neje, s következő teljes kort ért gyerekei:

1) K a t a, Deák Jánosné, m.-igényi papné s időtelével fehérvári egyházkerületi esperesnő, kinek egyik leányát vette nőül néhai ev. ref. püspök Bodola János.

2) Pé t e r, szül. 1761. oct. 9-én, a főkörmányszékhez felesküdt irnoknak 1783. nőül vette 1796. Csüdör Katát; meghalt mind másod osztályu irnok 1809. június 2-án.

3) J u l i á n a Köllöntiné, szül. 1763. octob. 14-én.

4) E l e k, míg élt déési orvos; szül. 1767. január 13-án, neje Vásárhelyi Kovács Juliána, n.-enyedi orvos Kovács Sámuel és Gyújtó Sára leányuk. Ezek gyermekei 1) K a t a, Kelemen Benjáminné, kiktől az Erdélyi Muzem a derék nagyatyja olajban festett eredeti arczképét s önéletrajzát bírja. 2) Pé t e r, szül. 1807-ben. Bécsben. az

jelenben gondoskodván jövőjükről, nevelvén, féltvén az utolsókat, elárasztván mindnyájokat komoly lelke végnélküligyöngéségeivel. Az olvasó már ismeri: hogyan siratta meg első nejét, mily bensősleg szerette a másodikat, mint rázta meg egyik gyermekének halála s mily magasztalt lélekkel emlékezik gyakran a többi előről. Első nejétől vala első szülötte Kata, édes anyát születésekor elvesztvén: kereszt- és gyámanyjává pártfogó grófnéja lett, s haláláig magánál tartotta. Úgy kell lenni, hogy e viszony a gyermek gondolkozás módjában nyomokat hagyott, különben szinte meg nem lehet fogni azt a figyelmet, azt a mondhatni szerelmes kényeztetést, melyben őt részeltette. Vagy tán az első neje emlékezetének vitt áldozat volt. Mellette dajkát tartott, azt ragaszkodásáért ajándékozta, „Kati előkötőjéért 60 drt. jó félegyöngyért egy Izabel a királyné-féle szép aranyat és kettőt más félét, bársony mentéjéért négy vállal együtt 100 frt. fizetett;“ pénzt s annak kamatnövekedését minden két-három év mulva

erdélyi udvari koraltnokságnál hivataloskodott. 3) Elek, thordai orvos, született 1813. april 3-án.

Meghaltak: 1) Zsigmond szül. 1751. dec. 13-án. 2) Mária szül. 1753. dec. 26-án. 3) Pál, szül. 1755. jun. 28-án. 4) Zsuzsanna, szül. 1757. mart. 25-én. 5) Zsigmond, szül. 1759. febr. 4-én. 6) Egy meg nem keresztelt 1760. január 10-én. Ezek közül négynek sírkövet állíttatott, a mely ma is látható a m. igeni temetőben; keletre eső baloldalán a felirat van:

Pignoribus caris maesti posuere parentes,
 Petrus Bod Christi Verbique Minister in Igen,
 Atque Susanna Comes vitae Bányai, ambo dolentes.

Jobb oldalán:

Flores ante diem caduci
 Sigismundus annor. IV. mensi VI.
 Maria — — diei IV.
 Paulus — — mensium XI.
 Sigismund alter — diei I.

Susanna in Algyógy expectat resurrectionem.

Ugyan a jobb oldalon van egy nyitott biblia, kézben tartva.

Baloldalon ezimer, tetején korona, közepén kar egyenes kardot tartva — nemzetségi ezimerök.

megszámította; második nejével való megelégedését, annak egészségi változásait, gyerekeinek születésük napját, betegségét gondosan feljegyezte, a meghaltakat pedig szomorú szívvél hagyja emlékezetben, s nevöket mindanyiszor nagyobb betűkkel s aláhúzva írta; szóval: minden mutatja, hogy övéit, irántuk gyöngéd figyelemmel viseltetve, boldogította s velök boldogan élt. Szegényes állapotban maradt székely rokonaihoz idegenséget nem mutatott: örökségét csekély árban azok használatában hagyta, haszonbérben vásznat fogadott eltöltük, s olykor bort adott vissza helyette; „bibliáért az atyafiaknak” — írja egy helyt házi naplójában — „12 ftot s 24 drt fizettem, szép erős kötésti drága könyv mindegyik,; czímeres nemes leveleket, azon okból — ugymond — nehogy valaha egészen semmivé legyen, a fehérvári káptalanból átratta. ¹⁾

Rokon érzéssel viseltetett a szegény sorsu tehetséges tanuló ifjakhoz, valamint általában a nevelés ügyéhez: a közvizsgálatokat látogatta, szótárát különösen amazok érdekében adta ki; költségjegyzékében állandó rovatot képeznek ily czimű kiadásai: „Benkő Akademizánsnak adtam jun. 11. 1673. — Deák Jánosnak, (a ki később Katáját nőül vette) Incze, Kis Zalányi, Baricz s más Akademizansoknak egy vagy több forintot, Tűri Sámuel kedves tanítványának két aranyat. stb.”

Magán életének egyik ritka vonása a rendszeretét, isten e különös ajándéka, régiség kedvelő, gyűjtő embereknek úgy látszik közös erénye. Bámulást érdemel az a mindenre kiterjedő figyelem és pontosság, a melyel e férfi házi dolgait intézte s olykor a legcsekélyebb körülményről is éveken át jegyzést vitt. Napjainkban a századik embernél sem látunk az övéhez hasonló költségjegyzéket, s még kevésbbé naplót. Minden bevételeit, kiadásait, adósainak nevét, az adósság tárgyát, pénz, napszám, vagy termény volt az, felvétele idejét, bejött kamatait, tel-

¹⁾ Utódai 1793-ban nemességök hebizonyítása végett perbe idéztetvén: a törv. királyi Tábla azon év febr. 27-én nemességöket ítéletesen megállította, a fiskus fellebbezte, a kir. főkörmányszékhez, mely hosszas függőben létel után 1843. dec. 19-én, a kir. tábla ítéletének helybenhagyása mellett az ügyet az udvarhoz terjesztette, a hol az aztán végképen megállapodott.

jesítését, honnan miféle könyveket vett s mit adott érettek, mit fizetett „Novellákért“, tentára vagy gallesre és tenta-speciesre, papirosra, mennyit adott könyvvásárlásra ¹⁾ nyomtatásra, ²⁾ mennyit kapott jó akarótól, mennyit vett be az eladott példányok árából — mindezt szorgalmasan feljegyezte. 1756-on kezdve min-

¹⁾ Házi naplójában következő könyvei vannak bejegyezve: Rubricae Juris ung. 1734. Verböczius Illustratus Tyrnaviae 1753. Guidonis Ferrarii de rebus gestis Eugenii Principis. Aug. 1757. Michaelis Ambrovsky: Imago Orbis Agr. in 8-vo. Posthuma memoria Josephi Eszterházi Tyrnav. 1754, in 4-to. Artiéuli Diaetales ab anno 1715. Tavernicales, Jazyg. in 8-vo. Bellarm. Testam. Physic. Desericus 5 kötet. Martylogia, Plutarchi Moralia, Triga Pastoralis, Arnoldi Corv. Jus Canon. Actiones funebres, Grammatica Cellarii, Bochart Tom. 36. Scultesius Postilla, Relandi Collectio de nomine Jehova, Elsserii Annales, V. der Muellenfor. conscientiae, Jonii Elegiae, Drabicius, Kunitsii Sicilia, Vitringa in Esaiam, Disputatio Albana Logika, Verestói-tól, Melotai Irtoványa, Regulae jur. Canon. Magyar Florus, Cautio criminalis, Speculum variorum Casuum, Confessarius, Grotii Annales de reb Belg. Sleidan de statu, Kirschii, Cornucopia, Boerhavi Chemia, Lampe Theol. Actor. Murali Zoologia, Ikkenii Antiquitates, Káldi Bibliája, Plinius, Historia Mundi, Marosi Arithmetikája, Hármashistória, Esopus, Hatvani Agendája, Heltai krónikája, Enyedi György munkája, Camerarii horae suae, V. Til Annalyticon, Magyarosi, Panoplia, Leges Congregatonis, Scultensii Grammatica, Scapula, Lexicon graecum, Polykritikái.

²⁾ Önéletirata végén a hol könyveit előszámlálja, a 8-ik pont után e jegyzése áll: „Ezek szerint az 1763-ik eszt. májusának 3-ik napjáig való költségeim, melyeket könyvek nyomtatásokra fizettem, ennek fel ad flor. hung. 1742. A mivel mások segítettek, téssen flor. hung. 303 dr. 50. A többit pótoltam magamtól és az exemplárok árakból, ú. m. f. h. 1438 dr. 50.“ Megjegyzendő, hogy a

den év végén összeszámítja költségét ¹⁾ s így tovább. 1756-tól 1765-ig való költségei együtt 4687 m. ft. 58 drt. tesznek. Ebből is harmadrész könyvnyomtatásra ment; jövedelmének más két harmadából nagy rész ment el: könyvekért Pestre, Németországra, antiquarinsoknak vagy árverésen való könyv vásárlásokra ²⁾ tudományos levelezésre könyvkötésre ³⁾ stb. Mi más kiadási rovatok azok mikre ma a dicsőültnek osztálysorsosai jövedelmeiket fordítják!

Magán jellemének még egyik feltűnő vonása a szerénység s azon nemes háladatosság, melylyel szellemi munkássága gyámolítói iránt fogyhatlanul viseltetett. Tanúságot tesznek erről munkáihoz írt előszavai s az ajánló-levelek, melyekben a mig amazok nevét az utókor tiszteletének adja át: addig

pártfogóknak ajánlott könyvei többnyire ezután jelentek meg.

¹⁾ Tanulásgosnak látom házi naplójából tíz évi költségjegyzékét ide igtatni:

1757-ban	költött	224 mfrtot	88 drt.
1757-ben	"	358	" 18 "
1758 ban	"	397	" 12 "
1759-ben	"	596	" 20 "
1760-ban	"	663	" 84 "
1761-ben	"	387	" 24 "
1762-ben	"	540	" 81 "
1763-ban	"	390	" 78 "
1764-ben	"	487	" 36 "
1765-ben	"	641	" 17 "

a tíz év alatt összesen 4687 " 58 "

²⁾ Őnéletrajzában a 67-ik lapon a következő érdekes feljegyzést találok: „Enyeden oct. 12-én kotyavetyére tették az néhai Bardotz Pál uram könyveit és a Collégiom bibliothekájából is holmi régi könyveket; ott voltam én is, és vettem felesen, melyeknek árrok ment ad flor. hung. 34 dr. 66. Jelen volt az auction a méltóságos gróf Teleki Sámuel urfi is, és vásárlott igen sokat, mint Erdélyben legnagyobb könyvekhez értő bibliopola.“

³⁾ Az ily kiadások házi naplójában állandó rovatot képeznek: Egri nevű könyvkötőnek Lexicon kötésért, könyvek kötésére, typographusnak, levelekért Gronnigába, Leydába stb.

saját jelleméhez a két legszebb vonást adta. Valóban, e ritka tudományosság s ily sok érdem mellett jól esik a vizsgálónak, benne sem a szív felfuvalkodottságát, sem az elme fennhéjázásra való hajlamát nem tapasztalni!

Ennyit magán élete jellemzésétül. Ezekben nyilatkoznak azon főbb lelki vonások, melyeknél fogva neki, mint magán embernek erkölcsi alakja képzetünkben önként megalakul.

Ámde ez — ellenvetik némelyek — bármily szívemelőnek lássék, csak első miveltség-foki jelenség, alig néhány lépés — a természeti állapoton túl. Szeretni azokat, a kiket velünk vér, vagy természet kötött egybe, a kiknek mi életörömindet köszönhetjük, rendet tartani dolgainkban, a mi nélkül megzavarodik életünk folyása, s hálával lenni azok iránt, kik érettségünk áldozatokat tettek — mind erre maga a természet is képes elvezetni egy lelkes lényt. Úgy van. De ha mégis meggondoljuk, hogy százak közül alig találjuk fel egynél-kettőnél, a többieket állati ösztön és indulatok vezetik, magán életviszonyaiból folyó kötelelességeiket egyedül az anyagi érdekek szempontjából nézik s vagy nem, vagy csak immel-ámmal teljesítik, a kiket az ég boldogításokra s gondviselésök alá adott, maguktól elidegenítik, mások szolgálatával élnek s maguk el sem ismerik, s mások iránt hasonlókat tenni sem hajlandók: el kell hinnünk, hogy az első mégis egy magasabb földi rendeltetés tiszta tudalmából, az emberi szívben és lélekben levő erkölcsi érzések és igazságok iránti hódolatból származik, hogy az ily élet, jelenjék meg bármily földies alakban, folyjon le bár viszontagságok között, mégis a rokonszeny és szeretet hatalma, az erkölcsi elvek irányzó befolyása által mintegy megdicsőül, egy magas szellemi léttel jó kapcsolatba. Bizonyára annyi szép érzés, oly tisztán és nemesen élvezett földi boldogság, annyi egymástól vett és viszonzott jó cselekedet, a kötelelességeknek, melyekkel mieink s mások velünk rokon czélú s egybeköttetésben élő lények irányában tartozunk, oly élénk érzése és hív betöltése, a mi egy deréknek magán életét diszíti, az örök szép és jó ihletéséből és befolyása alatt kell hogy történjék, s figyelemre és okulásra sőt tiszteletre érdemes.

Nézzük őt nyilvános életében mint papot és írórt.

Szerintem három dolog jellemzi kiváltképen a közpálya emberét: ha fogékony a közérdek iránt s ezekért áldoz és tesz; ha

megismeri a jót s cselekszi; ha szereti a munkásságot, és azt önjavára s a köz javra fordítja. Ezekben vannak kifejezve azon gyakorlati életszabályok, azon — úgy szólva—közmorál, mely mint a mágnes a földet: úgy kell hogy áthassa a társadalmi viszonyban élőket. Csak ez elvek közérvényben léte s életünkre való irányzó befolyása mellett lehetséges az, hogy mint a társadalom tagjai helyünket embertől betöltsük; ez elvek tiszteletben tartása s követése védi meg a társadalom kebelében az erkölcsi jó és szép magvait. s képezi azoknak egyik fő biztosítékát.

Bod Péter élete itt nyeri azon magasb jelentőséget, hogy irodalomtörténetünkben kiténtető figyelem tárgya legyen, s hogy kivált mint egyházi szónok és tisztviselő az utókor elé példányképtül állíttassék. Mint papnak, egyházi tisztviselőnek és írónak munkássági célja, szenvedélye, bálványa a közérdekek, a köztgy, az egyház virágzása s a nemzeti becsület emelése volt. Minden tette, minden írása ezt mutatja. A jó és szép érzése s cselekvési vágya egészen betöltötte lelkét. Nem tudom meghatározni, mennyi hiúsági elem vegyült hozzá — mert hiszen ezt gyarló természetünktől tán külön gondolni sem lehet—de hogy az ő közügyszeretete bámulásra méltó, hazafisága magasztos, munkálkodása eredményei nagyszerűek, úgy hiszem: az olvasó velem együtt kész elismerni. Meggyőző bizonyítványai ennek ötvenhatra menő részint nyomtatott, részint nyomtatatlan kisebb-nagyobb theologiai és történeti művei.¹⁾

¹⁾ Szükségesnek látom műveinek összevont kimutatását ide iktatni.

1) Önéletírása és naplója . . .	2	kézirat
2) Theologiai és egyházi . . .	5	nyomtatott
„	1	kézirat (fordítás)
3) Prédikáció . . .	3	nyomt.
„	10	kézirat
4) Egyházi történelmi . . .	5	nyomt.
„	2	kézirat
5) Hazai történelmi . . .	3	kézirat
„	1	„
6) Irodalom-történeti . . .	3	nyomt.
„	4	kézirat

Egy igénytelen lelkész és ennyi tudás! 24 évre terjedő férfikor és ily óriási munkásság! Bizony bizony lélekemelő csak a rágondolás is!

Volt az ő idejében s van ma is elég lelkész, kik magukat s kiket a világ eszes embereknek, jó papoknak tart. Vannak az egyházi hivatalok különböző fokozatin számosan, a kik munkakörüket betöltik, de minden jövődre való hatás nélkül, az elsőeknek — gyakran — valóban kenetes-imái s beszédei saját egyházuk szűk körében elhangzanak s elhalnak; az utolsók hivatalos működésének hatása, élőkkel együtt a sírnál, maradandó nyom nélkül, megszűnik. Bod Péter munkássága, volt legyen bár a templom vagy írószobája falai közt: ezeknek szűk körén mindig túl, messzebb, küljebb ható eredményű volt, mindig az egyház és haza közéletével, magasb érdekeivel érintkezett; imái és beszédei, eszméi és tanai, tettei és példája nyomtatott műveiben az egyházba és irodalomba mentek át, a nemzeti műveltség előmozdítóivá, terjesztőivé váltak, az emberiség szellemi életének közös folyamába vegyültek — egyetemes hatást gyakoroltak koraikra. Ő a tért, melyre mint munkás lépett, egészen betöltötte: szántott, vetett, szellemének erejével éltette hallgatóinak lelkét, szívének tisztult érzelmeivel ihlette szívöket, templomban és azon kívül útmutató, serkentő, példaadó volt. És ez úgy is volt rendén. A pap, mint olyan, csak a templomé és hiveié. Kétségkívül szép, sőt ez az első szükség, ha imái emelnek, beszéde gyógyít és vigasztal, ha hallgatóival úgyszólván testvériségben él.

Ennek is megvan érdeme; de munkássága csak akkor válik egyetemes hasznává, közfigyelem tárgyává, midőn szakmájához tartozó s más tudományos művei az irodalom közkinccsivé válnak, miket ezerek imádkoznak után, miket az egész nemzet olvas. A papi hivatal az osztályát illető szokásos tiszteletet adja meg neki

7) Egyházi törvénykezés	2	nyomt.
" " "	1	kézirat
8) Bibliographiai	2	"
9) Humoristikai	1	nyomt.
10) Szótár irodalmi	1	"
11) Ismeretlen tárgyú s terjedelmű 10		"

együtt 20 nyomtatott, 36 nyomtatatlan = 56.

mint papnak, a nemzeti életre kiható tudomány, iróság, mely egyedül érdeme, azonfelül emeli — a valóban tisztelt hazafiak sorába.

S miért volt mind ez? Mert ő egyházi pályájára komolyan s alaposan el volt készültve. Az olvasó emlékezni fog akadémiai tanulmányaira s munkáinak előbocsátott ismertetésére. Sőt arra egész életén át készült, úgy, hogy róla elmondhatni: „a jó pap holtig tanul.“ Valóban lehetlenség is bármely pályán nagyobbacska sikerrel munkálkodni, ha annak feladatát, történeti multját, tudományi kincseit nem ismerjük.

Bod Pétert e téren a sokattudás s másoknak tanítására való sikeres igyekevény, saját állása iránt való tisztelet és mély kötelességérzet, korára s a jövőre való együttes hatás jellemzik.

Tekintsük mint író.

Volt amaz időben hazánkban sok tudós és író, de némelyik latinul írt, mit a nemzet legnagyobb része nem értett; a másik magyarul, de készületlenül, a miből ha olvasták is, épülést nem nyertek; a harmadik elfogultan, miáltal az igazság nem megtalálva, de eltévesztve lőn; olyan is volt, a ki irásával idegen érdekeknek szolgált, s műveivel nemzetiségünkre károsan hatott. Bod Péter csak külföldön való kiadásra szánt műveit írta latinul, a többit nyelvünkön, a kor szükségeihez mérten, s a magyar geniushoz illő szabadelvűséggel. Nyelve szabatos volt és tösgyökeres magyar, tárgyai korszerűek, irmodora könnyű, hogy a nép megértette, a felsőbb osztálybeli élvezettel olvashatta. Innen közte és olvasói közt bizonyos érdekközösség támadt. A tárgyak, mikről írt, mutatják, hogy ő a nemzet irodalmi szükségeit ismerte. Midőn valamely új munkatérre lépett, legelső gondja volt megtudni: mi hiányzik ott, mi a teendő? S azonnal javításhoz fogott. Midőn papnak M.-Igenbe vitték, első dolga volt, az anyakönyv két évi hiányát pótolni; midőn egyházkerületi jegyző lett, azonnal az egyházi törvénykezésről írt könyvet, s így tovább. Az alaposágra törekvés, mit műveiben látunk, azon logikai „egymás után,“ melyben megjelentek, gyakorlati eszéről s írói lelkiismeretességéről tesznek bizonyosságot.

Az olvasó vehette észre, hogy majd minden művét a tárgyalta kérdés vagy tudományi ág multjával való ismertetéssel kezdi, és így az olvasót az iránt tájékozva, azon álláspontra kívánja

helyezni, a honnan maga annak fejtegetésében kiindul. Az által, hogy oly alaposon és nemzeti nyelven írt, a nemzet tömegére — a népre — is hatást gyakorolt, azt értelmesebbé s fogékonyabbá tette a hit dolgában, érdekeltébbé saját ügyei s történetei iránt, a papságot a szentírás és hittudományok alaposabb tanulmányozására példával serkentette, buzgó igyekezete, nagy munkássága annyira megnyerte a főrangúak figyelmét s méltánylatát, hogy azok versenyeztek egymással műveinek kinyomtatása eszközlésében. Ő úgy szólván missiot teljesített.

S mi volt mindennek titka? Az, hogy ő az írói pályára is elkészülve volt. Fennebb már említettem erős tudomány-szomját, mi első feltétele a tudásnak. Itt bővebb okadatolás végett idézem Cserei Mihályhoz — a történetíróhoz — 1746-ban Február 21-én Hévizről írt leveléből, az ide tartozó részt: „Én igen kívánám — úgymond — „megtudni az fejérvári vagy károlyvári templomnak, püspök házának. Collegiumnak elvételéseknak historiáját, circumstantiaját az akkori dolgoknak; nem találom sehol írva: micsoda pénz volt az, a melyet ezeknek refusiojokra ígértek volt, mennyi, és adtak e valamit? Ezeket az ur mind tudja, mert abban az időben ott forgott. Más ekklésiákban való változásokra is emlékezhetik. Ha az ur én velem a féléket közölne, nem cselekedné vallásához ingratus emberrel. Quantumcunque laborem moveam, nihil proficio: végire nem mehetek, ki nem tanulhatom, nincs kitől. Az emberek nem voltak curiosusok az affélékben, a kik érték is, nem tudják. Interest tamen posteritatis ea scire. Tudom az ur öregségét, s majd véteknek is tartom terhelni, de honnan tanuljam meg hát az afféléket, ha az ur meg nem tanít? Ennek felette vagyon egyéb is, a mire kérjem az urat. Jó volna az posteritas kedvéért, ha az ur a maga életét leírná, s annak alkalmatosságával az hazában történt nevezetesebb változásokat. Nem lenne hasztalan munka. Úgy irhatná az ur, hogy talán még világ eleibe is kelhetne s megköszönné a posteritas. . . .“¹⁾ E levél úgy tünteti fel őt mint

¹⁾ Gróf Kemény József, „Erdélynek a mohácsi ütközet utáni egyes történetei stb. eredeti levelekben.“ XLI. kötet az 1742—1810. évi időközről, 2-ik levél. Innen is látszik, mekkora haladást tett a tisztább magyarsággal írás ez idő és a tiz

a hazai történelmi ügyekbeni békés izgatót. Azonban a tudni vágyással tehetségnek kell párosulva lenni. Nála így volt. Ehez alkalom, kedvező helyzet s egészséges testalkat kell. Bod Péter mind hármat bírta Isten ajándékából s igyekezete után. Már ifjú korában sok régi magyar könyvet és kéziratot birt a n. enyedi ev. ref. collegium könyvtárhoka volt; külföldön léte alatt sokat jegyzett és gyűjtött; majd pártfogónéja könyvtára kezére lön bízva, hol ismét alkalma nyilt, sok jeles könyvvel megismerkedni s a mik hiányzottak, legalább olvasás végett megszerezni. ¹⁾ Ő

évvel később Bod Pétertől kiadott Magyar egyháztörténet megjelenése között!

¹⁾ Bizonyosságul idézem Cserei Mihályhoz 1747-ben Hévízről írt egy levelének idévágó helyét, melyben nem kevesebb, mint 4 könyvet kér pártfogónéja nevében. A levélben legelőször megdicséri Csereit: „Már majd csak az ur vagyon“ — úgymond — „életben ex illis, qui videbant Rempublicam, ex illis antiquae fidei et Candoris patriae civibus stb. A méltóságos asszony — írja tovább — mondotta ezelőtt egynehányszor előttem, hogy az ur az Unitariusok apologiájakat refutálta volna, e felett az ő Catechismusokat, a mely refutatiót igen kívánna ő nagysága megolvasni minthogy azt is kisebb elmésséggel lenni nem ítéli, mint az urnak egyéb munkáit. Ha szintén a szélire volna is írva az könyvnek, az exemplart visszaküldené ő nga, ha megolvasná, azután ²⁾ tudakozódott ő nga az Unio eredetéről, mely most nagy zavart szerzett Erdélyben. Én róla majd semmit nem tudok, mint hodie factus monachus. Az ur mikor a kezdődött, már közönséges hazaszolgálatjában forgott, jól tudja. Bár csak azon Praedikamentumok szerént egyegy szóval ő gznak (akár ide nekem) megírni ne sajnálja: Quis? quid? ubi? quibus auxiliis? cur? quomodo? quando? Cselekszik az ur nem csak kedves, hanem talán hasznos dolgot is. ³⁾ Emlékezik a mgos gróf asszony egy igen ritka könyvére az úrnak, a melynek csak az urnál volna egy exemplárja; az unitariusok akarták a mult században kiadni, talán valaki az Horváth familiából, de azután suppressálták volna. Az ur mindazonáltal egy exemplárt kapott volt belőle, a mint az relatio vagyon. Azt is ha az ur közölné, ő nagysága visszaküldené nemsokára. ⁴⁾ Ez már magamra néző dolog. Az urnál vagyon egy Decr. Lopoldin — anni 1699, kérem alázatosan, közölje

tanulmányozta s írásaihoz használta azokat. Pártfogónője és főrangú jóakarói kész műveit kinyomtatták vagy legalább a nyomtatásban tetemesen segítették.¹⁾ később mint magyari pap a károly-fehérvári káptalan közelébe jutott s az ottlevő okleveleket s egyéb adatokat felhasználta; sőt az idők során maga is szép könyvtárt szerzett.²⁾ Végre — a mi tán legfontosabb — benne az írás valódi szenvedély volt, de amit izlés és megfontolás vezetett. Mint író mindentütt ott jelent meg, a hol leginkább kellett, arról írt, a miben a nemzet hiányt érzett; s mind ezt tette a legkisebb anyagi haszon nélkül, sőt oda áldozva vagyona tetemes részét, helyzete nyugalma, az élet számos örömeit. Nála a római írónak ama szép mondását: „nem csak magunknak születtünk, hanem másoknak és a hazának is“ — megfordítottan látjuk alkalmazva: ű úgy látszik; elébb és leginkább a hazának és közjónak szolgálatára születettnek tartotta magát, azután az

az ur azt velem; alkalmatosság találatik, reményem, mikor az aszszonyhoz jó a tájáról valaki, leirván visszaküldöm becsülettel.“ . . . (Miké gyűjteménye.)

A mint az oláhokról és unitariusokról írt munkái mutatják, Cserei közölte vele, a miket tőle kért, s az időtől fogva a megírásig sokat gyűjtött e kérdésekre.

¹⁾ Önéletiratából eddigi e tárgyú idézeteimet még egygye megtdom. „1765. Sárdon partialis Synodusunk lévén — így ír — 7-a Febr. oda hozák Tit. Pávai Ferencz M. Gyerő monostori Kemény Simon ur ű nga praefectusának levelét száz magyar forintokkal együtt. Mely száz m. forintokat, nálam lévén a mult esztendei szüret tájban a mgos L. B. Kemény Simon ur, s látván holmi nyomtatott és nyomtatás alá készült munkácskáimat, ígérte vala Istenhez való kegyességéből, melyet most már megteljesítvén, hálaadó szívvvel elvettem ű nagyságától.“ (Önéletirat 73. l.)

²⁾ A könyvtáráról eddigelé közlött adatokhoz, még pótlólag említtem Önéletiratából, egy árverésen való megjelenését, hol ismét feles könyvet vásárolt. „21. januarii (1765.) és a más két napokon“ — írja — „hányták auctióra a néhai báró Jozsintzi József ur könyveit Enyeden. Ott jelen voltam az első napon magam is, az hollott az válogatott jobb könyvek drágák nem voltak. Vettem ott némelyeket magam is.“ (Önéletirat 73. l.)

ővéinek, s csak utoljára önmagának. Az ő élete munkára előkészülésben, gyűjtésben, azután munkálkodásban és írásban, tehát a legnemesebb cselekvésben telt el; egyéb együtt annyi idejét nem vette el, mint e két kedvencz foglalkozása. Ha életéveire felosztanók a mit tett, bizonyára minden napjára esnék valamely szép és hasznos tett, úgyannyira, hogy a mint osztályfelei közül sokakról mondhatni holtok után: élt és meghalt; róla igazsággal lehet elmondani: munkálkodott s műveivel magának örök életet szerzett!

Ezekben látom én Bod Péter nyilvános életének főbb vonásait kifejezve.

Ha már most mindezeket együvé vesszük, mint embernek és írónak jelleme, erkölcsi képe mintegy önként állandó elénk. Alapvonása: szegény sorsból származásának soha nem feledése, miből két más nemes vonása származott: a tudományszomj, ezzel egybekötött példátlan munkássági ösztön, és a szerénység. Szinte minden sora mutatja, mennyire nem volt elbizakodva munkáiban. De legmeghatóbban van ez kifejezve egyik jeles műve előszavában. „Gyakran zeng fülemben — így szól — a mit ama keresztyén pogány, Seneca mondott: „tudd meg, hogy valamikor írsz valamit, mindenkor az embereknek a te erkölcsödről és elmédről kéziratot adsz. Ha addig nem tudtanak, akkor megesmernek, és írásból mint a tükörből, erőtlenségeidet kinézik.“ — „Mindazonáltal azon indulat, melynek minden emberben meg kell lenni, engemet is arra ösztönöz, hogy a mit felebarátimnak hasznokra és a magyar nemzetnek tisztességére itélek lenni, abban ne legyek csak hallgatással, hanem mi tőlem kitelhető, azt véghez vigyem. Mert valamiképen a hazának ártani nem szabad, azonképen annak nem használni, mikor lehetne, nagy véték. A vitézek bosszúálló fegyverekkel, a bölcsök okos tanácsokkal oltalmazzák hazájukat. Én ha író pennámmal valamit használhatok, azért, az én kegyelmes Istenemé légyen a dicsőség.“¹⁾

Másik jellemvonása: az állandóság. Nem volt költözködő természetű. Első megyeje Héviz volt. Onnan is sok rábeszélés után mozdult ki Magyar-Igenbe. Ámde innen egyenesen koporsójába, vagyis inkább halhatatlanság dicsőségébe ment át. Héviz

¹⁾ Magyar Athénás stb. előszó, utolsó lap.

és Magyar-Igen, történetivé vált két falva e hazának! Azzá tette az, hogy Bod Péter ott élt. Emlékezetök drága lesz a tudomány embere előtt mindaddig, míg nálunk a tudománynak lesznek tisztelői!

Kegyeletességét az övéihez, háládatos voltát azok iránt, a kik neki szolgáltak, elég itt egyszerűen újra említnem. Fennebb bőven indokolva volt. Még csak annyit jegyzek meg, hogy az ő korabeli főurak erre valóban érdemessé is tették magukat. Ők például lehetnének nekünk is a tudományok gyámolításában s tudósaink segítésében.

A vallás és egyház érdekei iránti buzgóság, saját állásának becsülése s közügyszeretete megint egyike lelke legragyogóbb vonásainak. Erős bizonyítékot nyújt erre 1747-ben ápril 25-én Hévizről Cserei Mihályhoz írt levele: „Mikor ezeket renddel nézem” — így szól némely vallás - változtatási esetek előszámlálása után — „úgy tetszik: *Fatum hoc est Transilvaniae*. Az efélékre utat nyit az is, hogy minden belső és külső renden az őrállók alusznak, ambitio, vanitas, tudatlanság, haszonkeresés elfoglalt mindeneket; az felebarátainkról pedig kaini módon szólnunk, hogy nem vagyunk őrzői. Most mihelyt születik, még az anyja teje száján vagyon, már tisztséggel álmod, melyre vallása változtatásánál jobb utat nem tud. . . .”¹⁾ E kifakadás — az utolsó tételen kívül — nem illik e korunkra is? Azonban mint a gyűrűben a főékeséget és becsét a gyémánt feje teszi, és a dom, még ha oly nagyszerű is, befejezést kúpozata által nyer; úgy Bod Péter jellemének is teljes szépségét a szép, jó és igazkeresése iránti azon élénk érzés és erős hajlam adja meg, mely őt már ifju korában egészen áthatotta, később kiforrva, s tudomány és élettapasztalás által megnemesülve, mély és kifejlett erkölcsi érzésének lett szülője, a miből származott, lelkiismeretét mindig ébrentartó kötelesség-érzete, s ebből magán- és közviszonyaiban az a sok szép és jó tett, a mire politikai kór miatt közönyössé vált korunk bámulattal néz, de egy jobb kor tisztelettel fog emlékezni.

Még csak néhány bíráló szót munkáinak s jellemének benső értékéről.

¹⁾ Mike Sándor gyűjteménye. Ered. levelek I. kötet.

Munkái írott könyvek és történelmi gyűjtemények. Én az elsöket nem általános egyházirodalmi, de specialis magyar irodalmi szempontból ítélem meg, s hogy az ránézve más, mint kedvezö, nem lehet, a mondottak után — azt hiszem — az olvasó maga átlátandja. Láttuk, hogy mindig oly tárgyról írt, a miről magyar munka még nem volt. Azt is igen, hogy a hol megelőzöje volt, ott ö nyomozódásaiban sokkal tovább ment, újakat is adott. Tegyük hozzá nemzeti nyelvünkön való világos és vonzó irmodorát, mérsékelt szabadelvtségét — s' a mi nem csekélység — erkölcsi bátorságát, melynek tulajdonítható, hogy ö ama néhez korszakban a legkényesebb tárgyakról írva, egy magára egy kis irodalmat volt képes alkotni. Mert tudnunk kell, hogy a censura a hegyen inneni részekben egyenesen az ö írói működése alkalmából jött létre. 1753-ban küldetett le Bécsből az első szabályozó rendelet, 1769. kineveztetett a vizsgáló bizottság, 1770. hatásköre megszabatott, ez alkalommal üldözöbe vétetését már említettem. Ezek neki mint az irodalom mátyrának a nemzet nagy része rokonszenvét szereztek meg. Mi kell nagyobb bizonyíték továbbá müvei belbecsére nézve, mint az, hogy egy részét ma is használja a nemzet, a mást, a ki ismeri, gyönyörrel olvassa, a kiadatlanokat pedig valódi kárral nélkülözi: úgy, hogy a ki azok kiadását eszközölné, az irodalomnak a legnagyobb szolgálatot tenné. Írásai — kivált a történetiek — pongyolaságának oka, irodalmunk akkori zsege állapota, és az, hogy akkor a magyar történetírás csak első stadiumában állott, a krónikai előadáson túl egy lépcsövel. Katona és Pray korával kezdödik az egybevetö és okadatoló, kútfökre hivatkozó korszak. Ma éljük a bíráló, a kútföket megvizsgáló, tehát harmadik korszakot, s még ezután jövend el a philosophiai, az, a miben vannak írva Macaulay angol történelmi müvei. Valóban ezt meggondolva, lehetlen, hogy Bod Péter történeti müveire vonatkozó kritikai észrevételeim is egyéb legyenek mint méltánylat, söt bizonyos értelemben dicséret.

Hibái, melyeket nyomtatatlan müveiben találtam: az itt ott észrevehető szenvedélyesség; saját érzelmei- és nézeteinek a tárgyalt idök, emberek és történetek előadása közé vegyítése; olykor a kútfök egyoldalú használása, s a saját nézeteit támogató

írók és azok műveinek túlkedvező, s az ellenkezőknek szigorú megbírálása.

Gyűjteményeinek azon korral közös egyetlen hibája az, hogy a kútfők nincsenek bennök megnevezve, a mi már ma a teljes hitelességre nélkülözhetlenül szükséges. Felőtli, hogy könyveiben e hiány nincs meg; ott kijelöli mit, honnan vesz, s azért bibliographiai, mint életirási s más adatait bizvást használhatni. Egyébiránt azok így is szerfölött becsesek, mivel nagy részöket már ma sehol fel nem találhatni. Az országot és könyvtárakat ért sok csapás, dulás és égetés semmivé tette; — lelki ismeretességéről pedig nem lehet feltennünk, hogy nem létező adatokat vegyen fel, vagy azokat csonkán és ferdítve adja.

Ezekben Bod Péter egyéni jellemének erkölcsi értéke is ki van mutatva. Lehetek hibái; de azokra nézve adatokkal nem birtam. De ha a kép kiegészítése végett árnyvonásokat is keresve keresnem kellene: írásaiban itt ott mutatkozó s fennebb már említett némi szenvedélyesség mellé sorolhatnék tán még egy kis adag hiuságot is, melynek helylyel-közzel némi nyomai látszanak, a mennyiben magáról gyakran ír: mikor közjegyzőségre vagy tanárságra szózatot vagy meghívást kapott, hogy ide vagy amoda hintóban vitték, naplójába bejegyezte, s még egy-két ily adat. Azonban ez lehetett csupa történet írói pontosság. Sőt ha tán gyalogság volt is: van-e ettől teljesen ment halandó? És kárhoztatható-e oly hiba, a mi az emberrel szépet és jót miveltet, a mi a közhasznúság utján, mind előbb- és előbbre menésre ösztönzi? Én hibának nem tartom, s ha az, a kiből nincs meg, ám ítélje el őt, s vessen követ fejére.

Testi alkatáról egyebet nem tudok, mint a mit Benkő után — ki őt személyesen ismerte — fennebb elmondottam. Öszhangzásban van az olajban festett arczképével, melyet — mint fent érintve van — egyik utóda ajándékából az Erdélyi Muzéum bir. Hogy ez hol készült, ki által s melyik évben? nincs tudva. Az bizonyos, hogy életében.

Ime, ki volt Bod Péter: Pap és író, tudós és hazafi, gyűjtő és feldolgozó talentum, a protestantismus élő kifejezése, a munkásság megtestesülése. Ő — úgy látszik — századának feladatát vette maga elé, tett egész nemzedékek helyett, érzett és gondolkozott hitfelekezetéért. Ki közelítette meg őt valaha egyházunk-

ban? Tán egyedül Benkő. Ki haladta felül? Alig az egyházalapító Melius! s a mi bámulást érdemel: mindent 24 év alatt. Igen ez évek során jutott ő el a nemzeti irányu és alapu tudományosság s gyakorlati hazafiság nálunk eddig csak kevesektől elért magasságáig, a mi alatt egyszersmind életének is véghatárára érkezett. 1769. elején hunyt ő el m.-igeni kedves megyéjében. Sirját kinyomoznom nem sikerült; emlékkő nem jelöli azt...

És a midőn ez aránylag oly rövid élet hosszú munkásságát végig nézzük, a benső részvét és tisztelet érzése mellett, mely bennünk támad, megdöbbsent lelkünkre ama kérdés fájó aggodalma nehezedik: Lesz-e még s ki lesz ennek folytatója? ki fordítja le az ő latin egyház-története III. kötetét s ki írja meg a IV-iket 1768-on kezdve? ki folytatja az Athenást? Tymbaulest? Gellius Transylvaniust? Polykarpust? ki hozza le korunkig iskolánk történetét — e rideg, ez anyagiság - kedvelő korban? Hol van valami előkészület, ki ír, ki munkálkodik, ki nyomoz, ki tanulmányozza egyházunk s nevelésünk ügyeit? Fájdalom! egy vigasztaló nesz sem hallszik semmi felől. Hallgatás, közöny, pusztaság egyházi életünk munkássági mezején!

Te szépen élt, egyházadért híven munkálkodott s hazád tudósainak szent emléke megújításáért üldözöbe vett nemes férfi! tekints le ama dicsőültek köréből, a kiknek te oly méltó társa vagy; serkentsd fel, ihlesd vagy döbbsentsd meg sorsfeleidet, hogy a nagy és hosszas hallgatást szakítsák meg, hogy a mit te elkezdettél, folytassák, a mit te hiányosan adtál, egészítsék ki, eszközöljék, hogy a hazafiak, az egyház és irodalom bennök helyezett reményei, új életre ébredjenek!

GRÓF MIKÓ IMRE.

BESSENYEI SÁNDOR SZERELME

IRTA

BAROS GYULA

FÜGGELÉK:

BESSENYEI SÁNDOR LEVELEZÉSE
RADVÁNSZKY JÁNOSSAL

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT NYOMÁSA

1906.

KÜLÖNLENYOMAT AZ »IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK« 1906. I. FÜZETÉBŐL.

BESSENYEI SÁNDOR SZERELME.

I.

Milton nagy művének magyar tolmácsával, Bessenyei Sándorral mostohábban bánt el az utókor, mint érdemelte. Kétségtelen ugyan, hogy *Az elveszett és visszanyert paradicsom* prózai fordítása nyelv és előadás művészete szempontjából mögötte marad a kor kiválóbb szépprózai alkotásainak, de azért érdemei is vannak, melyeket egyszerűen hallgatással mellőznünk nem szabad. Egyebet nem említve, már az a körülmény is tiszteletet biztosít Bessenyei számára, hogy az ő munkája révén tanulták ismerni őseink hosszú ideig a világirodalom egyik kitűnő epikai művét. A fordítás első megjelenése óta összesen négy kiadásban látott napvilágot, melyek egyikét Arany is forgatta s így Bessenyei műve, ha nem is külső szépségeivel, de az ismertetett mese és gondolatok révén legnagyobb epikusunkra is hatással volt. Különben pedig, mint egy olvasmányokban szükölködő kor szellemi tápláléka, szintén hasznos szolgálatokat teljesített. Újabban azonban talán Toldy Ferencz, talán mások nyomán bizonyos lenézéssel¹ szokás beszélni Bessenyei vállalkozásáról, noha tudvalevő, hogy olyan jeles elmék, mint Horváth Ádám és Baróti Szabó Dávid sem tudtak megbirkózni az eredeti mű nehézségeivel; úgy hogy elfogadható és élvezhető fordítást úgyszólván csak napjainkban kaptunk Jánosi Gusztáv tollából. Baróti Szabó Dávid nem jutott tovább a hatodik éneknél, míg Horváth Ádám saját bevállása szerint mindössze 9—10 versszakig haladt.²

A kortársak méltányosabbak voltak Bessenyei iránt, mikor könyve megjelent. Mellőzve a szokásos s a fordításhoz csatolt üdvözlő költeményeket, (melyeknek egyikét Bielek László a híres piarista pap, másikat pedig egy N. S. jegy alatt rejtőzködő ismeretlen írta), csak galánthai gróf *Fekete* Jánosnak versére hivatkozunk, igazolásul, hogy a maga korában mennyivel többre becsülték írónk törekvő buzgalmát.

¹ Mely még a német nyelvű magyar irodalomtörténetekbe is átment. V. ö. Schwicker, Geschichte der ungarischen Litteratur, Leipzig, Verlag v. W. Friedrich, 1889. 243. l. »Die Übersetzung ist jedoch flache Prosa«.

² L. Kazinczy F. Levelezése, IV. 256. l.

Elméd magasságát nem szünöm csudálni
 S hogy a mit nem hiszel, arra is mersz szállni.
 Elhagyod messzire franczok fordítását,
 S bátrabb lépésekkel auctorod járását
 Követvén, oly helyes a magyarázása,
 Hogy nem látszik nyelvnek abban változása.
 Ha Milton felkelne százados sírjából,
 S magyar nyelv áradna támadott torkából —
 Jelesben Édenjét nem magyarázhatná,
 S ánglus poémáját csak így fordíthatná.¹

Fekete János grófról tudjuk, hogy művelt, a külföldi irodalomban járatos magyar volt, a kit széleskörű ismeretei feljogosítottak arra, hogy ítéletet mondjon a fordításról. Versében subjectívebb hangot használ a kelleténél, de az is bizonyos, hogy ez a kedvező vélemény egy szélesebb kör elismerésének kifejezése. Hasonló dicsérettel adózik a Magyar Merkurius is 1796 november 15-diki számában. Más tollal ír már Szemere Pál, a Kazinczy triászának tagja. Lasztóczról, 1815. január 17-dikéről keltezi levelét, melyben tudatja Kazinczyval, hogy »A debreczeni grammatikusok, az erdélyi nyelvművelő társaság, ezek az antineológok, már illetve vagynak, de nincs még egy, az, a kit a *Holmi* Czinkéje czítal, s a kinek stíljét s következően gondolkodása módját még Virág is szereti, — Bessenyei, Milton »Paradicsomai«-nak fordítójok. E könyvet asszonyom olvassa. Ez okból nem küldhetem tulajdon magát. Képzelheti Uram Bátyám! mely nehezemre esett Az olyasóhoz írt ű-ait, ezeket a dölyffel hangzó sületlenségeket olvasni. Én jónak vélném a publikummal közölni, még pedig szóról-szóra, ígéről-ígére.«²

Hogy ez a hang és az írásnak ez a módja nem tárgyilagos, az sokkal szembetűnőbb, hogysem külön kellene felhívni rá a figyelmet. Szemere mindenesetre jól tette volna, ha csakugyan egész terjedelmében közli a sületlennel csúfolt bevezetést, bár ez esetben sem került volna ki az elfogultság vádját, melylyel az itt következő idézetek olvasói őt bizonyára illetni fogják. Mert nézzük csak közelebbről, hogy mit ír Bessenyei a helytelenített sorokban! Terünk nem engedi, hogy az egész bevezetést közöljük, azért — meggyőző és bizonyító erejükben bízva — csupán a lényegre vonatkozó részeket iktatjuk ide:

»Minden erőmet, igyekezetemet arra fordítottam, — írja Bessenyei Sándor, — hogy Milont tisztán és érthetőképén tégyem elődbe, ugyanazért semmi új magyar szót sem teremtettem, sem pedig a francia nyelvnek³ reguláihoz magamat nem szabtam;

¹ Főstrázsamster Bessenyei Sándor úrnak. L. Irod. tört. közlemények, 1901. 285. i.

² L. Kazinczy F. Levelezése, XII. 332. i.

³ Bessenyei Sándor tudniillik francziából fordította Milont s nem az angol eredetiből.

hanem csupán csak a magyar nyelv természetét vettem regulául; főczélom volt az, hogy azt meg ne fertézzem, vagy erőltessem. Érzem is magamban, hogy ezen fordításban született nyelvemnek nyakát nem szegtem. Ugyanazért, ha a szószerént való fordítást keresed, a francziában a magyar Miltont meg nem találod; vagy ha megleled is, csak ott, a hol a két nyelv természete egymással nem ellenkezik.«¹

Egy másik helyen a fordítás keletkezéséről szólva így folytatja a bevezetésül írt tájékoztatót: »Midőn a szőke Tisza szigetes kebelében² Milton fordításában hevültem, megkérdeztem barátságosan Múzsámat, hogy mit szól ehhez a szándékomhoz, hogy én egy ánglus Múzsával atyafiságos szövetséget akarok vetni, s képzelődésit, gondolatit magyar köntösbe öltöztetni? lehet-e ez a bátor vakmerőségem vagy nem? Felele Múzsám: Ha Miltonnal, mint poeta verset akarsz futni, vele nem érsz, mert — olyan mint ő, érzed, hogy nem vagy — de ha mint philosophus tisztelettel kíséred, mint a gyermek atyja után hogy szokott indulni, így gondolatit magyarázhatod; . . . Légy hát bátor és vigasztald magad azzal, hogy a magyar litteraturának felsegélésében izzadozó nemes lelkek töled ezt a szent vakmerőséget jó néven vészik és eshetett hibáidat vagy megjobbítják vagy elhallgatják.«

Így jelent meg Milton magyarul, — írja odább, — melyet hiba nélkül igyekezett adni, de ha czélját el nem érte (mert hol az az ember, a ki tökéletes munkát tehessen?), vigasztalja magát az olvasó azzal, hogy e hibák csak a köntöst illetik. Azután vállalkozása jogosultságát hangoztatja. Azt mondja erre nézve, hogy kötelességünk nevelésünk gyümölcsét a haza javára fordítani, s miután főleg a nyelv és tudományok művelése az a tér, melyen leginkább hátramaradtunk s a mely által egy nemzet leginkább emelhető: igyekezzünk e téren is használni a köznek.

Ha nem tudunk eredeti műveket írni, fordítsuk más nemzetbeli nagy lelkek munkáit. Szóval dolgozzunk és ne rejtjük véka alá talentumainkat, még ha kicsinyek is azok. Hiszen kis szikrából is támad néha nagy tűz! Ki tudja, — mondja ő — hogy e gyenge fordítás nem lesz-e indítéka valamikor egy tökéletesebb műnek. Nem negédes dölyfösség, dicsőségre való vágyódás, avagy hiúság serkentette e fordítás, közzétételére, hanem az az indulat, mely embertársainkkal jót tenni ösztönöz.

Ime a kárhoztatott paragrafusok! Bizonyára nehéz bennök megtalálni a Szemerétől említett dölyföt és sületlenséget, melyekkel ellenkezőleg az idézett sorok írójuk szerény, de azért önérzetes, józan okossággal telt és hazafias gondolkozásáról tanuskodnak.

¹ L. Elveszett Paraditsom, Milton által. Fordította Francziából Bessenyei Sándor cs. és kir. lovaskapitány. Első darab. I—VIII. könyv. Kassán, 1796. Az olvasóhoz.

² Kilincz nevű szigetet érti Szabolcs megyében.

Ellenben ha az ízléséről híres, de drákói szigorú Szemere elfogultságának okát keresnök, hamarosan ráakadnánk abban a viszálkodásban, mely a Kazinczy követői és a Bessenyei Sándorral sok tekintetben együttérző debreczeni kör között folyt.

Azok között, a kik a szóban forgó fordításról írtak — Ballagin kívül — *Beöthy* Zsolt a legigazságosabb Bessenyeivel szemben. A széprózaí elbeszélés történetében elég részletesen foglalkozik vele s bár ő sem dicséri agyon, de legalább méltányolja a derék testőríró buzgolkodását. Azt írja művében, hogy a mit az olvasóhoz intézett bevezető sorok ígérnek, nagyrészt csak azt nyújtja a könyv: a lelkes naturalista igyekezetét. »Néhol kivillan belőle valami természetes erő: egy-egy eredeti szép szó ad némi nyomosságot és színt a gondolat képének; de az örökös ingadozásban, szabatlanságban, körülírogatásban általán mégis halavány marad az.« Így *Beöthy*. Milyen ridegen hangzik ezzel szemben *Toldy* Ferencznek A magyar költészet történetében olvasható kritikája, mely szerint a fordítás nemcsak nem hű, de még csak nem is sejteti azt a fenséget, méltóságot, tömörtiséget és erőt, mely az eredetit a világirodalom egyik főrangú művévé teszi.

Ez a szigorúság és az a körülmény, hogy csupán a fordítást, mint műalkotást s nem a testőrök kultúrmissióját vették tekintetbe, okozhatta, hogy irodalomtörténészeink nem nagyon törték magukat a Bessenyeire vonatkozó adatok után. Pedig felkutatásuk megérdemli a fáradságot, mert a testőrírók működésének tüzetes ismertetése, összeköttetések szálainak felfejtése, egyéniségük rajza hálás feladat lenne és még mindig nem találta meg hivatalmunk foglalkozását. Irodalmunk történetének buvárai azonban szívesebben foglalkoznak egyes műalkotások elemzésével, mint azon adatok felkutatásával, melyekből idővel az irodalmi arczképek kerekednének ki.

II.

Legrészletesebben eddig *Ballagi* Aladár rajzolta meg a Milton fordítójának képét A magyar királyi testőrség története című munkájában. Itt az 1872-ig ismeretes források csaknem teljesen ki vannak merítve, mindössze a Virág Benedekkel való összeköttetéséről nem történik említés. Valószínűleg erről is volt tudomása Ballaginak, csak nem tartotta annyira fontosnak, hogy külön emlékezzék meg róla. Az idevonatkozó adat egy levél-töredék, melyet Virág Benedek a *Bessenyei Györgynek emlékezete*¹ című verséhez csatolt jegyzetben közöl. Azt írja itt, hogy Bessenyei Györgyöt nem ismerte személyesen, de olvagatta könyveit (s kezdte jobban szeretni nyelvünket), kivált miután Bessenyei Sándor, a kapitány azokból egy-két darabot küldött neki. A küldé-

¹ Poetai Munkák. Írta Virág Benedek. Pesten. Két könyv. Petrózai Trattner János Tamás betűivel és költségével. 1822. 210. l.

ményt kísérő levélből ezt a részletet idézi Virág: »Ki légy, mi légy, nem tudom... én. Azt, a kivel levelezek *te*-zem, mint az Istent... Kell-e veled superlativusban beszélni... piszkálad-e szemedet gyűrűs ujjal«... (azzal t. i. nem törődöm).

Ez az első sorban Bessenyei egyéniségére jellemző töredék, mint a Virággal való összeköttetés bizonyítéka is érdekes. Hasonló okból becses az alább közölt levelek közül az, melyet akkor írt B. S., mikor öcsöce munkájával, a *Hunyadi László* című tragédiával kedveskedett Radvánszky Jánosnak.

Úgy látszik a fordító és verselő munkásságon kívül arra is jutott ideje és azzal is törődött, hogy az újabb irodalmi alkotásokat, főképpen természetszerűleg a testőrírókét minél szélesebb körben ismertté tegye. Ilyenféle szerepére emlékeztet az alábbi levelek közül kettőben is említett katalogus is, mely alatt aligha közönséges jegyzéket kell érteni, hanem valószínűleg valami tiltott könyvet, mert különben nem jegyeznék meg a hozzácsatolt levél utóiratában, hogy »Az ígért catalogussal alázatosan udvarolni kívántam, *tudom jól, hogy az Úr engemet kimélni fog és kitűl nyerte, magában tartja.*«

Radvánszky János, a kihez Bessenyei így írt, a XVIII-dik század második felének érdemesebb férfiai közé tartozott. Tanult és olvasni szerető ember volt, a ki alkalomadtán maga is tollat fogott, de főleg irodalompartolása és a korabeli írókkal való barátsága révén nevezetes. Állására nézve Zólyom vármegyének alispánja és követe, a ki a protestáns egyház ez időbeli mozgalmában is tevékeny részt vett s mint királyi tanácsos és arany-sarkantyus vitéz halt meg 1815-ben. Előkelő szelleme és vonzó egyénisége sok ember előtt tehette kedvelté, mert számos jel mutatja, hogy radványi vendégszerető háza találkozói helye volt a korabeli irodalmi és társadalmi kitűnőségeknek. Széleskörű ismeretiségének és összeköttetéseinek legvilágosabb bizonyítéka kiterjedt levelezése, melyből az irodalmi vonatkozású iratokat éppen mostanában rendezti sajtó alá e sorok írója.

Említett levelezés tanúsága szerint a radványi várkastély gyakrabban volt színhelye nagyobb összejöveteleknek, nemesi mulatozásoknak, melyeken az összejövételre alkalmat adó vadászat, táncz vagy egyéb szórakozások mellett a politika és irodalom is szóba kerültek. Elég biztosítéka volt ennek a résztvevők értékebb egyénisége. Kazinczyról meg gróf Teleki Józsefről, Prónay Lászlóról, Barcsayról és Bessenyei Sándorról például bajos dolog feltenni, hogy a muzsikán, jó boron és a konyha kitűnő voltán kívül egyébről ne beszéltek volna. Ezen az alapon következtetve talán nem csalódunk, mikor ezekben az összejövetelekben többet látunk az ez időbeli hangos, de többnyire tartalmatlan nemesi mulatságoknál. Nem hiányoztak a radványi összejövetelekről természetesen a környék szép asszonyai és leányai sem, úgy hogy méltán írhatta erre czélozva az öreg *Orczy* Lőrincz:

Híres a szép nemről Besztercze vidéke,
Szőke nemzetségnék ott nagyon a fészke,
Csínos gyermekeket szül Garam melléke,
Hajdant¹ mulatságnak *Radvány* vala széke.²

Egy ilyen radványi mulatságon ismerkedett meg Bessenyei Sándor 1771-ben viszonzatlan szerelmének tárgyával: *Prileszky Észterrel*. Az alábbi levelek nagy része erre a viszonyra vonatkozik. Hogy miféle alkalomból jöttek össze ezuttal a vendégek, arra nézve biztosat nem tudunk. Bessenyei Barcsay Ábrahám társaságában jött le Bécsből egy pár napra Radvánszky Jánosékhoz, a kik a tőlük megszokott szivességgel fogadták a fiatal vendégeket. A környék urai is örömmel látták őket, s a radványi vendéglátók engedelmével R. János rokona Radvánszky György is rendezett tiszteletükre néha vidám lakomákat. Hogy ilyenkor aztán ősi szokás szerint nem hiányzott semmi a mi szem s száznak ingere, azt éppen Bessenyei példájából látjuk, a ki még később is szájában érzi az elfogyasztott pisztráng és levelen-sült ízét.³

Meddig mulattak testőreink Radványban, arra nézve nincsenek határozott adataink. Nem valószínű, hogy sokáig, mert a katonai szolgálat — fontosabb ok nélkül — nem engedett meg hosszabb ideig tartó szabadságot. Másfél, esetleg két hétig tarthatott a kirándulás, melynek ihlető és átalakító hatása Barcsay költészetére és Bessenyei életére egyaránt kimutatható. De míg az elegáns poétának nevezett Barcsay, kit a háziasszony⁴ bája és kelleme bűvölt le, — mindvégig megmaradt a köteles tisztelet határainál, addig barátja már igazán rab lett, mint a költő mondaná, két szép szem sugárinál. Barcsay versekben adott hódolatának kifejezést Radvánszkykné iránt, a kinek — fiatal asszony lévén — hízelt az udvarlás e módja, de különösebb jelentőséget nem tulajdonított neki. Mégis később, a mikor nyomtatásban is megjelentek e versek, bizonyos körökben némi félreértésre adtak alkalmat. Így Kazinczy is kifogásolta bizalmas hangjukat,⁵ pedig tulajdonképpen semmiféle rosszabb háttérük nem volt s lényegükben nem egyebek, mint egy költői lélek tiszta vonzalmának pajkosabb kifejezései. Költőjük is czéloz erre, mikor azt mondja:

Bármit irtam légyen, tudom a tisztelet
Hiven maradt mindég nyájas tréfa mellett,

Míg Barcsay a szép háziasszonyt mulattatta szellemének kin-

¹ Így.

² Két nagyságos elmének költeményes szüleményei, Pozsony. 1789. 157. l.

³ L. a 3. sz. levél utóiratát.

⁴ Sz. Prónay Éva.

⁵ Meg nem bocsáthatni neki, — írja K. -- hogy »egy tiszta erkölcsű Matronát az őtet nem ismerő világ előtt meg nem érdemlett gyanuba hozá. Ilyen a katonai Leichtsinn.« L. Kazinczy F. Levelezése, IX. 390. l.

cseivel, azalatt Bessenyei Sándor az egyik Prileszky kisasszony kegyeibe iparkodott bejutni. Berkeszi István Krisztinának írja a leány keresztnevét,¹ de valószínűbb, hogy Eszternek hívták. A Krisztina névre ugyanis semmiféle adatunk nincs, míg a másik elnevezés igazolható. Az alább közölt levelekben tudniillik a leány otthonául, a trencsén megyei Podhragy község van megjelölve; Nagy Iván szerint itt Prileszky Elek lakott, a kiről azt tudjuk, hogy 1721-ben Jenában tanult s mikor tanulmányai végeztével visszatért hazájába: feleségül vette Radvánszky Erzsébetet. Ennek a Prileszky Eleknek az unokáját, Esztert kell a levelekben említett Prileszky kisasszony alatt értenünk. Igazolja ezt a feltevést Bessenyeinek egy megjegyzése is, mely szerint Radvánszky Jánost atyafiságos kötelék fűzte a leányhoz; továbbá az a körülmény, hogy az a Rosics nevű generális, a kit Barcsay a kisasszony udvarlói közt emleget,² később Prileszky Eszter férjeként szerepel Nagy Iván családtörténeti munkájában. Egész határozottan mondhatjuk ezek alapján, hogy a leányt, kit Bessenyei Sándor szeretett, *Prileszky Eszternek* hívták.

Hogy milyen idős volt, szép volt-e, szegény-e vagy gazdag, szóval, hogy milyen külső és belső tulajdonságokkal áldotta meg a természet, arra nézve a báró Radvánszkyak radványi levéltárában nem maradtak ránk feljegyzések, vagy legalább eddig még nem kerültek elő. Udvarlói nagy számából és Bessenyei leveleiből következtetve, feltehető, hogy szép volt, fiatal és művelt, de ingatag és határozatlan, mint a legtöbb középsorsú úrileány, a kit a szellemi és anyagi javak fordított arányában bővelkedő kérők ostromolnak. Bessenyei nagyon szerette. Harmincz éves volt már, sokáig élt a nyugatnak egyik inkább fényéről, mint erkölcsösségéről híres központjában, alaposan ismerte az életet: férfias lelke tehát hozzáillő boldogságra vágyott. Szép ember volt, a kinek külseje nemes bensőt takart, mely tisztaságának himporát a világváros romlottsága közepette is megőrizte. Igazi férfi-ideál. Egészséges testben, ép lélek birtokosa; nyílt, szókimondó, becsületes és egyenes szívű, de szerelem dolgában szemérmes, könnyenhívő, érzékeny, egy kicsit rövidlátó és talán — egy kissé naiv. Ezeknek a lelki tulajdonságoknak megfelelően viselkedik a leánynyal szemben is. Mikor tudatára ébred szerelmének, siet közölni érzéseit Eszterrel. Nem kertel, nem tapogatózik, hanem becsületes őszinteséggel megmondja neki, hogy szereti férfias szíve egész melegével s ha nincs kifogása ellene, feleségévé és ha Isten így úgy akarja, boldoggá teszi. Így a férfi. És mit tesz erre a leány? A mit minden leány tenne az ő helyében. Az örökasszonyi természet Prileszky Eszterben sem tagadta meg magát. Nem utasítja vissza az ajánlatot. Nem bíztatja, de nem is fosztja meg minden reménytől szerelmes

¹ V. ö. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 225, 262. l.

² L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 258. l.

lovagját. Egyszerűen azt feleli, hogy a dolog olyan lévén, melyet másokkal is közölni kell, ne kívánjon tőle szóbeli resolútiót Besse-nyei, hanem ha ír, majd ő is tudatja szándékát. Később látni fog-juk, hogy mennyire váltotta be ígérését.

Sándorunk nehéz szívvel bár, de megnyugszik e válaszban s azzal vigasztalja magát, hogy: vett ő észre a kisasszonyban oly nemes szemérmetességet, hogy később lett volna akármit is elkövetni, mintsem szemébe szeretetét vagy hidegségét mutatni.¹

A radványi víg napok után sok aggodalommal és kevés reménnyel terhelve tér vissza a szerelmes hadnagy Bécsbe. A ked-ves emlékek hatása alatt hálálkodva ír innen Radvánszky Jánosnak mindjárt megérkezése után. Levelében nem említi szerelmét, csak körülírva. Jól esik visszaemlékeznie — úgymond — az együtt töltött időre, de ha sokáig gondolkozik az átélt napokon, azt mondja benne egy kemény szó: Fuss ki Callipso szigetéből, mert nemcsak Venus ártalmas gyermekével, hanem Pallas is, a kinek ellent soha nem állhatsz, veszedelmedre összeesküdtek. Még egyszer köszöni a vett jókat s biztosítja Radvánszky Jánost, hogy senki jobban nem tiszteli és szereti, mint »a kétségbe csaknem fuldokló szegény gárdaszolgája: Bessenyei Sándor«.

Ez időtáiban írt imádottjának is a szerelmes testőr. Előbb-e, utóbb-e, biztosan nem tudjuk, mert az idézett záradék végéről hiányzik a dátum. Levelének foglalata körülbelül ugyanaz, a mit szóval is elmondott már a leánynak. Akkor azonban valószínűleg férfiasabban hangzott. Érzékeny reflexióktól átszőtt mondataiban újból kifejezést ad mélységes szerelmének, melyről hiszi, hogy bol-doggá tenné kedvesét. Szerencsésnek érezné magát, — írja, — ha valamely nála esedező nemes hűséget megjutalmazhatna, de ő meg van fosztva az örömtől, mely a kisasszonynak hatalmában van. Vajjon remélheti-e annak benne való teljesedését? Kéri, hogy ne kételkedjék hűségében, mely ha egyebet nem, de hitelt minden-esetre érdemel. Ne mellőzzön külső tekintetekért oly szívet, mely legnagyobb szerencsének azt tartaná, ha imádottja szerelmét elnyer-hetné. Bocsássa meg a levélben foglaltak által tanúsított merészsé-gét s ha teheti, ne foszsa meg minden reménytől.

Ezt a levelet 1771 október 15-dikén küldte el Bessenyei Sándor Bécsből. Megkapta-e, olvasta-e Prileszky Eszter: biztosan nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a testőr nem kapott választ soraira, noha mint láttuk, a leány annak idején megígérte neki, hogy közölni fogja vele elhatározását. Szegény Bessenyei egy ideig csak várta a feleletet, de mikor látta, hogy nem jön, radványi házigazdájához fordul vigaszért és felvilágosításért. Bocsánatot kér, hogy már másodszer alkalmatlankodik, de ismerve Radvánszky Jánosnak hozzá érdeme felett tanúsított jóindulatát, reméli, hogy nem fog elutasíttatni. Már nem titkolja szerelmét, ellenkezőleg meg-

¹ L. alább az egyik — R. J.-hoz intézett — levélben. (4. sz.)

jegyzi, hogy a mit Radványból eljötték meg nem mondhatott, most közli. Azután elmondja, hogy hogyan tárta fel szívét Prileszky kisasszony előtt *élszóval* és hogy az mit felelt neki. Azt is tudatja, hogy Bécsbe érve, azonnal írt a leánynak, de nem úgy festette levelét, »mint a világi szerelmesek, a kik szint inkább, mint valóságot szoktak keresni, hanem mint egy józan gondolkodású férfinak kötelessége az ilyes állapotba gondolkozni«. Választ ez ideig nem kapott. Menteni iparkodik a hallgatást, de mégis nagyon kéri jóakaró barátját, hogy visszagondolva a saját fiatal korára lehetőleg szabadítsa meg őt a kínzó kétségektől. Hiszen neki — úgy-mond — mind okossága, mind pedig az atyafiság jussa szerint tudnia kell és tán tudja is, hogy mire hajlik a kisasszony. Irja meg neki a maga vélekedését őszintén, hogy tudhassa: elvesse-e reményét vagy sem. Ha el kell vetnie a reményt, abban is megnyugszik, csak bizonyosat tudjon. Majd keres és valószínűleg talál is vigasztalást abban a kütfőben, a honnan származik mind a jó, mind a gonosz.

Ezzel a méla akkorddal végződik a levél, melyet majdnem három héttel az előbbi után írt ugyancsak Bécsből: 1771 november 4-dikén. Radvánszky János válaszában csak a fogalmazata maradt ránk. Örömeinek ad benne kifejezést, hogy ifjú barátja bizalommal fordult hozzá s kéri, hogy tartsa meg továbbra is jó emlékezetében. Tudatja, hogy »azon tudvalévő úri személy« egy időre hazájába tért vissza, egyszersmind ajánlja, hogy Bessenyei is ránduljon ki oda, »lévén mostanság úgyis az őszi vadászatnak az ideje«; egyébként pedig nagy öröme szolgál, ha ifjú barátja céljainak eszköze lehet. Mielőtt ezek a sorok Bécsbe érkeztek volna, a türelmetlen, de mégis tűrő szerelmes 1771 november 5-én megismétlé a leányhoz intézett kérését. Stílusa naiv változatosságára vall, hogy míg az első levélben nagyságos kisasszonynak szólítja Prileszky Esztert, itt a méltóságos és nagyságos címmezést felváltva használja. Szelid szemrehányással kezdi. Azt hitte, — írja, — hogy a mit búcsúzaskor személyesen ki nem vihetett, elválásuk után levelével elérheti. Csalódott azonban, mert íme sorai válasz nélkül maradtak. Bánat és keserűség fogja el szívét, ha rágondol, hogy a kisasszony, ki kegyességéről és jó erkölcséről épp olyan híres, mint neveléséről: egy alázatos hívét megvetéssel sujtja azért, mert érzelmeit feltárni merészelte. Bizonyára a legbűnösebb embernek fogja őt tartani ezek után a kisasszony, mert megvallja, hogy tiszteletéről és szerelméről lemondani sohasem fog. Mit tehet ő arról, hogy érzékeny szívet formált benne a természet! Nem szökhetik el önmagától s a keblében égő tüzet el nem fojthatja! Különben hiába is volna ez, mert az okosság, a mely bennünk halandókban igazán vezérlő kalauz, azt mondja neki: »Szeresd azt a jó erkölcsű, nemes születésű szépséget, mert ha a virtust nem szereted, idétlen fajzatja lészesz a természetnek«. Mennyire szeretné, ha e pillanatban lelkébe láthatna a kisasszony, legalább bizonyosságot szerezne

ama tiszta érzelemről, mely szívét betölti s akkor bizonyára nem tagadná meg tőle boldogító kegyeit. Nagyon kéri, szabadítsa ki e kétségből s ha nem is szeretetből (hiszen azt úgy sem reméli már), legalább szánakozásból írjon vigasztalást egy oly hívének, a ki a halálnál is keservesebb kinnak tartaná, ha a kisasszonytól örökre megvettetnék. Vagy két héttel azután, hogy e sorokat elküldötte, kapta meg Radvánszky János figyelmeztetését, hogy a leány már nincsen Zólyomban. A hallgatás egyik oka tehát talán az volt, hogy a levelek nem jutottak el rendeltetési helyükre. A választ izgatottan váró ifjú pedig tovább is ontotta a szerelmi vallomásokat s átkozta a sorsot, mely ilyen kegyetlenül bánik vele. 1771. november 19-dikén újból Radvánszky Jánoshoz fordul és sűrű mentegetődzések között kéri, hogy ha Zólyomba utasított levelei még mindig a beszterczei postamesternél hevernének, legyen szíves azokat továbbítani. Azt is tudatja, hogy egymás után már három levelet küldött Zólyomba, míg egy negyediket Podhragyára, a hol az imádott ekkor tartózkodott. Radvánszky János válaszában azon részére, mely a leány meglátogatását ajánlja, szintén reflektál, de farsang előtt lehetetlennek mondja, s akkor is csak úgy véli lehetségesnek, ha a kisasszony addig »kegyelmének valami szikrácskáját« érezteti vele.

Prileszky Eszter pedig ezután sem nagyon éreztette vonzalmát Bessenyei iránt, hanem hallgatott mélységesen, titokzatosan és — mondjuk ki — boszantóan. Mi lehetett az oka ennek a ropant csűrés-csavarásnak, azt maig is homály fedi. Tudjuk, hogy más kérői is voltak a leánynak, de ez nem menti, legfeljebb magyarázza kegyetlen eljárását. Ha nem tudott választani a gazdag és előkelő, de öreg — s a szegény, de ifjú és eszes kérő között, legalább vett volna annyi fáradságot magának, hogy valami okát adja ennek a hosszantartó és formailag sem kifogástalan várakoztatásnak. Mert így, ha drasztikusan akarnók magunkat kifejezni, azt kellene mondanunk, hogy egyszerűen az orránál fogva vezette Bessenyeit.

A gárdánál és a hadseregnél Bécsben szolgáló magyar tisztek között ezalatt nagy a méltatlankodás. Úgy látszik, nem volt titok előttük társuknak ez a szerencsétlen szerelme, melyről Barcsay Ábrahám is többször megemlékezik Radvánszky Jánossal váltott leveleiben. Lehetetlen, hogy ne bántotta volna őket derék barátjuk lehangoltsága és bánata, mely bizonyára testileg is megviselte az érzékeny lelkű embert. Ők, a kik ismerték barátjuk külső és belső kiválóságait nem értették és nem is érthették a leány vonakodását s miután érdeklődésüket senki sem tudta alkalmas magyarázattal kielégíteni, Barcsay végre Radványba fordult felvilágosításért. »Édes Jánosom! — írja Pyladesének — mivel már örökös békeesség akar lenni, ird meg nékem: a Prileszky kisasszony miért nem válaszol a mi jó barátunknak? Hidd el, hogy ilyen embert nehezen lehet találni, én pedig mind hazám és nemzetem javáért, mind pedig

a kisasszony világi gyönyörúségeiért és szerencséjeért szeretném, ha öszve lehetne őket forrasztani. Ezen dolognak kormányzását tehát reád bízom. Ha megérik, azután Platiné és Hellenbachné asszonyoméknak adjuk által pro dissertatione.«¹ Erre, sajnos, nem került sor. Lassanként Bessenyei is veszíteni kezdett reményéből, de hogy mit tegyen, azt maga sem tudta. Teljesen abba nem hagyhatta a dolgot, mert nem tudhatta, hogy mi az oka annak, hogy levelei válasz nélkül maradnak. Mint Radvánszky Jánosnak írja, a leányról nem tételezhet fel oly alacsony caractert, hogy számos kérésére ne felelt volna vagy jót vagy rosszat; nem gondolhat tehát mást, minthogy valaki titkos úton elfogja a leveleket. Deczember hatodikán² végre döntő lépésre határozta el magát. Ír Radványba s a Radvánszky Jánosnak czímezett borítékba beleteszi a Prileszky Eszternek szóló levelet is. A mellékelt levelet le sem pecsételi s felhatalmazza barátját annak elolvasására. Had' lássa belőle, hogy nincs ok válasz nélkül hagyására! Kéri barátját, hogy juttassa sorait a kisasszony kezeibe s tudassa majd, hogy micsoda effektusa volt. A felelet kevés ideig késett, de nem volt végleges és kielégítő. A tapasztalatokban gazdagabb jó barát intése szól benne, mikor figyelmezteti hadnagyunkat, hogy végső válaszát ne igen sűrgesse, mert *sokszor, a mit az ész meg nem orvosolhat, azt az idő helyre szokta hozni.*

Közben telt az idő. Már hónapok multak el a nevezetes radványi multság óta s Bessenyei még mindig nem tudott bizonyosat. Jó barátai kérdésekkel ostromolták és tanácsokkal szolgáltak neki, vigasztalták őt, sőt talán feledtetni is próbálták vele a dolgot. Belevonták irodalmi terveikbe és magukkal vitték multságaikba, de mindez édes-keveset lendített bajtársuk szerelmi ügyén.

Barcsay, a ki valamivel idősebb volt,³ félig-meddig a közbenjáró szerepét játszotta Radvánszky Jánoshoz intézett leveleiben. 1771 deczember 17-én megint ír pataji kunyhójából s kéri, hogy segítsen boldoggá tenni közös barátjukat. Gúnyolódva jegyzi meg a másik két kérőről, hogy »Rothsitz német, ha úr is, Podmaniczkyt nem esmerem, ha gazdag is, de általjában tót lehet. Bessenyei magyar és főnemzetből való, ha szintén a szerencse meg nem halmozta is. Minden jóvérű kisasszonynak így kell gondolkozni, ha azt akarják, hogy meg ne korcsosodjunk.«⁴ Sokat nem használt ez a közbenjárás, de mégis érdekes, mert mutatja, hogy mennyire becsülték a testőrök Bessenyei Sándort és mennyire szerették volna boldognak látni. A kínos bizonytalanság azonban csak tartott tovább is. Lassanként eltelt a deczember, beköszöntött az újesztendő s vele a farsang, de a forrón óhajtott megnyugvást ez sem

¹ 1771 nov. 27. Bécs. V. ö. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 257. l.

² 1771.

³ Legalább mindig »Sándor öcsém«-ről beszél.

⁴ L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 258. l.

hozta meg Sándorunk számára. Levelei legalább éppen nem lelkének nyugalmaról beszélnek. Január közepén vagy végén Barcsay társaságában lerándul Radványba,¹ noha mint láttuk, előzőleg bizonyos feltételekhez kötötte farsangi látogatását. E feltételek teljesülésétől nincsenek adataink, de azért ne vessünk követ Bessenyeire: zaklatott szíve hajtotta. Radványban és Zólyomban, úgy tetszik, nem sokáig időzött. Bizonyára addig, míg vagy imádottjával találkozott, vagy míg egyáltalában tájékozódott függőben levő szerelmi ügyének állása felől. Ez a tájékozódás, mint későbbi leveleiből látjuk, nem lehetett kedvező reá nézve. Január legvégén tehát visszamegy Bécsbe. Barcsayval utazik, kivel több ismerősüket is meglátogatják és útközben Patajra is benéznek, hol az elegáns poétának valami kisebbfajta birtoka volt. Bessenyei mélyen el van merülve szívbéli nagy bánatában, míg barátja vidáman írja Radvánszky Jánosnak: »... ez elmúlt holnapnak harminczadik napjára ebédre Pataji remeteségembe Sándor öcsémmel szerencsésen megérkeztünk. Ő két nap itt mulatott, aztán Bécsbe lődult, a hol azt tartom, a fényes társaságban egészen elmerült.«²

Egy héttel azután, hogy ezt a levelet Barcsay írta, tehát 1772 február 14-én, a másik gárdista is felkeresi soraival Radvánszky Jánost. Mentegetődzik, hogy eddig nem adott magáról életjelt s biztosítja barátját, hogy igaz becsülése és szeretete azért nem kisebbedett. Szívesen írna valamiféle ujságot, de nem tud. Bécs vígad. Az álarczos multságokat betiltották ugyan, de azért most is sokan hordanak álarczot, csakhogy belülről. Üdvözlétét küldve kéri, hogy vigasztalja továbbra is leveleivel őt, kinek úgy sem lehet már egyéb öröme, mint hogy a gondolkozó és nemes lelkektől kedveltség.

Ez a levél fordulópontot jelez Bessenyei Sándor szerelmének történetében. Itthon tartózkodása idején (januárban), vagy később úgy látszik, megmondták neki, hogy ne számítson Prileszky Eszter kezére. Az ifjú fel is hagy a reménnyel s tudunkra többé nem keresi fel a leányt soraival. Radvánszky Jánost is ritkábban. Fájhatott neki a visszautasítás, melyet, mint minden szerelmes ember, indokolatlannak és igazságtalannak tartott. Keserűen mondja egy későbbi levelében — szerencsésebb vetélytársának korára célozva: — Igaz dolog, hogy a hadi sisak alatt őszült aggság, sokszor ha fehér paszomántos köntössel vagyon beboritva és megkeresztelve, a szemet annyira megvakíthatják, hogy mind a kellemetes hiúságnak, mind a józan erkölcsnek, mind az okosságnak engedni kell.³ Ugyanitt azt is megjegyzi, hogy nagyon szeretne »nézője lenni annak a comédiának«, melyet, hacsak lehetséges, nem is mulaszt

¹ Barcsay már előző év december 17-én engedelmet kért erre nézve Radvánszky Jánostól. V. ö. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 1887. 258. l.

² 1772 febr. 7. L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 260. l.

³ L. az alább közölt leveleket.

el, hogy saját szomorú példáján megtanulhassa: mi a különbség a tettetés és a józan erkölcs között.

Ez Bessenyeinek utolsóelőtti levele azok között, melyekben szerelméről szó van. Az utolsót e nemben — mely ránk maradt — 1772 április 3-áról keltezi. Már megnyugszik a változhatlanban, s még ő kéri barátját,¹ hogy ne csudálkozzék a történeteken, mert hogy volna az lehetséges a természetben, hogy egy görcsös vad körtefáról valaki császárkörtét szedhessen. A kisasszony úgy cselekedett, a hogyan jónak látta, legyen az ő akarata szerint. — Szerelmes lovagunk, mint látjuk, a maga részéről befejezettnek tekintette a dolgot. Látta, hogy nagy szerelme nem nyeri el megérdemlett és óhajtott bérét, — félreállt tehát az útból s reményvesztett, csalódásokban gazdag szívével elfordult a világ zajától. Nem törődött a további fejleményekkel, hanem megpróbálta feledni az illuziókat, melyeknek foszlányai, úgy lehet, később is gyakran feltűntek előtte az élet viharában. Aligha csalódunk, mikor azt hisszük, hogy ez a szerencsétlen szerelem volt egyik oka, a miért sohasem nősült. Hogy Prileszky Eszter hogyan fogta fel a Bessenyeivel való viszonyt, azt homály borítja. Lehet, hogy csak játszott a deli, fiatal testőrrel, a nélkül, hogy valami különösebb vonalmat érzett volna iránta; lehet azonban — s Radvánszky János válasza alapján ez a valószínűbb — hogy nem volt közönyös előtte Bessenyei Sándor, de talán családi, talán egyéb okok miatt mégis kénytelen volt elutasítani megtisztelő ajánlatát. Tény, hogy később Rosics tábornok felesége lett.²

Bécsben a testőrök között és egyéb körökben, hol a dologról tudtak, nagy felháborodást keltett B. S. szerelmének illetén vége. Radvánszky János még áprilisban tudatta Barcsay Ábrahámmal, hogy a leány mást választott, mire a bécsi jó barát élesen, de a maga darabosságában is jellemző szarkazmussal így felel: »Irod, hogy Prileszky kisasszony is alkuba nagyon egy ócskával; a sógorainknak, ha avult is a stibliek, sikárlással megfényesítik, a szegény magyarnak pedig, ha viseltes a csizmája, megfejeletti vagy elveti. Jól tudtam én azt, hogy ő nagysága úgy fog bánni magával, azért egyebet nem mondhatok, hanem hogy tarka legyen a borjak... azért a magyar nemzet el nem vész!«³

Ilyen finaléval végződik Bessenyei Sándor szerelmének története.

Ránk, a XX. század higgadtabban szemlélő és ítélő fiaira kettős tanulsága van ennek a maga érzelmösségében is megkapó történetnek. Az egyik, hogy a sors és a leányok szeszélye könnyen változtatta már régebben is modern érdekházasságokká a szépen induló lovagregényeket; míg a másik, hogy a látszólag

¹ Radvánszky Jánost.

² Nagy Iván szerint első férjének halála után még kétszer ment férjhez.

³ 1772 április 15-én. L. Kisfaludy-Társ. Evlapjai, 1887. 262. l.

önkényesen alakuló irodalmi hajlamok is bírnak némi alappal az életviszonyokban.

III.

Bessenyei Sándor és Radvánszky János összeköttetésének 1772-től kezdve kevés nyoma van. Valószínű, hogy később is felkeresték egymást soraikkal, de Radványban aligha találkoztak többet. Bessenyeit bántotta kudarcza és bajosan vágyódott arra a helyre, hol a környezet — mint ő hitte — vesztett boldogságára emlékeztetett. Radvánszky János egy keltezés nélküli levélfogalmazatából tudjuk, hogy a két barát szeretettel gondolt egymásra később is, vágyott is a találkozásra, de arra nincs adatunk, hogy össze is jöttek.

Az »eset« után nem sokkal Bessenyei át akarta magát tétetni Albert herczeg seregébe. Barcsay és társai sajnálják, hogy nem hozzájuk megy,¹ azt hitték, úgymond, most már semmi akadály nincsen előtte.² Ettől kezdve keveset beszél a hír Bessenyei Sándorról. Tudjuk, hogy katonáskodott külföldön és itthon s szabad idejében verselgetett és Milton nagy munkájának fordításán dolgozott. Részt vett a XVIII. század kilenczvenes éveinek irodalmi mozgalmaiban, míg végre nyugalomba vonulva 1809 november 24-én meghalt. Laczka János szerint utolsó éveit szülőföldjén filozófusként tiszteltetve töltötte el.³

Ballagi Aladár, a kinek nyomán ezt az adatot ideértük, a verseken s Milton-fordításon kívül még egy »*A magánosságról*« szóló munkáját is említi Bessenyeinek. Hozzáteszi azonban, hogy e mű irodalomtörténetünkben ismeretlen. Lappang vagy elveszett. Ez a megjegyzés indított bennünket az alább olvasható levelek közül az utolsónak közlésére. Nem egészen bizonyos, hogy Bessenyei Sándortól való, de nem is lehetetlen. A belső érven kívül, hogy tudniillik *e levél a magánosság apologiája*, külső valószínűség szempontjából sem teljesen hihetetlen a föltevés. Egy levélgyűjteményt magában foglaló kötetben közvetlen Bessenyei Sándornak levelei után foglal helyet és az aláírása is olyan, mintha a szóban forgó név rövidítése volna; mintha azt akarta volna írni: Bessenyeid, de csak ennyit írt: Bid.

Az írás jelleme nem egyez ugyan minden tekintetben, de nem is annyira eltérő, hogy egy későbbi korból származónak fel ne lehetne venni. A fentebb ismertetett és feldolgozott levelek íratása és e között ugyanis, még a mi feltevésünk⁴ szerint is, majd-

¹ Barcsay a Leopold toscanai herczeg nevét viselő 4. számú dragonyos ezredbe volt beosztva szolgálattételre.

² 1772. november 14. L. Barcsay Á. levelei Radvánszky Jánoshoz és nejéhez. Kisfaludy-Társ. Évtapjai, 1887. 267. l.

³ V. ö. Ballagi, A m. kir. testőrség története. Pest, 1872. 230. l.

⁴ Feltevésünknek csupán a levélben említett notáriusság mond ellent, hogy ezt miképp értsük, arra a jövőben előkerülő adatok hivatvák világot vetni.

nem húsz év telt el. Arra alapítván természetesen következtetésünket, a mit Ballagi mond, a ki szerint Bessenyei A magánosságról szóló művét 1790-ben említi Bacsányinak.¹

*

Az alább közzétett levelek külső viszonyaira vonatkozó tudnivalókat a következőkben foglaljuk össze: Valamennyi levél a báró Radvánszky-család zólyom-radványi levéltárában található; még pedig két negyedret alakú 3. és 5. számokkal jelzett kötetben, melyek mindegyike Radvánszky III. Jánosnak 1754.—1780-ig nagyrészt írókkal folytatott levelezését foglalja magában. A kötetek közül a 3. számú vöröses szürke papirkötésű, míg az 5. számú félbőr-kötésű barnásszürke papirborítékkal. Előbbi kötetben van Bessenyei Sándornak két levele és Radvánszky János két válaszá-
nak fogalmazata; az ötös számú kötetben a többi itt következő iratok.

¹ L. Ballagi, idézett műve, 239. l.

FÜGGELÉK:

BESSENYEI SÁNDOR LEVELEZÉSE
RADVÁNSZKY JÁNOSSAL

BESSENYEI SÁNDOR LEVELEI.

1.

Bessenyei Sándor — Prileszky Eszternek.

Nagyságos Kisasszony!

Közönséges veszélye az minden szelid természetnek, hogy soha világi örömét kétség nélkül ne remélhesse. Kicsoda hihesse valaha tökéletesen oly gyönyörűségének megnyerését, melyért minden érzékenységből fohászzkodott. Annyira gyakoroltatnak visszás történeteink között, hogy már az édes dolgokhoz való kívánságainkba is tévedtünk. Igen szerencsések mindnyájan, valakik annak érdemeit ismérhetik, kiért sohajtanak. Ha én Nagyságodba ilyen ismerettségemmel hizelkedhetem is, micsoda kegyelmes végzés tézsen kívánságomnál arrul bizonytságot, hogy mostani édes fájdalmom gyógyulását abba, kire esdeklem, megnyerheti. A világ mindenkor csalárd, örökké belső érdemekért tézsi ígérteit és szüntelen árnyékért jutalmaz.

Mennyire kívánnám azt a felső vigasztalásomat, hogy Nagysád hűségemnek minden részibe igazán esmérhetne, mert tudom, hogy józannabb gondolati és szelidebb érzékenységei vagynak, mintsem külső tekintetért egy oly szívet kerülhetne, a mely most legelső dicsőségét csak abba helyeztetni, ha a Nagyságod szerelmébe örökre szerencsés lehet. Micsoda boldognak érezném én magamat, ha mint gazdag, valamely nálam esedező nemes hívséget karjaimra vehetnék. Én ez örömömtől megfosztattam, mely Nagyságodnak hatalmába van. Reménylhetem-e annak bennem való teljesedését? A remény nálunk igen kedves, mert igen édes és ezért noha sokszor haszontalanságát látjuk, mégis igen kecsegtetjük, csakhogy véle tovább maradhassunk.

Én is Nagyságodhoz vett reményemet magamtúl, mivel igen édes el nem vehetem; de hogy bennem különben csak holt-eleven azt megvallo. Nem a világért, de a Nagysád szelid természetiért esdekem. Veszzen el az olyan csalárd paraszt szív, mely külső javait, belső örömeinek s édes gyönyörűségének örökös elvesztésével kívánja keresni. Egy igaz nemes szív mindenkor belső érzékenységeibe keresi nyugodalmat, melyre nézve ő sem pénzért, sem szegénységért szerelmébe erőszakot nem szenvedhet. Ne kételkedjen Nagyságod hívségembe, mely hitelt érdemel, és ha Nagyságodtul semmit egyebet nem érdemelhetek is, Nagyságod

előtt elkövetett bátorságomat megengedni, kegyességét hozzám fenntartani s holt-eleven reményemet éleszteni méltóztasson.

Ezzel magamat szívszakadva óhajtott kegyességibe állandóul bezárván, maradok Nagyságodnak holtomig hív, alázatos szolgája Bessenyei Sándor.¹
Bécs, 15-dik 8-br. — 771.

2.

Bessenyei Sándor — Prileszky Eszternek.

Méltóságos Kisasszony!

Azt véltem a Kisasszonytul lett elválásomkor, hogy a mit csekély személyem véghez nem vihetett, távollétembe levelemmel érhetem. De mennyire megcsalattam, a midőn Nagysádnak írott alázatos első udvarló levelem minden válaszolás nélkül maradt. Öregbedett megvallom kétségem és már annyira jutottam, hogy nemcsak holt-eleven bennem reményem, mint első levelemben Nagysádnak panaszoltam, hanem bennem egészen megholt és szívemet helyette foglalta el a bánat és keserűség. Ki hitte volna valaha, hogy a Méltóságos Kisasszony, a ki mind jó nevelésétül oly józan principiumokat, mint a melyeket bámulva tapasztaltam, kölcsönözvén, mind pedig nemes erkölcsére nézve oly ritka kegyességgel tündökölvén, egy alázatos hívét, a ki minden színmutatás nélkül a Kisasszonyt élte fogytáig tisztelni meg nem szünik, ily csekély hibájáért, hogy a kisasszonynak legtisztább szerelmét felfedezni merészlette, megvesse.

Legbűnösebb ember vagyok a Kisasszony szeme előtt, mert most is és azután is azt vallom, hogy a Kisasszonyt igazán tisztelni és szeretni meg nem szünök. Kicsoda volt az valaha, a ki ártatlan szeretetiből származott érzékenységein tudott uralkodni? Ha ezt magunkba megfojtjuk, elvesztjük az emberi méltóságot és barmokká tesszük magunkat. Mit tehetek én arrul, hogy érzékeny szívet formált bennem a természet nagy ura. Nem szökhetem el magamtul és mellyembe gyúlt tüze-
met el nem ölthatom.

Ezernyi ezer gondolatok ostromolták szívemet, a miolta szerencsétlenségemre a Kisasszonyt megismertem. Törvénybe idéztem egynehányszor tiszta szeretetemet a lelkem ismereti széki eleibe, ott megvizsgáltam magamat valójába és meg akartam fojtani, hogy elébbeni édes nyugodalmamat helyreállíthassam, de mind haszontalan, mert az okosság, a mely bennünk halandókba igazán vezérlő kalahúz² azt mondja: »Szeresd azt a jó erkölcsű nemes születésű szépséget, mert ha a virtust nem szereted idétlen fajzatja lészesz a természetnek«. Mit csináljak tovább Mlgs Kisasszony? Magam magamnak lettem rabja, elvesztettem minden nyugodalmamat, folyamodom a Kisasszonyhoz másodszor is és instálom, hogy adjon meg magamat magamnak.

Mint óhajtanám, hogy ebbe a szempillantásba olvashatná a lelkemet a Kisasszony és lehetne bizonyos arrul a nyughatatlanságrul és

¹ Az aláírás és keltezés át van húzgálva.

² Így!

tiszta szeretetről, a mely szívemet mardossa, tudom, hogy egy szempillantásig se haladna boldogságom. Ne kételkedjen a Kisasszony hívségembe, mert ha éreznék magam(ban) legkisebb álnokságot is, a melylyel kivánnék egy ártatlan szépséget hódítani: magam magamnak lennék riválisa és azt mondanám?

— Vessz el te alacsonylelkű paraszt ember, mert nem vagy méltó, hogy egy ártatlan születésű virtuosa szépséget rabságodba tarts.

De ezzel nem vádol a lelkem, ugyanazért merészlek instálni a Kisasszonynál, méltóztasson a kétségből kihúzni, és ha szeretetet nem ír is (a melyet nem is reménylek), legalább szánakozásbul írjon vigasztalást egy olyan hívének, a ki a halálnál is keservebb kinnak tartaná, ha a Kisasszonytul örökösen megvettetne.

Ezzel, a midőn válaszáért alázatosan csedezném, magamat kegyességibe ajánlom és maradok Nagyságodnak holtomig hív alázatos szolgája.¹

Bécs, 5-dik 9. (br. 1771.)²

3.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Drága Nagy Uram!

Nem tudom, mint fogjon pennám belső érzékenységeim rajzolásához, a melyek a radványi havas tetőknek és sűrű erdőkkel készült rengeteg helyeknek elhagyásával szívemre seregenként tódultak. Ha Radvánra³ hátratekintek az öröm egészen elfog és a háladatosság, a mely nagy tulajdona egy érzékeny szívnek, szememet édes könnyhullatásokba csaknem lábbogtatja. Érzi szívem valójába vélem mint egy *idétlennel*⁴ közlött szíves barátságát és jóságát az Urnak, és a midőn azon örvendek, hogy egy oly barátomtul (ha szabad így írnom) vagyok szívességgel megtetézve, *a ki gondolkozik*, elfog egy részről a büszkeség, más részről pedig ostromolnak a szomorú gondolatok, azért hogy oly kincset kölcsönöztem az Úrtúl, a melynek béribé egyebet egy háladatos és érzékeny szívnél nem adhatok; de reménylem, hogy elég adó ez; egy oly nagyra született és jól gondolkozó léleknek, mint a melyet az Úrba' szemléltem.

Ha pedig tovább megyek gondolatimba és szememet függesztem a zólyomi kies térségre, mind Pallást, a ki az ártatlan természetnek legkellemesebb, de ellenben leghathatóbb nyilait azon a tájon bőségesen hintette, — mind pedig Venust, a ki mesterségesen megvetett cselét csalárd mosolygásával tettetri,⁵ meglátom. Itt megrezzenek és szívem bennem szapora dobogásával minden érzékenységeimet fellármázza; azt mondja bennem egy esmeretes, de igen kemény szó: Fuss ki Callipso szigetébül, mert nemcsak Venus ártalmas gyermekével, hanem Pallás is, a kinek ellent soha nem állhatsz, veszedelmedre öszveesküdték.

¹ Az aláírás le van szakítva.

² A keltezés át van húzva.

³ Zólyom-Radványról van szó.

⁴ Így!

⁵ Így!

Óh fájdalom, hova fussak, hiszem¹ ha csak szívemet, a mely bennem érez magambul ki nem szagatom ily hatalmas két ellenségkül meg nem menekedhetem. Ah be nehéz nekünk halandóknak csak egy szempillantásig is reménység nélkül a kétségkedésnek habos tengerén eveczkélni. Bölcs Mentor nyujtsd ki karjaidat segedelmemre s védelmezz hogy csendes révpartra minél előbb juthassak. — Engedjen meg az Úr énnékem és ne vádoltassam hízkelkedő vagy alacsony lélekkel azért, hogy belső érzékenységeimet úgy a mint valójába vannak az Úr előtt ily bátran felfedeztem. Hidgye² el az Úr, hogy ha nagy érdemét és józan gondolkodását nem esmérném, soha ily vakmerő bátor nem lettem volna. Vegye el hát az Úr ezen alázatos, de a legtisztább érzékenységekkel festett leveletem, úgy mint a melylyel esmért érdemének és virtusának szívemből adózni kívánok és hitesse el az Úr magával, hogy senki az Urat jobban nem tiszteli és szereti, mint a *kétségbe csaknem fuldokló szegény gárda-szolgája*

Bessenyei Sándor m. p.

P. S. Az ígért catalogussal alázatosan udvarolni kívántam; tudom jól, hogy *az Úr engemet kimélni fog és kitűl nyerte, magába tartja*. A nagyságos asszonynak (a kit holtomig tisztelni meg nem szűnök) kezűt alázatosan csókolom. Radvánszky György urat, az egész úri házzal együtt tisztetem. A pisztrángjának és a levelen sültjének az ize még most is a számba van. Ha az Úr velem még tovább is jóságát becses írásával éreztetni meg nem fárad, örökösön (le)kötelez.³

4.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Drága Nagy Uram !

Ha valaha egy ember alkalmatlanságáért valakitűl engedelmet nyerhetett vagy nyert, tehát legnagyobb jussom van nekem chez, hogy az Úr megengedjen vakmerő bátorságomért, mely szerint már másodszor az Úrnak írni bátorkodom, mert mit nem követ el az olyan ember, a ki a kétséges reménység közt eveczkél,— minden halandó, a ki e közt a Scilla és Caribdis közt általúszott tudhatja.

Minden ember törekedik a beléje ótatott természetnek törvénye szerint, hogy nyugodalmát keresse, és ha nem leli vagy elvesztette, megtalálja vagy visszazerezze. Ez az ösztön hajt engemet is, hogy a midőn elvesztett nyugodalmamat magamtűl helyre nem állíthatom, az Urat melém bölcs tanácsosűl és segítű társűl szerencsétlen kétségkedű állapotomba instáljam. Tudom, jól tudja az Úr, mi a nyughatatlanságomnak az oka; azért semmit az Úrtűl (esmervén hozzám érdemem felett mutatott kecsességűt⁴ és szűves barátságűt) nem titkolom, sűt inkább, a mit az Úrnak eljűvetelemmel meg nem mondhattam, most közlűm. A Prileszky kisasz-

¹ Így !

² Így !

³ Keltezése ennek a levélnek is hiányzik.

⁴ Így !

szonynyal lett való mulatásom és tőle lett elválásom énnékem csak anynyi vigasztalást nyújtott, hogy a midőn a kisasszonynak a legegyszerűsebb szívből származott fogadásomat és hívségemet, mely szerint néki holtig híve akarok lenni, megtettem volna, az adressét ideadta és azt mondotta minden egyéb reménység nyújtása nélkül, hogy ha néki irok, ő a szándékát megírja, csak szóbeli resolútiót tőle ne kívánjak, mivel a dolog olyan, hogy másokkal is közleni kell.

En ezzel a kevés reménységgel a midőn haza Bécsbe érkeztem, azonnal írtam a kisasszonynak, de nem úgy festettem a leveletem, mint a világi szerelmeseik, a kik színt inkább, mint valóságot szoktak keresni, hanem mint egy józan gondolkozású férfinak kötelessége az ilyes állapotba gondolkozni. Mind ez ideig választát nem vehettem, a mely hallgatás érzékeny szívemet mindenféle terhes és bús gondolatoknak tárgyává tette. Ha visszagondolkozom a kisasszonynyal lett beszélgetésimre, ebből egyebet nem tudhatok, hanem hogy oly okosan tudott mindenkor fűgőbe tartani, hogy sem szeretetét, sem hidegségét hozzáam nem mutatta, a mely miá lett inkább veszedelmem, mint nyugodalmam, mert attul a szempillantástul fogva iránta bennem nagy tisztelet és (ha szabad így írni egy szerencsétlen szerelmesnek) szeretet is nevededett. Vettem észre a kisasszonyba oly nemes szemérmetséget, hogy készebb lett volna akarmit is elkövetni, mintsem szemembe szeretetét vagy hidegségét mutatta volna; ugyanazért így gondolkozom, most is talán ez tartóztatja és azért hallgat. Kérem az Urat alázatosan, húzzon ki ebből a szerencsétlen állapotból, a melybe találok magamat. Emlékezzen meg az Úr arról az idejéről, a mikor ebbe a hajóba evezett és gondoljon egy szegény hív barátjára. *Az Úr mind okossága szerint, mind az atyafiság jussa szerint tudhatja, vagy talám tudja is mire hajlik a kisasszony: méltóztasson énnékem egyenesen a maga vélekedését megírni, elvessem-é reményemet, a mely bennem úgy is csak holt-eleven, vagy nem.*

Ha el kell vetnem, kereseik vigasztalást abba a kút-főbe, a honnan származik mind a jó, mind a gonosz; ha pedig nem, akkor is attúl jöttnek fogom tartani és vigasztalásom megleltem.

Ezzel választát óhajtvá elvárván magamat tapasztalt szívességibc ajánlom és maradok az Urnak holtomig hív szgja¹ s barátja

Bessenyei Sándor, m. p.

Bécs, 4-ta 9-br. 771.

A *catalogust* első levelembc megküldtem.

5.

*Radvánszky János — Bessenyei Sándornak.*²

Kivált expressissiókkal írott úri levelébül Hadnagy Uramnak hozzáam való szíves indulatját bőven kinéztem; melyet is fentartani kívánom,

¹ A m.: szolgálja.

² Fogalmazat. Keltezése hiányzik.

úgy mint Hadnagy Uramhoz való férhetetlen tartozásomnak jeles ösztönét. Ily tartozással viseltetve, midőn azon tudvalévú úri személynek¹ innét egy időre hazájába által rakoskodását, következendőképen Bécshez közölőbb való lételét jelenteném, s egyszersmind is oda való rándulását Hadnagy Uramnak javalom, lévén mostanság úgy is az őszi vadászatnak az ideje. Nékem pedig nagy öröömre leszen, hogyha céljának özköze² lehetek, a ki úgy is tisztelői számában különös igyekezettel vagyok és maradok.³

6.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel Való Drága Nagy Uram!

Bocsásson meg nékem az Úr, hogy második levelemmel is ugyanazon egy dologba alkalmatlankodtam az Úrnak, a' vólt az okom, hogy a midőn az első levelét vettem az Úrnak, a melyből megértettem, hogy a kisasszony Podragyán⁴ van már azelőtt való postán az Úrnak szóló második levelem útnak cresztettem, következés szerint már vissza nem húzhattam. A' csinált vólt bennem nyughatatlanságot, hogy a kisasszony hol léti nem tudtam, de már ebbe megnyugodván, hogy a kisasszony (mivel Zólyomba nem vólt) leveleim nem vette, okozom egyedül a fatumomat és mást senkit sem. *Irtam* az igaz csakhamar *egymás után három levelet Zólyomba, a negyediket pedig Podragyára*, de higye⁵ el az Úr, hogy egyikbe is a kisasszonyt utolsó válaszáért nem anynyira sürgettem, — mint tiszta szeretetemet néki felfedeztem, a melyért reménylem, hogy meg nem ítéltetem, mert a tiszta szeretet soha sem alkalmatlankodhatik, sőt inkább akkor lesz legnagyobb virtussá, a midőn valakibe legna(gyobb) gradicsára lép. Kérem az Urat alázatosan tovább is, engedjen meg egy leghívebb szolgálójának sokszori alkalmatlanságáért és tégye vélem azt a gráciát, hogy ha a kisasszonynak Zólyomba utasított leveleim mégis a besztercei postamesternél hevernének, méltóztatson Podragyára a kisasszonyhoz utasíttatni a posta által. Ebbeli kegyesége tökéletessé fogja tenni hozzám sokszoroztatott szíves barátságát, melybe magamat örökösön ajánlom és maradok az Úrnak hiv, alázatos szolgálója

Bessenyei Sándor, gárdista m. p.

Bécs, 19-dik 9-br. — 771.

A nagyságos asszonynak kezeit alázatosan csókolom.

Elébb hogy udvarlására légyek a kisasszonynak farsangnál éppen lehetetlen, akkor is úgy, ha addig a kisasszony vélem kegyelmének valami szikrácskáját éreztetni fogja.

¹ Valószínűleg Prileszky kisasszonyról van szó.

² A m. : eszköze.

³ Az eredeti fogalmazat fölött: Rp. (= responsum) rövidítés olvasható.

⁴ Trencsén m.

⁵ Így!

7.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel Való Drága Nagy Uram!

Szégyenlem valójába már az Úrnak annyit alkalmatlankodni, de biztat az Úrnak megesmért jósága és egyenes gondolkozása, mely szerint az Úr egy ártatlan nyughatatlanságban fetrengő barátját meg nem veti.

Mindent elgondoltam a magam szerencsétlen rabságomba, de egyebet fel nem találhattam annál, hogy a kisasszonynak írott leveleimet, valaki valami titkos úton elfogta, mivel nem tulajdoníthatok a kisasszonynak (a kinek nemes születését és józan erkölcsét jól esmérem) oly alacsony caractert, hogy a leveleimre ne válaszolt volna vagy jót, vagy rosszat.

Kérem tehát az Urat alázatosan, méltóztasson ezen accludált¹ leveletem² a kisasszony kezéhez szolgáltatni és azt megírni, hogy micsoda effectusa vólt.

Ne hagyjon az Úr tovább reménység nélkül sohajtni, mert hidje el az Úr, hogy minden posta-nap nékem ménkü-ütés gyanánt vagyon és hanemha a religio és a philosophia nem biztatna régen már kétségbe estem volna. Ezzel a midőn válaszát szívdobogva elvárnám magamat tapasztalt gráciájába ajánlom és maradok az Úrnak alázatos szolgálója, barátja

Bessenyei Sándor, m. p.

Bécs, 6-dik X-br. — 771.

P. S. Méltóztasson tudtomra adni az Úr, hogy ha Zólyomba visszajött-é már vagy nem? Az Úr megolvashatja leveletem és meglát-hatja belőle, mely engedelmesen zúgolódik a fatum ellen egy jó és gyenge szívű szerelmes. Ezen okbúl le sem peccséltem, bizván az Úrra a bepeccsételését, a midőn megolvasta.

8.

Radvánszky János — Bessenyei Sándornak.³

Hozzám újra igazított úri levelét különös tekintettel vettem ugyan, de még most sem válaszolhatok többet reá az előbbeni irásomnál, lévén eddig is N. Honth vármegyében, a másika pedig Podhrygyai hazájában. Az hova is, hogy talán rándulása Hadnagy Uramnak megtörténe, javalom végső válaszát igen ne sürgesse Hadnagy Uram, mert sokszor a mit az ész meg nem orvosolhatja, azt az idő herre⁴ hozni szokta. Melyet is midőn buzgóan kívánnám, maradok minden tisztelettel . . .⁵

(Fogalmazat.)

¹ Előtte áthúzva: *néki*.

² E levél nincs meg.

³ Keltezés hiányában erről sem lehet biztosan megállapítani, hogy Bessenyeinek melyik levelére vonatkozik.

⁴ A. m.: helyre.

⁵ Az eredeti kéziratban e fogalmazat felett is ott van az Rp. jelzés (= responsum).

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Nagy Uram s Barátom!

Bécs, 14-dik febr. — 772.

A mióta Radvánbul eljöttem, csaknem minden szempillantásba vólt igyekezetem, hogy az Úrnak, az igaz barátságnak édes törvénye szerint írjak; de megvallom, hogy a Pesten való létem, odautazásom, onnat való feljövetelem, eddig az óráig ide fel való létem annyira elfogalva vólt, hol jó barátimtúl, hol atyámflaitúl, hol nagy uraktúl, hol szegényektúl, hogy igen fájdalmasan kellett éreznem azt, hogy az Úrnak, a ki szívem rejtekébe' a legelső helyet bírja, nem írhattam, és hogy csak ezzel kellett magamat vigasztalni: hiszen az igaz barátságot, ha papiroson nem festjük is kevés ideig egymásnak, meg nem sértjük, csak szívünkbe hívek maradjunk. Ebbe' az utolsóba tudom, hogy nem hibáztam, ha az elsőt halasztottam is; azért reménylem, hogy egy oly józan gondolkozású philosophus barát, mint az Úr, énnekem megenged. Innét már írnék az Úrnak valami újságot, de úgy érzem magamat, hogy valamit itt látok, vagy hallok, a' mind óság és alig akadhat meg valamin a szemem, a mi nekem kérésre való alkalmatosságot szolgáltatna. Igen hideg vérrel nézem a nagy világot a maga árkába, mert Radvánba ittam a részegségig az igaz barátságnak édesen csergedező patakjából.

Mindaz, a mit innét irhatok, hogy Bécs vigad, de kevés örömet érez, mert *noha az álorczás vigasságok meg légyenek¹ is tiltva, mindazáltal belőrül kiki magába viseli* és magát senki a másiknak igazán fel nem fedezi. Szerencsés az, a kinek egy-két jó barátja van és magát egy szegeletibe a nagy világnak meghúzáván, nézhet és gondolkozhat. Ez a mi a lelket táplálja, a többi mind árnyék és mulandóság.

Itt közönségesen beszélnek, hogy török követünk jönne, a ki a békesség tractáját mozgatni kívánná; ez talán hasonló az igazsághoz, idővel meglátjuk. A háborúnak kevés jeleit tapasztalhatjuk. Az öreg Lichtenstein² herczeg meghólt. Az F.³ udvarunk nagy hívét veszttette, de olyan ember volt, a ki már az öregségtül nem élhetett tovább. — Az asszony ő nagyságának kezeit alázatosan csókolom. Méltóztasson egy oly hívérül emlékezni, a ki hóltáig esmert érdeminek adózni kíván.

Az Urat pedig ezerszer ölelvén, csókolom és kérem, hogy leveleivel vigasztalni méltóztasson. *Úgy is nem lehet egyéb örömöm a világba és nem is keresek egyebet annál, hogy a gondolkozó nemes lelkektül kedveltessem.* Ezzel magamat tapasztalt gráciájába ajánlom s maradok az Úrnak hóltomig hív, alázatos szgja,⁴ barátja

Bessenyei Sándor.

¹ Utána áthúzza: vannak.² L. József Venczel herczeg osztrák tábornok és államférfi, sz. 1696. aug. 19., — mh. 1772 febr. 10. L. Pallas lex.³ Felsőes.⁴ Szolgája.

10.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Drága Nagy Uram!

Az én levelemben zárott *Barcsaynak* írott barátságos levelét elvettem. A melyet, a midőn megolvastam, mivel pecsét nélkül volt, láttam hogy részemről félelmes bajnokok¹ tódulandók a zólyomi Helénának csudájára vagy inkább a kelepczébe való zárására.

Igaz dolog, hogy a hadi sisak alatt őszült aggság² sokszor ha fejér paszomántos köntössel vagyon beborítva és megkeresztelve, a szemet annyira megvakíthatják, hogy mind a kellemetes hiúságnak, mind a józan erkölcsnek, mind az okosságnak engedni kell. Ez az egyik világnak a módja, a mely ha ingadoztatja is a szerencsémeket hitesse el az Úr magával, hogy az Úrhoz való igaz tiszteletem és tiszta barátságom sohase fog csüggedezni, sőt inkább annyira fog öregbedni, hogy még azok az említett vetélkedők is soha nagyobb kívánsággal nem óhajtják a szépnek édes rabságában való béavatásokat, mint én azt, hogy az Úrnak maradhassak holtomig hív, alázatos szolgálója s barátja

Bessenyei Sándor, m. p.

Igen szeretnék nézője annak a comediónak lenni, a melyet el sem is mulatok, csupán csak azért, hogy az Úrnak tiszteletire tehessek és azt megtanulhassam magam szomorú példában, hogy mi a tettetés (és)³ józan erkölcs.⁴

11.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Teljes Tisztelettel való Nagy Úram s Barátom!

Írántam mind ez ideig semmit sem csüggedt barátságos indulatnak jeleit utolsó levelében, a midőn tapasztaltam, bennem igen nagy örömet szült. Ne gondolja az Úr felőlem, hogy késedelmét vagy hallgatását hidegségre magyaráznám. Nem, — mert jól esmérem az Úr szívét s tudom, hogy soha be nem cserepezhetik úgy, hogy egy igaz, megemert barátjához mindenkor ne buzogják. Ha a kútfő tiszta, hogy lehetne a folyamat zavaros? Engedjen meg az Úr nékem tovább is, ha a barátságának tiszta kútfőjéből kifolyt, csergedező patakocskát a radványi havasokba keresem. Arra kell futnunk, a merre húzattatunk. A *Prileszki* kisasszony éppen úgy cselekedett, a mint gondolkozott. Én elhiszem, hogy az Úrnak, mint egyenes gondolkozású s igaz magyar atyafinak fájhat ez a történet, de ne csudálkozzon rajta, mert hol látta azt az Úr a természetbe, hogy egy görcsös, vad körtvé⁵ fárul valaki császár kört-

¹ Így!

² Czelzás Prileszky kisasszony egyik udvarlójának korára.

³ Ez elmaradt.

⁴ A levél keltezése hiányzik. Úgy látszik szórakozottságból nem írta rá B. S.

⁵ Így!

vélt szedhessen? Sok szerencsét kívánok néki a világhoz. Magamat pedig az Úrnak tapasztalt gráciájába s barátságiba örökösön ajánlom s maradok az Úrnak holtomig hív szolgája s barátja

Bessenyei Sándor, m. p.

Bécs, 3-dik ápr. — 772.

A F.¹ császáruk 27-dikén Erdélybe fogja az útját venni. Itt közönségesen beszélnek a hosszas ideig tartó békességnek a csinálásáról. Meglátjuk mit ad a következő idő. Az Úr medvéjének a bőgése, a melyet legközelebb ölt a radványi havasokba, éppen Bécsig hallatott. Szerettem volna bajnok lenni azon a vadászaton. Az nagyságos asszonyok kezeit alázatosan csókolom.

12.

Radvánszky János — Bessenyei Sándornak.

Dno ² Bessenyei.

Tit(ulus).

Oldalcsontomnak a majorházi öccséhez való rándulásából származott magánosságom unalmának könnyebbítése okáért, engedje meg az Úr, mivel eleven szóval szemről-szemre nem lehet, ezen levelezésem által beszélnem az Úrral, úgymint hitves barátommal, kinek csak az emlékeztetje is kedves szokott lenni nálam.

Bizonyára, ha annyiszor írnik az Úrnak, valamennyiszor szíves örömmel egyszer köztünk fogadott barátságunk eszembe jut, rétka ³ posta-nap ment lenne az Úr leveleimtől. Hízkeldek magamnak, hogy az Úr bécsé (= bécsi) *Strigrokok* ⁴ közt is rólam, úgy mint oly barátjárul, a ki állhatatos szívességgel viseltetik az Úrhoz, el nem felejtkezett. Ó vajha bárcsak egyszer tág zsisbasztó, híves dohányozómba barátságos beszélgetésünk közt együtt tüzelhetnink. Akkor ugyan ösmerném magamot meglegedett élőnek. Méltán vádolhatom azon irigy fatumomat, mely által nagyobbára igaz magyar barátiimtől messze vetttem. És gyakorta azon szókra is gerjeszt türethetlenségem, hogy vagy soha azokkal ösmörettségbe sem estem volna, vagy is szünet nélkül vélek társalodhattam volna. *Maholnap már a magyar nyelvet is ezen tótságon elfelejtem.* Olykor mégis correpetitorom — az alföldi oldalcsontom ⁵ — és a bánkeszi kunyhóban lakó Pyladesem, ⁶ kit néha-néha írással meglátogatni szoktam és ő viszont engem. De kicsodásokkal!? Én tudatlanokkal, ő pedig tréfás és jeles szókkal ékesített írásokkal. Olykor háborúság is támad köztünk. De a mint azt lúdtollal kezdjük, úgy

¹ Felséges.

² A m.: Domino.

³ A m.: ritka.

⁴ A strigrok: »Egy neme a krinolinak, mely a XVII. és XVIII. században Franciaországból német szomszédainkhoz s hozzánk is elhatalmazott.« L. Toldy F. A magy. költ. kézikönyve. Bp. 1872. I., 334. Előfordul Amadé Lászlónál is. V. ö. A. L. versei. Bp. 1892. o. k. 388. 1. Amadé Antal is használja e szót. L. Figyelő, 1885.

⁵ Sz. báró Prónay Éva.

⁶ Barcsay Ábrahám, a testőriró.

azzal békességet is szerzők. És ez az, a m(i) a valóságos barátság-
tulajdonsága, melyről is midőn az Urat emlékeztetném, egyszersmint is
kérem, ne hagyja azt feledékenységbe, a ki hív szolgája s barátja. ¹

(Fogalmazat.)

13.

Bessenyei Sándor — Radvánszky Jánosnak.

Bécs, 11-dik 7-br. — 772.

Kedves Barátom!

Vedd jó néven ezt az öcsém gyenge elméjének a zsengejét.
Hunyadi Lászlót ² küldöm neked, a melyből egyebet nem tanulhatsz
te, hanem talám egy-két tiszaháti szót. Ha a szívedet nem esmernéd,
annak némely részit belőle alkalmasint kivehetnéd. Nem tudom éléb-
beni leveletem vetted-e? Nem írsz már, pedig hidd el, hogy édesebb
szempillantásaim soha ³ sincsenek, hanem midőn a leveledet olvashatom.
Adieu. Az oldalcsontodat, a ki nékem a tisztelet szerint éppen oly
drága, mint neked a szeretet szerint, alázatosan tisztetem. Ne felejtkezz
a te legjobb barátodról

B.⁴ Sándorról, m. p.

Engedj meg, mert futva kellett írnom.

14.

*Radvánszky János — Bessenyei Sándornak.*⁵

(Rp. (= responsum).)

Öcséd uradnak ⁶ böcsös könyvével való kedveskedésedet, minő
kedvességgel vettem, azt a magyar nyelvhez különös tekintetemből is
sajdélhatod, melyet azonkívül, úgy is mint böcsös adományodat, úgy
is penig mint hozzám való ⁷ belsőbb hajlandóságodnak főbb bizonyosságát
fent tartani is kívánom, úgy mint megfedhetetlen kötelességemnek jeles
ösztönét. Óhajtanám, hogy ezzel többé ⁸ magyaroknak írásra ösztön
adattatnék. Bánkeszi közbarátunknál ⁹ minap reménykedtem abban, hogy
legalább számomra Voltaire és Gellert leveleit magyarra fordítsa, de
hijános volt minden a' béli fáradozásom, mivel *minden fordítást csak
csekélységnek tartja.*

Én azonban azt tartom, mivel a németek franciaia, francziák penig

¹ Ennek a levélnek is hiányzik a keltezése.

² Bessenyei György drámája.

³ Előtte áthúzza : ritk —

⁴ Bessenyei.

⁵ E levél keltezése is hiányzik ugyan, de tartalmából látni, hogy az előbbire vonatkozik.

⁶ T. i. Bessenyei Györgynek.

⁷ Ez a szó a kéziratban át van húzva.

⁸ E. h. : többi.

⁹ Barcsay Ábrahámot érti.

anglia könyvekből¹ fordításokat minden orczapírulás nélkül megtehetik, annyival inkább mi abban minden kisebbségünk kívül nyomdokjok követői lehetünk. Ez az én futó elmém és óhajtasom, hogy lehessék.

(Fogalmazat.)

15.

Bessenyei Sándor (?) — Radvánszky Jánosnak.²

Tisztelt Barátom!

Ha az könyvem, a kibem csodálatosnak vagyés vétkesnek látszó systemámnak minden apologiája foglaltatik természetednek oly nagyon ellenkező nem lett volna, most nem volna szükségem újra pennámot ellened való védelmezésemre élesétenem. De valamint meg kell vallanom, hogy ellenem bocsájtott elmékedéseidben oly czikkelyek is találkoznak, a kikről fönt említett könyvem nem is álmodozik, úgy szükségesnek, sőt illendőnek tartom azokra kölenes feleletemet terjesztenem. A revelatio, a kit én minden kételkedés felett való igazságnak tartom, — néked *magánosság*hoz való hajlandóságom ellen nagy argumentumot nyújtott, de szintazon revelatio ártatlan szándékomnak annyi aprobatíót magában foglalja, hogy vagy középszerő theologus is aztat onnan számtalanul citálhatja. Valamint pedig revelatiót magában foglaló könyvnek a szentésege azt nem engedi, hogy abban ellenkező propositiók legyenek, úgy a mi kötelességünk abban az igazságot oly formán keresni, hogy mind az én szándékomnak ártatlansága, mind pedig argumentumaidnak valósága abbul kinyilatkoztatassék és oly formán (valamint valóban) mindkettünknek igaza lészen.

Elseő ellenem való argumentumodnak ereje abban áll, hogy dupla hivatalomhoz tartozandó kötelességeimmel a szándékom meg nem egyezhet. Mi illeti az első hivatalomat, tudniillik a házasságot, arrul noha nem örömetest szólók, de mivel könnyü arra való feleletem, tehát ezt benne találom, hogy én reszermül a házasságom³ eddig csak egy oszlopon megállván és nem kettőn, mint másútt, tehát abban való kötelességeim is csak egyesek, a kiknek végben viteliben a *magánosság*, ha nem is segít, nem is akadályozza. Ergo difficultas cessat. Hogy notariusságomnak a kötelességei emberi társasággal öszveköttve legyenek azt valamint megvallom, úgy égérem is, hogy a mely társaságban ezen hivatalom vezetni fog, abba csak elballagok, a mit tegnapelőtt való visitáimmal is végben vittem.

Második argumentumodnak mivolta olyan, hogy ha megbecsülhetetlen barátomnak nem tartanálak — arra, mint engemet nem illetőre nem is felelnék. De mivel hozzám való affectiód annyira felőlem praevenialta hogy csekélységemben többet látott, mintsem benne tapasztalendő. Posito ergo non concessio. Szomorú saját experientiám azt bizo-

¹ Alatta áthúzva: nyelvbül.

² E levélen sincsen megjelölve, hogy mikor és hol írta az illető.

³ Áthúzva: (házasságom)béli kötelességeim.

nyítja, hogy én eddig praetendált eszemnek csekélységivel az emberi társaságnak semmi hasznot nem hajtottam, sőt inkább (nem irtózás nélkül emlékezem) sokszor folyó saeculumnak veszedelmes principiumával megrészegétték észnek tréfáival örökkévaló igazságnak ellentállván *sok gyengébbeket talán botránkoztató gondolatokra hoztam*. Igaz, hogy azt most társalkodásom által jóra kellene hozni, de oly romlott az igye a világnak, hogy kivált a társaságban igazságot keserűnek talál és a ki annak pártját fog — unalmas barátoknak hirdeti; és így vagy én a társaságnak vagy pedig a társaság nékem unalmot okoz. Istentől reánk bízott ajándékinak világra származandó hasznait talán jobban *magánosságunkból* mintsem társaságunkból dirigálhatjuk. Harmadszor azt mondom, hogy körülöttem lévő világ szándékomról azt fog étélni, hogy vagy félek vagy contemnáló a szent társaságot. A mi az elseőt illeti, *magánosságomból* is léssen módodom benne azon praejudiciumot a világnak kivetni, annyival is inkább, hogy senkit, a kinek a *magánosság* terhnek látszik, annak elviselésére nem kötelezem. Az előbbeni in excessu társalkodó életem senkit arra gondolatra nem bocsájt, hogy valakit társalkodásomra méltatlannak tartanám, sőt inkább tudom azt, hogy engemet annak tartani fog a világ, de az által gondoló lelkemet kerékvágásából csak ki nem veti. Utólszor, barátság és társaság nem egy rubrikának positioi, noha igen egymás mellett vannak. Democritus Abdera városát, születésinek a helyét elhagyván Hypocratessel való barátságát annál szorosabban öszveköttette.

Pluribus exemplis silentio missis. Tégy próbára hozzád való barátságomat, sed cum tuo, non cum meo interesse, és azután étéld, vajjon *a magánosságban* gondoló ember barátságának kötelességiről is gondol-e valaha.

Magánosságom iránt tett planumnak a gyönyörüségeit nem is terjesztem szemeid eleibe, mert az számtalan; társaságnak gyönyörüségei rövidék állhatatlanok per consequens soha keserűség nélkül valók. Hozám való barátságodnak kápolnát szenteltem fel szívemben, meghatározhatatlan aestimatióm annak áldozatja léssen, Istennek áldása pedig a bérje. Bid.

KUN DANCT

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

OSZTÁLYTITKÁR.

XXIII. KÖTET. 9. SZÁM.

EGY ELFELEDETT REGÉNYRŐL

PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁRNAK
«AZ ELBUJDOSOTT» CZ. REGÉNYE

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA

FERENCZI ZOLTÁN

R. TAG

Főolvasata 1917. május 7.

Ara 4 korona

BUDAPEST

1918

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.*

I. k. I. *Télfy*: Solon adótvényéről. 20 f. — II. *Télfy*: Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — III. *Tárkányi*: A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — IV. *Szász K.*: A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. 20 f. — V. *Toldy F.*: Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. 20 f. — VI. *Vámbery*: A keleti török nyelvről. 20 f. — XI. *Bartalus I.*: A felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.) — II. k. V. *Télfy*: Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. 40 f. — VIII. *Gr. Kuun G.*: A sémi magánhangzókrol és megjelölésök módjairól. 40 f. — IX. *Szilády*: Magyar szöfjeztegetések. 20 f. — XII. *Szvorényi J.*: Emlékbeszéd Arvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.) — III. k. III. *Szabó I.*: Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. 20 f. — V. *Finály*: Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — VII. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső l. tag felett. 20 f. — VIII. *Dr. Goldziher I.*: A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — IX. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — X. *Gr. Kuun G.*: Adalékok Krim történetéhez. 40 f. (1872—1873.) — IV. k. I. *Brassai*: Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvéről különös tekintettel a magyarrá. 80 f. — V. *Dr. Goldziher I.*: Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — VI. *Hunfalvy P.*: Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — II. *Budenz J.*: A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. 30 f. (1873—1875.) — V. k. V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett. 50 f. — VI. *Bartalus I.*: Művészet és nemzetiség. 40 f. — VIII. *Barna F.*: A mutató névmás hibás használata. 20 f. — IX. *Imre S.*: Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve. 1 K 20 f. — X. *Arany L.*: Bérczy Károly emlékezete. (1875—1876.) — VI. k. I. *Mayr A.*: A lágy aspiraták kiejtéséről a zenében. 20 f. — IV. *Dr. Goldziher I.*: A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött. 20 f. — VII. *Bartalus*: Emlékbeszéd Mátray Gábor l. t. felett. 20 f. — VIII. *Barna*: A mordvaiak történelmi viszontagságai. 40 f. — IX. *Télfy*: Eranos. 40 f. (1876.) — VII. k. VI. *Télfy*: Rankavis Kleon új-görög drámája. 60 f. — VIII. *Ballagi M.*: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. 40 f. (1877—1879.) — VIII. k. III. *Dr. Genetz A.*: Orosz-lapp utazásomból. 40 f. — VII. *Mayer A.*: Az úgynevezett lágy aspiraták phonetikus értékéről az ó-indben. 1 K 20 f. (1879—1880.) — IX. k. I. *Budenz J.*: Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. 20 f. — III. *Ballagi M.*: Nyelvünk újabb fejlődése. 40 f. (1880—1881.) — X. k. III. *Hunfalvy P.*: A M. T. Akadémia és a szuoimi irodalmi társaság. 40 f. — IV. *Joannovics*: Értstük meg egymást. 60 f. — V. *Ballagi M.*: Baranyai Deesi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. 20 f. — VI. *Dr. Pecz V.*: Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusaival. 1 K 20 f. — VII. *Szász K.*: Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. 20 f. — VIII. *Bogisich M.*: Cationale et Passionale Hungaricum. 60 f. — IX. *Jakab E.*: Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig. 1 K. — X. *Heinrich G.*: Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültalg felett. 80 f. — XI. *Bartalus*: Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. 80 f. (1882.) — XI. k. I. *Hunfalvy P.*: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? 40 f. — II. *Télfy*: Újgörog irodalmi termékek. 80 f. — III. *Télfy*: Középkori görög verses regények. 60 f. — IV. *Dr. Pozder K.*: Idegen szók a görögben és latinban. 1 K. — V. *Vámbery*: A csuvasokról. 60 f. — VI. *Hunfalvy P.*: A számlálás módjai és az év hónapjai. 40 f. — VII. *Majláth B.*: Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. 20 f. — VIII. *Dr. Kiss I.*: Káldi György nyelve. 1 K. — IX. *Goldziher*: A muhammedán jogtudomány eredetéről. 20 f. — X. *Barna F.*: Vámbery Ármín «A magyarok eredete» czinű műve néhány főbb állításának bírálata. 1 K 20 f. — XI. *Ballagi M.*: A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr. 40 f. — XII. *Vámbery*: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. 60 f. (1883—1884.) — XII. k. I. *Dr. Kont I.*: Seneca tragédiái. 1 K 20 f. — II. *Dr. Nagy*

* A hiányzó számok már elfogytak.

EGY ELFELEDETT REGÉNYRŐL

PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁRNAK
«AZ ELBUJDOSOTT» CZ. REGÉNYE

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA

FERENCZI ZOLTÁN

R. TAG

Főolvasva 1917. május 7.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1918

FRANKLIN-TÁRSULAI NYOMDÁJA.

Egy elfeledett regényről.

[Petrichevich Horváth Lázárnak *Az elbujdosott* cz. regénye.]

T. Osztály! Midőn e helyen mint r. t. először megjelenek, első szavam a meleg köszöneté és háláé azért az engem megtisztelő kitüntetésért, hogy a T. Osztály az Akadémia r. tagjai közé megválasztott s ezzel alkalmat adott, hogy az Akadémia összes ülése e választást jóváhagyja. Természetesen nem tehetek nagy ígéretek és nemes fogadkozásokat. Ezek az én koromban már dicsekvésszámba mennének; de azt ígérem, hogy erőmhöz mérve mindent megpróbálok, mi a r. tagsággal járó kötelességeket teszi, arra nézve, hogy osztályunk érdekeit és javát s ezzel Akadémiánk ügyét is szolgáljam s így legalább csekély arányban viszonzom azt a dísz és kitüntetést, mely hazánk első tudományos intézetének választásával rám esett, a szerény munkásra, a több jóakarattal, mint eredménynyel munkálóra. Egyben legyen szabad a T. Osztályt arra kérnem, hogy fogadja el e felolvasást székfoglalóul. Ez ugyan eredetileg nem e célra, hanem egyszerű felolvasásnak készült s korábbra is volt tervezve. Közbejövén azonban a választás e megtisztelő körülménye, legtermészetesebbnek látszik ez a megoldás, melylyel egyszersmind a körülmények találkozása következtében abban a szerencsében részesülök, hogy gyorsan van alkalmam köszönetemet a legtermészetesebb módon kifejezni.

Ezzel értekezésem tárgyára térek át.

I.

Az 1836-ik évet bátran nevezhetjük a magyar regényirodalom születése s így nagy esztendejének. Ebben az évben ugyanis négy olyan magyar regény jelent meg, melyek számot tennének bármely

következő év regényei között akár maig is. Ez a négy regény, megjelenésök időrendjében, a következő: *Szirmay Ilona* Gaal Józseftől (1836 jun. 9.), *Abafi és Zólyomi* Jósika Miklóstól (1836. aug. 4.), *Az elbujdosott vagy Egy tél a fővárosban* (1836 aug. 27.), körülbelül Jósika regényeivel egy időben.¹ A három első regény elsősorban Scott Walter és a német romantikusok hatása alatt áll. *Abafi*-ről és *Szirmay Iloná*-ról, kivált Scott hatását mutatva ki rajtok, másokon kívül magam is bőven írtam pár évvel ezelőtt *A száz éves Waverley* cz. értekezésemben. Most *Az elbujdosott*-ról lesz szó, mely egyenesen és jóformán kizárólag Bulwert veszi példányul.

Ez az utóbbi az az elfeledett regény, melyről szólni kívánok annál inkább, mert már kora ifjúságom óta mindig részletesen ismertettem egyetemi előadásaimban, midőn e kor regényirodalmát tárgyaltam, s már akkor szándékom volt e művet nyilvánosan is kiemelni a homályból. Ezt az elhatározásomat későn váltom be; de mindenesetre még a maga idején. Csoda, hogy e több mint harmincz év után még mindig tehetem ezt s hogy meg nem előztek, a mi majdnem érthetetlen; mert először ez volt az első valódi magyar társadalmi regény, másodsor ez

¹ *Jelenkor*. 1836. 69. sz. (Értesítő.) Ugyanez évben jelent meg 1836 máj. 21-ikére egy fordított elbeszélés-gyűjtemény, mely szintén a legjobb minden megelőzői közt: *Pillangó*. Külföldi válogatott elbeszélések zsebkönyve. Kiadó Széplaki Erneszt. (Bajza József. Budán, A m. k. egyet. bet. 1836. 8 r. IV, 236 l.) Az előszó szerint Bajza oly gyűjteményt akart adni, melyben az elbeszélések érdekes tárgyak, a szív kára nélkül olvashatók, írónknak példányul szolgálhatnak az előadásbeli terjengősség kikerülésére, a valódibb élet festésére, érzélgés helyett érzések rajzára. Eddigi fordításaink kevés hasznót, de annál több kárt okoztak s legújabb időkig sem szabadulhattunk meg a Lafontaine- és Kotzebue-féle érzélgéstől és erköcstelenségtől. Ha a németeknél nem akarunk messzebb menni, legalább ne a legrosszabbakat s az ott már méltán elfelejtetteket fordítsuk. Ehhez képest e kötet fordításokat ad Washington Irving (kettő), Scott, Goethe, Head Richard, Bulwer műveiből és hármát névtelentől; összesen kilencz elbeszélést túlnyomóan angol írótól. A kiválasztás valóban jó s Bajza hihetőleg folytatta volna; de Jósika egymásköve ő regényei feleslegessé tették. E gyűjteményről, mint fordításokról itt nem lehet most szó: de ez is fölemlítendő mint e fontos év terméke. (L. *Gemeinnützige Blätter*; 1836. XLI. sz. és Szontagh Páltól Tornay álné a. *Figyelmező*. 1837. 180. l. helyesen méltányolva.) Egészben azonban e fordítások nyelve nem méltó Bajza gondosabb művei nyelvéhez.

vezette be **Bulwert** a magyar irodalomba, ki utóbb **Keményre** is jelentékeny hatást tett s már csak ezért is egész **figyelmünkre** méltó.

Másik okom, a miért e műve kapcsán **Horváthról** szólni kívánok, az, hogy **Akadémiánknak**, még pedig éppen osztályunknak levelezőtárgya volt **1844 decz. 24-ikétől**, s minthogy **1851 febr. 5-én** **Bécsben** oly időben halt meg, midőn **Akadémiánk** nem működhetett, róla tehát emlékbeszédet nem tartottak. A korabeli lapok is hidegen emlékeztek meg róla halálakor s **Akadémiánk** csak egy rövid életrajzot adott róla az **1863-iki Almanach-ban**. Pedig méltó lett volna bővebb megemlékezésre is, mert hiszen munkái, melyekért **Akadémiánk** tagja lett, **1842/43-ban** kilencz kötetben jelentek meg (a **VIII.** kötet nem jelent meg), s ő volt **Byron** megismertetője nálunk, ő volt e nagy költő első, nagyarányú fordítója és életrője említett művei három első kötetében. Vannak másnemű irodalmi érdemei is, de ezeket most nem említem. Ifjúkora óta szenvedélyes **széchenyiánus** volt s mint ilyen éppen úgy, mint mestere, meg volt róla győződve, hogy a magyar arisztokráciának különös kötelessége és feladata nemzetünk politikai, gazdasági és szellemi átalakítása. Kivált **Széchenyi** példája lelkesítette az írói pályára is és talán **Széchenyi** előszeretetében **Byron** iránt megtaláljuk annak is magyarázatát, hogy mért szentelte élete jó részét e nagy költő megismertetésére. Itt tárgyalandó művének több helye tanuságot tesz róla, hogy mi mélyen szerette az irodalmat s mily szenvedélyes vágya volt magyar íróvá lenni. Ezért szegődött neveltetéséhez és az erdélyi arisztokrata hagyományokhoz híven az irodalomhoz, mint sok más arisztokratánk abban a korban, kiknek nemzeti irodalmunk annyit köszönhet, s így ő is azok közé tartozik, kik az irodalmat a felsőbb körökben terjesztették, mi által e kor megmagyarosodásában jelentékeny tényező lett. És ha ebben nem a kor demokratikus hajlamainak megfelelően járt el, ha a kor jelszavát, a nép-nemzeti irányt nem értette meg, ezen, állásánál fogva, ma nem lehet csodálkoznunk, és sokkal természetesebb, ha megértjük, mint ha bíráljuk érte, midőn az azóta eltöltött idő az akkori ellentéteket úgyis eltörölte. Így eltörölte azt is, hogy egyike volt **Petőfi** és iránya legnagyobb ellenségeinek, a mi természetesen foly az előbbiekből; de ez az ellenségeskedés volt egyszersmind első oka, mely engem az ő megismerésére mintegy felhívott.

De erről most elég; mert különben is szándékom nem az ő egész működéséről, hanem csak a főtebb említett művéről szólni és ezzel kapcsolatban egy pár általános és különös szempontot s eredményt kiemelni. Mert máskülönben könnyen úgy tünnék fel, hogy talán a kérdés nem elég érdemes ily tárgyalásra. Ne feledjük azonban azt sem, hogy régibb irodalmunknak több irányban való szegénysége, így kivált a regényben vagy általában a szépprózai elbeszélésben és drámában, a korábbi időkből sok oly mű részletesebb tárgyalását is megokolttá teszi, melyeket nagyobb és szerencsésebb irodalmak méltán mellőzhetnének.

Itt mindjárt egy nevezetes nézőpont ajánlkozik. Tudjuk, hogy regényirodalmunk a XVIII. század 70-es éveitől folyton küzdött 1836-ig azzal, hogy méltóképp megszülessék. Kármánál majdnem el is éri ezt a célt; de kora halála mindent meggátol. — Azonban egy-egy gyöngye fordított vagy átdolgozott, itt-ott eredeti mű is nagy és terjedt hatást mutat, mint Dugonics, Kazinczy, Mészáros Ignécz regényei, később Pálffy Sámuel *Erbiája*, Náray Antal *Maré Vára*. Mindezek és az a csomó kisebb-nagyobb gyöngye szépirodalmi mű, melyek 1788—1836-ig megjelentek, eredetiek éppen úgy, mint fordítások, nagy befolyásúak voltak olvasó közönségünkre, mely külföldi műveket olvasni a nyelvek nem ismerése miatt nem tudott. Ezzel szemben előkelőink kizárólag idegen regényeket olvastak és a mieinket természetesen, s nem is ok nélkül, lenézték. E regények, pár kivételével, mind német hatást mutatnak s ekkép az akkori divatos német sentimentalismus, tehát a másod- és harmadlagos wertherismus hatása alatt állanak. Ezek pedig a szó teljes értelmében megmérgezték az egészséges és sentimentalismusra különben kevésbé hajló magyar női lelket. Az érzelgőség e divatában nem kis része van az ugyanez irány hatása alatt állott Kisfaludy Sándornak is. Ugyane német hatás alatt állott mindaz, a mi szépirodalmi művekben történelmi akart lenni. Szertelen város- és lovagtörténetek, a történelem mindenfajta elferdítése, érzelmes, melodramatikus vagy rémes, erőszakos és borzalmas cselekvények kieszelése, átültetése és a német romantika gyártott eszközeinek alkalmazása szerepelnek mindvégig. Nálunk a történelemnek regényben való az az egészségesebb s korrajzszerű tanulmányokon alapuló felfogása, realisabb feldolgozása, melyet Scott Walter oly győzelmesen vitt be 1814 óta a regénybe, mintegy két évtizedig irodalmi

hatás szempontjából teljesen ismeretlen maradt. Ép úgy ismeretlen maradt az életnek is az a reális felfogása, melyet **Bulwer** s még inkább **Balzac**, a világirodalom e legnagyobb regényírója, a modern regény alapjává tett.

De az a tér, melyet nálunk ez az akárminő regényirodalom 1788—1886-ig betölt, távolról sem jelentéktelen sem terjedelménél, sem e korra tett hatásánál fogva. Megállapíthatjuk abból is, hogy e korban a gyérszámú folyóiratokban több értekezés olvasható nálunk is a regény természetéről és a fejlődő lélekre tett rontó hatásáról s ezekben kivált a **Kotzebue**, **Lafontaine** és **Clauren** érzelgős, de gyakran frivol, sőt erkölcstelen, a hasznossági morált tanító műveinek, továbbá a lovagregényeknek, vártörténeteknek minden valószínűséget lábbaltaposó ártalmas hatása a thema. Ennek tulajdonítható, hogy **Fáy András** *Próbatétel a máii nevelés két legnevezetesebb hibáiról* cz. a. már 1816-ban egy könyvet írt, melynek főtárgya az érzelmes nevelés rontó hatása az ifjuságra s ebben különösen a divatos regényirodalom végzetes befolyása. Ugyanez ellen írta utóbb *Érzélgés és világfolyása* (1824.) cz. elbeszélését is. Főntebb említett művében szerinte a máii nevelés másik nagy hibája a tudományos oktatással való visszaélés ; de ez most nem tartozik ide. Elég az, hogy mindkettő Fáynak kedvelt themája maradt s mindkettőre részletes fajképekben visszatér a *Béltékylház*-ban is. (1832.) Ezek voltak előzményei annak, hogy **Bajza** szükségesnek tartotta egy, a **Scott Walter** modorában jól kezdett, de be nem fejezett regénypróba után (*Káamor*, az előbb, 1824-ben írt *Fekete lovag* még német hatás alatt áll), mely kézirati töredék maradt, megírni a regényirodalomról szóló értekezését, addig e nemben a legjobbat, melyben a regénytől jellemek rajzát kívánja s újjal mutat rá a németből olvasott **Scottra**, mert ő, mint maga írja, angolul nem tudott. Ha ő említett regényét megírja és kiadja, **Scott** hatását s a magyar regény valódi megalapítását több évvel előbbre tehetnők. Eddigél egészségesebb irányzatot csak **Fáy** és **Kisfaludy Károly** víg elbeszélései mutattak, kik azonban egészben szintén német hatás alatt állottak. Ezt kivált komoly elbeszéléseik mutatják s pl. **Kisfaludynak** e nemben egyetlen nagyobb műve, *Tihamér* (1824), teljesen a német lovag-romantika befolyása alatt áll. Ugyanily hatás alatt áll **Vörösmarty** egyetlen nagyobb elbeszélése, *Orlay* is. (1837.) **Fáy** pedig annyira **Lafontaine**

hatása alatt írta a *Béltékyláz*-at, hogy regényének egész beosztása, alakja, szerkezete betű szerint mutatja mintája befolyását, bárha tartalmában többnyire magyaros s amaz felett egészségesség és a szemlélet frissesség dolgában messze felül áll. A német regény hatása természetesen 1836 után is csak lassan szűnt meg. A fentebb említett érzelgős frivol regényeket még az én gyermekkoromban is olvasták. E mellett, hogy mást ne említsünk, Jósika nemcsak, mint Weber mondja, *Zólyomi*-jában, hanem későbbi regényeiben is megőrizte a fiatal korában tanult német romantikai hatásokat, melyeket a francziák, mint Hugo és utódai csak módosítottak és kiegészítettek.

II.

A közönség és az irodalom szempontjából nálunk a regényekben ez a szegénység rendkívül érezhető volt annál inkább, mert az irodalom egyéb ágaiban már elértük a kellő színvonalat. Szó szerint mindenki várta az igazi regényíró, s tulajdonképen Bajza értekezése is egy nagy biztatás akart lenni annak a sejtésnek kifejezésével, hogy némely jelek nálunk is a regényirodalom kezdetére mutatnak; mert mindenki tudta, hogy magyar olvasóközönséget nyerni s kivált a nőket meghódítani a magyar irodalomnak csak és kizárólag csak regénynyel lehet. Ez ma is igaz. Innen a regénynek nagy művelődési és socialis jelentősége. Ennek a szó szerinti sóvárgásnak számos adatait idézhetnők. Legyen elég egy pár. Csató Pál *Pillanat irodalmunk összes állapotjára 1830-tól 1836-ig* cikkében (*Tudománytár*. 1836. IX. 187. l.) ezt írja: «De legfeltűnőbb s szépliteratúránk jelen állapotjára nézve talán legbélyegzőbb, noha szomorító az, hogy a kijelelt időszakban, s midőn a külföld ízlése a költészeti művekben csaknem kirekesztőleg az *elbeszélési* nemhez fordult, s midőn nálunk ezen ízlést vetélkedve, s úgyszólván egymást váltva, nevelik és táplálják a legjelesebb elmék, honunkban e nemből *Fáy* didaxisi bélyegű *Béltékyláz*-án s Náraynak érzelgős *Maré-vár*-án kívül éppen semmi tetemesb eredeti szülemény, sőt még jó fordítmányok sem jelentek meg; úgy, hogy azt lehet mondanunk: a magyar új románliteratura, (ellentétben az ó-val, melynek *Erbia* s *Maré-vára* lehetnek képviselői), az, melynek vezéréül addig is, míg utódi akadnak, mindenesetre *Fáyt*, a *Fris*

bokrétá és *Kedvcsapongások* íróját kell ismernünk, mind e mai napig sem indult meg. Publicumunk azonban a külföld sympathiájában osztozik; journalistáink és zsebkönyvkiadóink el vannak akadva, s ha valahol, itt mindnyájan s mindennap érezzük a hiányt. Ezen adat, ítéletünk szerint, sokkal bizonyosb, sürgetőbb s mind nyelvünkre, mind talán literaturánk s társas állapotunk összességére nézve is sokkal bélyegzőbb, minthogy bővebb nyomozatokra s fontolgatásra ne bírja az elméket; s ha mi itt most e tárgyba nem ereszkedünk, egyedül azért teszszük azt, mivel ítéletet előzni nem akarunk s fenntartjuk magunknak, ez iránti vélekedésünket bővebben kifejtünk.»

Így Csató, ki azonban csillag alatt hozzáteszi: «Midőn ez iratott, akkor még sem báró Jósika Miklós *Abafi-háza*, sem Gaál *Szirmay Ilonája*, sem Széplaki Erneszt *Pillangója*, sem Petrichevich Horváth Lázár *Elbujdosottja* nem jelentek meg. *Vajda* Bajza Aurorájában kiadott, keleti színű románjaival, melyek leginkább fájlaltatják velünk, hogy e jeles költői szellem a vásári munkák özönében csüggedez, saját helyet foglalnak el a magyar elbeszélési költészet Parnasszusán, olyat, mely itt, hol inkább a nyugoti román-literatura nemeiről vagyon szó, nem érdekeltethetik.»

Ugyanígy gondolkozik a magyar addigi regényről Szalay László is, ki a regényirodalomról 1836 júliusában négy levelet írt, melyek utolsójában röviden szól Jósika *Zólyomi* és *Abafi* regényeiről, az elsőről azt mondván, hogy «alig egyhét munkába kerülhetett», s jobban kiemelvén elnagyolt nyelvezete mellett is *Abafit*, melyben jól rajzolt három női jellemet (Báthoriné, Margit, Gizella) s egy jól rajzolt férfi-jellemet (*Abafi*) talál. Ő is az angol regényt ajánlja mintául, mely megtisztította ezt a műfajt a francia és német frivolságtól és érzelgéstől, s végigtekintve az addigi magyar regényirodalmon, *Etelká*-n kezdve, ezt az irodalmat nálunk költőtőltennek s értéktelennek találja, kivételt csak a *Kisfaludy Károly* útmutatásai szerint és nyomán keletkezett elbeszélésekkel tesz.

Valóban mindaz, a mit itt-ott elszórva az azon korbelieknél a regényirodalomról olvasunk, kettőben nyilatkozik: magyar számbavehető regény- és elbeszélő irodalom, ez «a hétköznapi poésis», csaknem hiányzik, és hogy mintául az angolok veendőek, kivált *Scott* és *Bulwer*. Ha ily beállításban, e lelki szükség és vágyakozás kíséretében olvassuk, értjük meg igazán *Szontagh Gusztáv* (Tor-

nay) felkiáltását a *Figyelmező*-ben, ki Jósika *Abafi*-jának ismeretetését e szókkal kezdi: «Uraim, le a kalapokkal! Egy művet van szerencsém bemutatnom, mely körében elsőrendű, legjobb, mióta e nyelv zeng, s illő, hogy azt tisztelettel fogadjuk . . . »

III.

Ezekhez képest az igazi magyar regényirodalom megindulása egyenesen azon fordult meg, hogy mikor fognak írónk a németek helyett az angolokhoz fordulni; tehát egyelőre nem a francziákhoz, mert már a XVII. század óta, de kivált a XIX. század elején a regényirodalom nagy föllendülése Angliában indult meg s győztesen vonult be a világirodalomba. És így természetes, hogy nálunk e kezdeménynek Erdélyből vagy közelebbről véve Kolozsvárról kellett kiindulni, a mint hogy Erdélyben kezdődött, még a testőrírók fellépése előtt, a francziás irodalmi irány is, természetesen fordításokkal. Még pedig e mozgalomnak is, mint a francziásnak, főúri körökből kellett kiindulnia, mert a regény kezdet óta aristokratikus műfaj volt, felsőbb körök életéből merítve s aristokrata íróktól művelve. Az volt kezdetén s még sok ideig nálunk is, minek oka kézenfekvő, s így felesleges itt rá kitérni.

A francziás irány e korábbi megindulásának oka pedig Erdélyben az volt, hogy ott a fejedelmek ideje óta nagyobb és természetesebb volt a külfölddel való érintkezés, már csak a protestáns iskolázás miatt is, mint a tulajdonképpen Magyarországon; viszont főúri körökben jóval nagyobb maradt s megállandósult az irodalom iránti érdeklődés, mely Magyarországon a XVII. századdal megszűnt. A magyarországi főurak Bécsbe mentek, az udvar körében éltek és elnémésedtek; az erdélyiek külföldön utaztak, könyveket hoztak haza, melyeket olvastak, fordítottak, s még magyarabbak maradtak. Ez a nagyobbszabású érintkezés már Bethlen Gábor idejében megindul s végigvonul az egész XVII—XVIII. századon; de kivált Apafi idejétől elsősorban francziás lett. A francia irodalom, éppen mint a francia szakácsság, elterjedt; a híres erdélyi konyha tulajdonképpen nemzeti ízűvé átalakított francia konyha. A francia irodalom hatása alatt jönnek létre az erdélyi híres *mémoire*-ok s egyéb, gyakran csak kézirat-

ban maradt munkák. E hatás az egész XVIII. századon is uralkodó maradt s így a germanizáció, mely Magyarországon annyira rombolt, Erdélyben majd semmi hatást nem tett. A francia irodalom olvasása azonban nemcsak a mémoires-irodalomban jelentkezik, hanem fordításokban is, és hogy ezek főúri körökből kerülnek ki, az természetes, mert főképp ők ismerték a nyelvet s e mellett jól tudtak magyarul. Ezért történhetett, hogy Erdélyből indultak ki az első szótári, grammatikai, nyelvészeti és a mi ezekkel, szintén francia mintára, kapcsolatos, az első akadémiai mozgalmak is.

Természetesen nem lehet czélunk irodalomtörténelmet írni s azért csak egy pár tényre kívánunk hivatkozni. Erdélyben jelent meg először Bossuet egy műve magyarul, francziából fordít br. Dániel István, Dézsi Lázár György, id. Zágoni Aranka György, b. Wesselényi Anna, Gyalakuti gr. Lázár János, ki utóbb *Florindájában* is (1766.) egy francia forrást használt fel (*Voyages historiques*. Brüssel, 1707.), b. Josinczy. De Barsai Ábrahám is már korábban írt verseket, hogysen a testőrök közé került, Báróczy is magával vitte a francia nyelv ismeretét. Mikeszt szándékkal nem említem itt, mert külföldön működött s fordítása más szempont alá esik. Szilágyi Sándor azt írja, hogy a mik a magyar próza terén Erdély határain belül «a reformált papok és főrangúak által történtek, megelőzték a szépirodalmi magyar prózát, mely hogy végkép ki nem aludt azon korban, azoknak érdeme». (*Erdély irodalomtörténete*. Bp. Sz. 1859. 37. l.) Így gr. Haller László lefordította Fénelon *Télémaque*-ját (megj. 1755, 1758, 1770, 1775.), ugyanekkor lefordította Zalányi Péter felvinczi pap is, gr. Lázárnál nevelő, ugyanő lefordította Bidpai meséit és egy czegei társa Galland után Lokmann meséit még 1750—58 közt; továbbá Tordai Sámuel Gellert *A svéczi grófné G**-né asszony életét*. gr. Teleki Ádám Corneille *Cid*-jét fordította, mely ugyan 1778-ban jelent meg, de korábban s függetlenül készült Bessenyeiék hatásától. Marmontel híres *Belizár*-ját már megjelenésekor (1767.) szintén a testőríróktól függetlenül lefordította Zalányi Péter és legifj. Vargyasi Daniel István, bárha amaz csak 1778-ban, emez 1776-ban jelent meg. Hasonlóképen kb. 50 évvel előbb fordította le br. Nalátsi József D'Arnaud gr. *Comens* cz. tragédiáját s utóbb *Euphemiát*, noha csak 1798. és 1788-ban jelentek meg. És mondhatom, hogy nem egy francia szépirodalmi mű korábbi próza

fordítását láttam magam is Erdélyben kéziratban, melyek talán csak a mostoha idők miatt nem jelenhettek meg; de tanúi az frői hajlamnak és irányzatnak, mely ott állandóan megvolt.¹

Arról, a mi ott utóbb következett, most nincs mért szólnunk, mert az már mutatja a testőrirodalom s kivált Báróczy hatását, bár őt el nem éri. Azonban Erdély állandóan túlszárnyalta Magyarországot az irodalom, színészet s nyelv iránti lelkesedésben még jó ideig. Ezt ma az irodalomtörténet majdnem teljesen mellőzi; ezért kell ezt itt külön hangsúlyozni s ebben, mint meglátjuk, a legnagyobb tanura, Kazinczyra hivatkozhatni.

Látható ezekből, hogy tehát az, a mit *francziás irányok* nevez irodalomtörténetünk, Erdélyben jóval előbb indult meg, mint azt a testőrirók és Bessenyei elkezdtek; megindították pedig kivált Erdély előkelői. Erre a legjobb tanú Kazinczy Ferencz, kiről éppen nem lehet állítani, hogy Erdélyt s az erdélyieket szerette s szívesen dicsérte. Ő t. i. *Báróczy életé*-ben azt írja, bár éppen nem irónia nélkül, hogy Erdély abban az időben (t. i. 1750. tájt) két nagy elsőséggel dicsekedhetett Magyarország felett: egyik, hogy a gazdag s gyakran nem gazdag ifjak is utazni küldettek; másik az, hogy ott a nemesség is, mely oly nagyszámú a magyarországihoz képest, még pedig ifjak és öregek, férfiak, asszonyok és leánykák, örömet találtak, fényt kerestek és dicsőséget abban, ha neveik nyomtatott könyvek homloklapjaikon jelenhettek meg, azalatt, míg nálunk a könyvesinálók, kivéve felette kevés eseteket, papokból, professorokból és az ars nem áros salutaris doktoraiból állottanak. Ez a magában és kezdetkor talán nevetséges, de a következésre nézve felette tiszteletes düh Erdélyt még a fejedelmek ideje olta foglalta el, kik nem a haza dolgainak hív és eszes folytatások, hanem a doctor Marcus Fridericus Wendelinus munkájának lefordítása által igyekeztek halhatatlanokká tenni magokat s elérték, a mit nem kerestek.² Erdélyben így a jó fej neki

¹ N. B. Gellert regénye itt azért említendő, mert ez Richardson *Pamela* regényét követi (1746) s Németországban angol nyomon az első kísérlet a regénynek az irodalomban való meghonosítására. Ez volt, bár közvetve, nálunk is az angol regény első hatása, bár nem egészesen irányban. Korábban fordítva megjelent Kolozsvárt 1772. 8 r. 4, 282. l. Másodszor is lefordította Szláv S. J., megj. Pozsony és Kassa, 1778. 8 r. 350. l. (egy juhásztájkával egyetemben).

² Célzás arra, hogy Apaffi Mihály fejedelem lefordította ez író *A kereszt-*

bátorodott írni, írt, s a gyakorlás által gyarapította erejét, s a példa új meg új írókat támaszta: nálunk a legjobb fők sem írtak, legalább nem nyomtattattak, mert rettegetek azon gyanutól, mintha magokat rendkívül való jelenésnek tartatni akarnák s munkálatlanul maradván, magok eltespedtek, literaturánk hajnala nem közeledett. Ekképen állának dolgaink, a midőn a magyar ifjúság a testőrök seregében fellépe».

Ez Kazinczynak meggyőződése volt, de valóban igaz is volt. Ezért lényegében, némileg szelidebb alakban, ismétli az *Erdélyi levelek*ben is (1816. IV. levél), hol így ír: «Erdélynek szabad dicselkedni, hogy literaturánk gyümölcsei annak felvirradásában itt termének és nem nálunk: nekünk, hogy a jobb ízlést s nyelvünk igazi csinosodását nem ők adák, hanem mi, ha tudniillik a számból Ráróczyt és Baróti-Szabót, ezt a rómaiak, azt a francziák követésében kiveszem. Némely házak férfi- és leánygyermekai fordítgatának, nevelőknek s szülőiknek felvigyázások alatt s olykor ezeknek segédjökkel is, s atyáikat nem tartoztatá fonák szegyenlés a gyermeki próbát sajtó alá ereszteti». Főlemlíti a két *Belisarfordítást*, Teleki Ádám *Cid-jét*, gr. Teleki József elegiáját, Gyöngösi rímes distichonait; «míg nálunk, mond, a szép nemében alig taláztaték egy-két író, kit a nemzet ismerni akara. S az erdélyiek, hívek a szokáshoz, úgy hitték, még mindig van valamely hiánya nevelésöknek, ha gyermekeiket a külföldre ki nem küldik, a mit mi igen kis számban cselekvénk. Az erdélyiek így, ha nem tanultak is, láttak, hallottak, könyveket hoztak haza, olykor rezeket, metszett köveket; fitogtatásul talán magokra nézve, de másoknak nagy hasznokra».

Mindehhez a XVIII. sz. végétől járult Erdélyben az angol nyelv és irodalom terjedtebb ismerete, s így az sem véletlen, hogy az első magyar Shakespeare-fordítási kísérlet, noha csak kéziratban, Erdélyből maradt ránk, s így az sem, hogy Döbrentei Erdélyben tanulja meg annyira az angol nyelvet, hogy *Macbeth*-et 1812-re angoltól fordítja le, mely sok ideig az első angoltól fordított shakespeare-i színdarab. Az angol nyelv és irodalom e művelésé-

---

tyén isteni tudományról írott könyvei cz. művét. (Kolozsvar, 1874.) Erre visszatér Kazinczy az *Erdélyi levelek*-ben is (XXI. lev.), még gúnnyosabban és még megrovóbban.

nek nagy erőt adott a huszas évek elején az, hogy ifj. b. Wesselényi Miklós megtanulván angolul, 1822 márcz. 1-jétől szept. 22-ikéig gr. Széchenyivel Angliában járt. Természetesen csodálatos dolgokat beszélhetett el erdélyi főúri körökben Anglia anyagi és szellemi fejlődéséről. Innen hozott négy shakespeare-i képet is Döbrenteinek. Ehhez járult, hogy mind többen utaztak ki Angliába, továbbá, hogy pár előkelő angol telepedett le Erdélyben s mások pedig Erdélyt beutazták s mintegy fölfedezték.¹

Ez a magyarázata annak, hogy lord Byron, Walter Scottot, Bulwert s más, ma már kevésbé ismert korabeli angol írókat is Erdélyben a XIX. század elején azonnal széltiben olvasták és ismerték főrangú körökben, s némely könyvtárban ott máig is láthatók.

IV.

Visszatérve oda, honnan kiadultunk, az elmondottakból természetesen következik az a két állításunk, hogy a magyar regényirodalom termékeny hatású megindulása tehát egyfelől azon fordult meg, hogy mikor fognak írónk angol példányok után indulni, s másodsor természetesen, hogy ily kiindulásnak az adott viszonyok közt Erdélyből, még pedig főrangú körökből s elsősorban Kolozsvárról kellett kiindulnia. Időrendben az első, ki ily törekvést mutat, Petrichevich Horváth Lázár, ki regényét 1832-ben kezdte írni.

Az a nemesi s később bárói széplaki Petrichevich-család, melyből az író is származott, a török mozgalmak miatt a XVI. század közepén származott Erdélybe, hol a legelőbbkelő családokkal jutott házasságok révén rokonságba s utóbb a Horváth nevet vette fel. Az író apja P. Horváth Dániel volt, a kolozsvári színészet pártfogója, Körner Zrínyi-jének (1821.) és Grillparzer *Ősanya* művének (1824.) fordítója, kinek Zrínyi-fordításával és prologusával nyílt meg 1821 márcz. 11-én a kolozsvári nemzeti színház, midőn a prológust ő maga mondta el. Utóbb is számos színdarabot fordított és írt. Anyja gr. Lázár Éva volt, gr. Lázár László leánya

¹ Bővebben l. Weber Arthur: *B. Jósika Miklós. Budap. Sz. CLX. k. L.* még Jósika Miklós: *Anglomania. Irány. 1835. 151—161. l. 1835.*

s mivel ez a László bátyja volt gr. Lázár Eleonorának, b. Jósika Miklós anyjának, így Horváth Lázár (szül. 1807. máj. 17., mh. 1851. febr. 5.) 18 évvel volt ifjabb unokaöccse Jósikának, a regényírónak. (Szül. 1794 apr. 28.) Horváth Lázár gyermekkorában egy csigolyagyuladás miatt púpos maradt; szellemileg azonban annál csodálatosabban fejlődött. A magyaron kívül beszélt oláhul, németül, latinul, francziául, angolul, értett olaszul is már fiatal korában s rengeteget olvasott. Igen jó társalgó, s mint a monda szerint a hasonló természetű Aesopus, beszéde tele volt szellemmel, élczezel, iróniával, gúnynyal. E miatt híres volt. Gr. Kuun Géza beszélt nekem, midőn egyszer róla szó volt, hogy egy alkalommal a híres szép gr. Kendeffyvel sétált Kolozsvárt az utcán s Kendeffy ezt mondta neki:

— Te Lázár, te mellettem oly benyomást téssz, mint egy krumpli.

— Igen, — felelte Horváth Lazi, a mint hívták őt, -- ekkép ketten együtt marhahús vagyunk körözve.

Horváth 1832-ben, midőn regényét írni kezdte, 25 éves volt s a kolozsvári főkormányshéknél szolgált, de 1834-ben lemondott. Ebben megtaláljuk okát, hogy regényét mért fejezte be csak pár év múlva. Maga is írja, hogy az I. kötet megírása után pár évig pihentette s az országgyűlés alatt vette újra elő. Bizonyára 1835 végére vagy 1836 elejére készült el vele. Azt, hogy mikor fogott neki, még lehet állapítani abból is, hogy e regénye elején már szó van Bulwer *Eugen Aram* regényéről is, mely 1832-ben jelent meg. Műve megjelenéséről az első hírt a *Honművész* hozta (1836. I. 51. sz. 404. l.) 1836 jún. 26-án, még pedig a *Nemzeti Társalkodóra* hivatkozva, melynek Horváth Lázár is munkatársa volt. A cikk címe a *Legújabb magyar román*. «Igen élénk figyelemben tartja az erdélyi és kivált kolozsvári olvasó közönséget, mond a névtelen közlő, egy még sajtó alatti, de nem soká azt elhagyandó magyar románnak közeledő megjelenése, melynek írója a szeszélyességéről és mívelt társalkodásáról egyiránt ismeretes Széplaki Petrichevich Horváth Lázár. Erdély jobb házainak egyikéből származása egyfelől, s az abból önkényt folyó szerencsés körülmény: hogy azon körnek, melynek szokásait, hangját, villanyosb és árnyékos oldalait előnkbe terjeszteni célja, tagjává s úgyszólván egyik constituens részévé született, — máfelől pedig a külhoni és kiváltkép

az annyira előhaladott angol szépliteratúrában jártossága, méltán a legszebb reményekre feszítik várakozásukat azoknak kivált, kik személyesen ismervén az író-t, lesve lesik annak fölléptét az írói pályára. Szerencsésen kiütendőnek lenni vélvén azon ötletet, miszerint az említett P. H. L. annak megfutasát éppen egy olyan művel gondolta kezdeni, mielő nélkül literatúránk leginkább szűkölködik, s melyre tán legtöbb elhivatást evez a még fiatal író. — A románnak neve: *Az elbujdosott, vagy: egy tél a fővárosban.* Ezen főváros Kolosvár, a barátságos, vendégszerető, minden idegenben kellemes visszemléket maga után hagyó kis Kolosvár az ő kedvesb és tetszhetőbb oldalával; — Kolosvár az ő minden gyarlóságaiival és gyöngeségeivel egyetemben... A 30—34 ívnyi munka... jövő július hónapjában megjelenendő.»

A kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* júl. 5-én hirdeti (1836. II. 16. l.), hogy «éppen most van sajtó alatt s az alól nem sokára kikerülendő...» ez az «eredeti román». Ez a kis hír kiemeli még, hogy írója jártas a hazai s külföldi szépirodalomban, hogy az érzelmeket, indulatokat és szenvedélyeket elevenen, a jellemeket híven rajzolja, a felsőbb társalgást jól találja el, a munkán fesztelenség ömlik el s ezért kedves lesz irodalmunknak s felhívja tehát rá kivált a magasabb műveltségűek figyelmét.

Ezek szerint a két kötetre terjedő regény 1836 júl. végére vagy aug. elejére jelent meg s így körülbelül egy időben került ki Jósika *Abafi* és *Zólyomi* regényeivel.¹ A művön sehol sem áll az, hogy «román» vagy «regény». Ennek oka az, hogy Horváth az addig szokásos idegen szót használni nem akarta, az egész új *regény* szót pedig hihetőleg még nem merte használni; bárha a *regényes* szót alkalmazza a *romantisch* helyett. Ez az utóbbi valóban már előbb el volt terjedve s 1833-ból olvastuk a *Jelenkor*-ban is. A *regény*, mint a *román*, a *regényes* mint a romantikus, *romantisch*, a *regényke*, mint a *románcz* magyar szava, előfordul Kunoss *Gyalulat* művében (1835.). A regény szót, mint Szemere Pál *Munkái*-ban látjuk, a *rege* szóból ő alkotta (I. 47. l.); de csak Jósika Miklós tette népszerűvé, kinek művei 1836-ban, hihetőleg

¹ Címe: *Az elbujdosott vagy egy tél a fő városban.* Írta Petrichevich Horváth Lázár. Kolozsvártt. Tiltsch és fia' tulajdona. 1836. I. 8, 263. 3 l. II. 4, 338. 6 l.

éppen Szemere Pál tanácsára, már ily cz. a. jelentek meg: *Jósika Miklós regényei*. Azonban pár évig folyóirataink, ha *regényről* van szó, még mindig a *román* szót használják. Horváth maga a szövegben a *román* szót párszor szintén használja (I. 22., 118. II. 285. l.) s használja hihetőleg Bulwer példájára, a *novellista* szót is; de a *regény* szót e műfaj jelzésére sehol sem.

A mű külső történetéhez tartozik még, hogy anyjának ajánlta s végül négy oldalon egy szótárt ad «az újabb vagy szokatlanabb szavak» jelentéséről «a szép nem kedvéért», mint egykor tette ezt Barczafalvi Szabó Dávid *Szigvárt*-jában (1787.) s mint utóbb tette, talán Horváth példájára, Jósika Miklós is.

Ismertetés a műről kettő jelent meg. Egyik a *Honművészen* alíráss nélkül 1836 okt. 2-án (II. 629. l.), másik a *Figyelmező*-ben 1837 ápr. 11-én Tornaytól (Szontagh Gusztáv), ki sorrendben ismertette az 1836. év nevezetes regényeit egy bevezetéssel *Románok és novellák* cz. alatt, ú. m. Horváth, Gaal, Jósika (*Abafi, Zólyomi*) s az 1837 évszámmal megjelent *A könnyelműek* regényeit, végül a *Pillangó* cz. elbeszélés-gyűjteményt.

A *Honművész* rövid ismertetése nem terjed túl pár általánoságon. Fontosabb része a következő: «Akár korszerűségét tekintsük a szépliteraturai művek azon nemének, melyhez az említett munka tartozik, s melynek híja literaturánkban oly igen érezhető, elannyira, hogy kivált asszonyaink, de mások is, kiknek komolyabb tudományal vagy fellengő költészettel foglalatoskodni sem kedvök, sem hivatásuk, mulatva oktató olvasmányt a külföld gazdag raktáiraiban kénytelenek keresni; akár a munka saját becsét, mely hív s eleven vonásokkal festi az erdélyi fensőbb körök életét s társalkodását, melyekben a szerző családi s polgári viszonyainál fogva otthonos, honi míveltségünk barátjának lehetetlen azt örömmel nem fogadni. A történet érdekes bonyolódása, a karakterek következetes rajzolása, az emberi s főleg asszonyi szív titkainak ellesése, végre az itt-ott elszórt, hol elmés, hol komoly elmélkedések a szerzőben a mostani világ kedvenczének, Bulwernek, lelkes és szerencsés tanítványát gyaníttatják». Úgy e mű, mint Jósika regényei részletesebb ismertetését óhajtaná; «mert miután több ízben méltán panaszkodva említettett hazánknak a jó ízlést kielégítő románokban fogyatkozása, kár volna, ha két oly jeles elme, melyeknek e nemben első felléptök nemcsak a literatura ezen ágában szüköl-

ködő hazánkban örvendetes, de talán még gazdagabb nemzeteknél is az volna, részvét híja miatt elkedvetlenülve lépnének le az oly meglepő sikerrel futott pályáról.

A Tornay (Szontagh Pál) bírálata már kimerítőbb s valóban figyelmet érdemlő. Egy hosszabb bevezetést ír a bírálatok e sorozatához, melyben a költészet és philosophia viszonyát fejtegeti a tudományhoz. Ezután szorosabban szól a regényről is, melyben szerinte a költészet és philosophia «ember- és nyelvművelődési hatása úgyszólván összeponosul», s helyét is megszabja röviden a költészetben. Fontossága nagy, mert «nincs a literatura egész körében egy ág, mely annyi művelőt, annyi kedvelőt számítana». «A regények teszik ez oknál fogva a valódi divatliteraturát, sőt azok alapítottak nemcsak a tudósokra, hanem általában a művelt társaságokra nézve európai literaturát; mert a mit napjainkban Cooper Amerikában, Bulwer Angliában ír, az rövid idő alatt Lissabontól Szt.-Pétervárig elterjed s kíváncsilag olvastatik.» Innen fontossága irodalmunkra nézve is; csak ezek fogják megnyerni az irodalmunktól idegenkedőket. Adjunk nőinknek csak húsz jó regényt, s magyarul fognak beszélni; de természetesen jó regényt adjunk. Ezzel tér rá Horváth regényére a következő bevezetéssel: «A szerző divatregényt akart írni. Fő szándéka a kolosvári divatvilág rajzolata, a mint az télen át Erdély minden tájáról ott össze szokott gyülekezni. A tárgy kétségkívül vonzó, mert egyedül itt jelenik még meg a felsőbb körökben magyar szín és szó; s Kolosvár ezért egyik főrendű csillaga nemzeti egünknek s érdemli, hogy emlékét szívünkben hordozzuk». Ezután röviden, de jól, adja a regény cselekvényét; azután kifogást tesz a cigányné túlságos szereplése, Béla és Woodland párbaja ellen. Ekkor így folytatja: «A characterfestést és a kolosvári divatélet rajzolását ellenben kivétel nélkül magasztalnom kell. Ez vala a szerző főszándéka, ez erős oldala is; itt ő tökéletesen otthon van, erre ő a megkívántató tulajdonokat és ismereteket bőven bírja: a helyzetek s beszélgetések, kivált a pipázó társaság Béla betegágyánál, annyira az életből vannak kikapva, s oly híven ábrázolják testvérhazánk fővárosa fensőbb társalkodása köreit saját színökben, sőt nyelvükön; az előforduló characterek oly meglepő életvalóságossággal bírnak; hogy a szerző jelmondata ellenére: — «Mert azon baleset szívem jaját tenné, ha képim valaki önmagára venné»,

lehetetlen azokban legalább alapvonalaikra nézve, nem valóságos képmásokat sejdíteni. A szerző szelleme ezen rajzolatokban olykor szabadon lebegve tárgya felett, azon finom gúnyra emelkedik, mely *Pelham* (Bulwer regénye) divatéleti rajzolatait oly bájjal övedzi körül.

Ez után a regény «árnyékkoldalain»-ról szólva főhibájának tartja, hogy a részletrajzok lazán függenek össze a főcselekménnyel s ezért azok érdekességök mellett is fárasztók; a kibonyolódás, noha már minden elő van készítve, igen is leplezve van az utolsó pár lapig. Másik főhibája az előadás szélessége s a sok idézet Bulwer példájára. Ez a szóáradat ellaposítja a tartalmat; a mondatok szerfölött hosszúak, a sok idézgetés, kérdő, felkiáltójel rendszeres kettésével, hármásával, a betoldott idézetek, zárójelek nehézkessé és tarkává teszik a szöveget s a fitogtatás gondolátát ébresztik fel. Végre megrója benne «az írás- és nyelvbéli gondatlanságot», azonban nem nagy képpel és szigorún, mert szerinte a lelkesség s a gondolat fő a műben, nem a grammatika. Mindezek alapján, e hibák kerülésével, tehetségét, ember- és világismeretét olyannak tartja, hogy tőle új és kiváló társadalmi regényt vár. Megjegyezzük még, hogy a szerkesztőség nevében Bajza a nyelv elleni hibákról egy jegyzetben nyilatkozik s nemcsak a regénytől, hanem általában az íróktól a nyelv és grammatika teljes birtokát s gondos használatát kívánja annál inkább, mert az ezekben való gondatlanság sehol sem akkora, mint nálunk.

Ezeket azért mondtam el itt, mert lényegökben mind igazak s így megegyeznek saját nézeteimmel; éppen ezért az alábbiakban ismételői őket nem fogom. Ezzel rátérek arra, mit e regényről, kivált az összehasonlító irodalomtörténet és regényirodalmunk megindulása szempontjából, elmondandónak vélek.¹

---

¹ Később, 1843-ban Horváth maga is nyilatkozik egy helyt e regényéről a következőkép: «És én egy pár cikket olvastam amaz oly sok tekintetben gyöngye munkából, melyet *Az Elbujdosott* cím alatt ismer a közönség, melynek kiadását azóta többször megbántam, s melyet — ha időm lesz — megrövidítve és újra dolgozva fogok egyszer a közönségnek átadni». Ez az újra-dolgozás nem történt meg. Mondja ezt Horváth, midőn arról ír, hogy miként hatott ő arra, hogy Jósika regényíró lett: *Jósika M. regényeiről. Honderű. 1843. II. 362. l.*

V.

A regény meséje tulajdonképen két külön induló részből áll, melyek összekapcsolódnak és megoldásuk Kolozsvárt történelmi, Erdély akkori fővárosában, az 1820-as évek végén (1826—1829 közt) decz. 31-ikétől a következő év májusáig. Meséjét, nem a regény menete szerint, mert úgy előadni nagyon nehéz volna, hanem az egészből kivonva, a következőkben állapíthatjuk meg. Gróf Várkövynek több gyermeke közül kettő maradt életben, az idősebb Lőrincz és a legutolsó gyermek, Béla. E két fiu közül, az apát kivéve, mindenki az ifjabbikat szereti s így kivált az anyjok is; mert a születésekor gyenge, de később megerősödött Lőrincz nem volt szeretetre méltó, míg Bélában szépség és kedvesség egyaránt megvolt, úgy-hogy Lőrincz is, ki több évvel idősebb volt, szeretete öcsését. Lőrincz hibáit neveltetése még fokozta s különösen kifejtette önbecsérzetét. Ő eközben egyik erdélyi collegiumban nevelkedett s kérte atyját, hogy Béla öcsését küldje szintén oda az ő nevelője felügyelete alá; de e kérését anyja parancsoló levelére vissza kellett vonnia. Ez annyira elkeserítette, hogy mivel amúgy is rajongott a régi görög és római történelemért s akkor éppen kitört a görög szabadságharcz, elbujdosott Ypsilanti egy rokonával a görög szabadságharczba, ki akkoriban azon a városon ment át, hol ő tanult. Minthogy ő később Ypsilanti (Sándor) 1821 jún. 29-iki vereségét és elfogatását is említi, tehát Lőrincz elbujdosása 1816-ra vagy 1817-re tehető, mint legkorábbi időre s mivel 1799-ben született, tehát ő kb. 17, testvére, Béla, pedig hét éves volt. Görögországban négy évig harczolt és Missolunghi eleste után (1826 ápr. 25.), midőn Lord Byronnal is megismerkedett, beutazta Európa nagy részét, majd angol szolgálatba állott s London közelében megismerkedett egy gazdag, nőtelen angollal, ki őt utóbb örökösévé tette. Már ekkor elhatározta, hogy hazajön, de egy barátja Észak-Amerika beutazására készítette, hol pár évet töltött. Visszatértében Franciaországba jött s ott Párisban egy katonai szemle alkalmával lova lerogyván, mellét veszélyes ütés érte. Emiatt egy ideig Spaaban gyógyíttatta magát, aztán orvosa tanácsára Svájcba ment. — Innen egy magyar ismerőse meghívására Magyarországra jött, a

hová különben szándékozott is, de csak most, újabb négy év múlva került rá a sor. Egyelőre nem sietett Erdélybe, hanem mint egy görög festő (Alexander), a Dunántúl időzött egy darabig; mert úgysis még Londonban megtudta volt apja halálát, kit főkép az ő elbujdosása miatti bánat vitt sírba. Továbbá Bécsben érte őt angol atyái barátja halálának híre, valamint ott tudta meg azt is, hogy őt tette általános örökösévé. Lőrincz ekkor, midőn kb. 14 évi távollét után hazatért s szeptemberben Kolozsvárra költözött, 29 éves volt.¹

Kolozsvárt, a hol hosszabb időre berendezkedett, pár hónapig visszavonulva élt, de télire beköltözvén a mágnás-családok, csakhamar e körök kedvelt tagja lett; de legtöbbit br. Zenyériné nyílt házához járt, miből a báróné, Vezérdi Isaura, azt következtette, hogy belé szerelmes, mi hiúságának nagyon hízelgett. Közkedveltségét elősegítette, hogy magyarul jól beszélt, s erre azt a magyarázatot adta, hogy Görögországban egy magyar fiút fogadott szolgálatába s ettől tanulta meg nyelvünket. Kolozsvárt időzését pedig mindenki szerelmének tulajdonította, mert különben nem értette senki, hogy ő, ki bármely fővárosban lakhatott volna, mit keres éppen Kolozsvárt; pedig ő Isaurához azért járt, mert ott találkozott öcscsével, Bélával, kivel belső barátságot kötött.

Ide kapcsolódik most a másik cselekvény, mely a Lőrincz történetével párhuzamosan halad. Ez a következő. Báró Tihanyi Lőrincznek Magyarországon, tehát nem Erdélyben, két lánya volt,

¹ Megjegyzendő, hogy a regényben pár el nem oszlatható zavar van az időre nézve. Ugyanis a regény cselekvénye nem tehető későbbre, mint 1826 három-négy első hónapjára. Így is megvan az az ellentmondás, hogy Woodland jelen akar lenni a magyar királyné koronázásán, mi 1825 szept. 25-én történt (Karolina Augusztá). Azonban így is nehéz összeegyeztetni az adatokat. Woodland saját szavai szerint 14 évig volt távol, már pedig 1812-ben nem mehetett el, legfőlebb 1816-ban s ekkor 1829/30-ra esnék a cselekmény; de akkor meg Dériné nem volt Kolozsvárt, ki utóljára 1826/7 telén s ujra 1832 őszén volt ott. Emellett Isaura 1799-ben született s maga mondja, hogy most 27 éves. Ez 1826-ra vonatkozik; de akkor Szerényi Róza, ki 1811. született, nem lehetett még 18 éves, Woodland sem 29. Viszont Róza 14, Béla 19 éves, mikor egymásba szeretnek, akkor ez 1822-ben történt volna; de akkor Róza még csak 11 éves volt. Így ennek 1825-ben s a regény cselekményének 1829-ben kellett volna történnie, miknek a főntebbi adatok ellentmondanak. Szerző világosan nem figyelt e részletekre.

Anna és Mária. Amaz szeretetlenség között nevelkedett; itt is az ifjabbik volt a kedvencz. Anna 17 éves korában az erdélyi származású Vezérdi főőrmeisterhez (ezredes) ment nőül 1800-ban, ő és neje is részt vettek a napoleoni olasz hadjáratban s ott született Isaura nevű leányuk. Vezérdi, ki Marengónál féllábát elvesztette, mint tábornok (generális) ment nyugalomba s nemsokára meghalt 1807-ben. Özvegye ekkor 1809-ben szerelem nélkül gr. Széplaky Lászlóhoz ment másodsorú férjhez Erdélybe, ki egész szerzett vagyonát biztosította az özvegynek első férjétől született leánya, a tündérszép Isaura számára. Azonban három év múlva (1811) e második házasságból is született egy leány, Sarolta, még pedig már Széplaky halála után, ki nyolcz héttel előbb gutaütésben halt meg. Most a grófné egy Sybilla nevű cigányasszonynak azon jóslatán megijedve, hogy ez az újszülött a nagyobbik leány szerencsétlenségének lesz okozója, titokban e második leányát nyolcz hónapos korában, 1812-ben, elvitette hazulról Pozsonyba s ott, majd egy pesti nőnevelő-intézetben, Szerényi Róza álnév alatt neveltette. E titkot nem tudta más, a cigány-jósnőn kívül, csak egy cseléd, az öreg Margit asszony, továbbá egy Tűfoki nevű szabólegény, meg a dajka, Julis. Ez utóbbiak ketten vitték el a gyermeket az anya utasítása szerint. Azonban véletlenül a beszélgetést kihallgatta Vanna Bálint udvari lovász is, miről a grófné nem tudott. Most az anya mindent elkövetett nagyobbik leánya fényes nevelése végett, ki így elkényeztetve szép és hiú, de szívtelen nő lett. Mint ilyen, férjhez ment Zenyéri báróhoz s Kolozsvárt nyílt, fényes házat tartott. Házassága gyermektelen maradt, magát széptevőkkel környezte, kik között előbb a szívtelen, cinikus, de eszes gr. Szenvey volt a kegyelt, de éppen e történet kezdete előtt mintegy három év óta helyét gr. Várkövy Béla foglalta el. Isaura anyja pedig feltette magában, hogy miután nagyobbik leányát jól férjhez adta s másik leánya 17 éves lesz, haza hozza s a Széplakyak követelésére iratot is adott ki, hogy az örökös jószágba visszahelyezi, mi egyébként a Széplaky összes vagyonának ahhoz mérve, mit a másiknak adományozott, csak úgy negyed-részt tette. Mielőtt azonban e tervét végrehajtotta volna, nagyobbik leánya házasságának harmadik évében (1823-ban) meghalt s második leánya hollétének titkát sírba vitte. Ennél többet nem tudott Isaura sem nővére sorsáról. Az öreg Margit is csak annyit

tudott utóbb még vallani, hogy kik vitték el a leánykát Angol- vagy Burkus-országba s hogy ugyanakkor Vanna Bálint is eltünt, Julis, a dajka pedig a leánykával menvén, föltalálható nem volt. Végre még tudta azt is, hogy az anya a leányka nyakára egy hajlánczon függő szép fakeresztet akasztott B. T. A. betűkkel és még egy szép kis szekrényt adott vele, melyben bizonyosan drága ékszerek voltak. Azt már, hogy a kereszten az 1812-es évszám s ez a bibliai mondás állott: *„Igaz vagy uram s igaz a te ítéleted,* elfeledte.

Ezeket az előzményeket azonban kiegészíti és bonyolítja pár más körülmény. Ugyanis az öreg gr. Várkövy, főképen abból a czélből, hogy Béla szerelmét Szerényi Róza iránt örökre meggátolja, kibe mint árvába, belészeretett, halála előtt oly végrendeletet tett, hogy ha három éven belől nagyobbik fia, Lőrincz, elökerül, összes jószágai majoratusként szálljanak rá oly kötelezettséggel, hogy gr. Széplaky László eltünt leányát vegye nőül. — Tette ezt azért, mert Széplaky, mint bajtársa, Belgrád alatt kétszer mentette meg életét. Ha meg Lőrincz nem térne vissza, örököse Béla legyen, de ugyane kötelezettséggel s ha ennek nem felelne meg, vagyona negyedét kapja Széplaky említett leánya, negyedét a m. t. Akadémia, a többit örököljék testvére gyermekei. Az előzményekhez tartozik továbbá az, hogy Lőrincz midőn haza utazik, már tudja e végrendelet tartalmát angol lapokból s oly tervvel jön haza, hogy kipuhatolja gr. Széplaky Sarolta hollétét s ha testvére oly derék ember, minőnek remélli, akkor lemond igényeiről, segíteni fogja összekelésöket s maga ismeretlenül elbujdosik. A történetek egy részébe pedig annál inkább be van avatva, mert Vanna Bálint, a ki kihallgatta volt a cigányné, Sybilla tanácsát a leányka elküldésére nézve, szerelmes volt Julis dajkába s figyelemmel kísérte az eseményeket. Midőn tehát a grófné kocsija elvitte a gyermeket Julissal és Tűfokival, egy udvari jó paripán s a tisztartótól ellopott pénzzel nyomon követte a kocsit Pozsonyba s ott ugyanazon fogadóba szállt meg a gyermekkel és kísérőivel. De továbbit nem tudhatott meg, mert Sybilla felismerte. Ekkor megszökött és beállott katonának. A sors őt is a görög szabadságharczba vitte, hol Lőrincz őt szolgálatába fogadta s később megtudva ura kilétét, neki ezeket elmondta. Most, mielőtt Lőrincz (Woodland) Erdélybe jött volna, egy ideig Zala megyében és környékén időzvé, mint festő, a Bakony

erdőkben egy czigánykaravánban Bálint ráismert Sybillára s ekkor Lőrincz Sybillát pénzzel rábírta, hogy kutassa ki gr. Széplaky Sarolta hollétét s ezt neki Linka nevű testvére útján írja meg.

Végre az előzményekhez tartozik még az, hogy Szerényi Róza, ki tehát mint apátlan és anyátlan árva előbb Pozsonyban helyeztetett el, majd egy pesti nőnevelő intézetben nő fei, ott együtt nevelkedik gr. Várkövy Béla unokanővérével, Klárával és Tárnoky Saroltával, kikkel életre szóló barátságot köt. Ennek következtetése, hogy a szünidőt mindig Várkövyék jószágán töltötte, sőt Klára apja, gr. Várkövy Pál, annyira megszerette, hogy mint gyámleányát házához fogadta. E szünidők utolsóján történt, hogy a növendékleánya találkozván a 19 éves gr. Várkövy Bélával, végzetesen belészeretett; azonban, bár Béla is szerette őt, szülei, különösen apja parancsára, ki ily névtelent családjába fogadni nem akart, búcsú nélkül távozott s hosszabb külföldi útra ment. Lényegében ugyan nem feledte Rózát, visszatérte után fel is akarta keresni; de ebben apja váratlan halála meggátolta s így azután Kolozsvárra költözött, hol br. Zenyériné hálójába került, mint főtebb láttuk. Így Rózát egy ideig elfeledte vagy inkább az apai végrendelet miatt feledni akarta s helyzetébe beletörődött.

Így állottak a dolgok, midőn gr. Várkövy Lőrincz, mint angol kapitány, Woodland néven visszatért, mint szerző sejteti, 1825 szeptemberében Kolozsvárra s ott három hó alatt az arisztokratia kimondott kedvence lett előkelősége, vagyona és szépsége miatt, s így a télire begyűlt előkelő társaság középpontjában találjuk őt. E kolozsvári időzése alatt 1826 februárjáig letelt ugyan a végrendelet szerint kijelölt három év; de Béla a királytól egy évi meghosszabbítást kért, mert közben viszontlátva Rózát, most annál inkább óhajtotta bátyja visszatértét, nehogy apja vagyona idegen kézre kerüljön; mert hiszen ha ő Rózát veszi el, úgy sem részesülhetne benne.

Most a regény többi tartalmát rövidebben mondhatjuk el. Előre látható ugyanis, hogy a szegény árva, Szerényi Róza, nem más, mint az anyától nevelés végett messze elküldött gr. Széplaky Sarolta és Woodland, mint láttuk, az elbujdosott gr. Várkövy Lőrincz, vagyis gr. Várkövy Béla bátyja. Így most ennek a két titoknak fokozatos leleplezése a regény tárgya. Ekkép a regény főalakjai ezek, továbbá a Széplaky Sarolta nénje, Vezérdi Isaura;

azaz b. Zenyériné, gr. Szenvey Benedek, Sybilla cigányasszony nőtestvére, Linka, meg Vanna Bálint, Woodland szolgája. Most Linka kicsalja Vanna Bálintból, hogy Woodland nem más, mint Lőrincz, s Linka már tudja nénjétől, hogy Szerényi Róza és gróf Széplaky Sarolta ugyanegy személy, de húzza-halasztja a leleplezést, mert Woodlandtól mennél több pénzt akar kicsikarni. A húzás-halasztáshoz hozzájárul az a véletlen körülmény, hogy a regény kezdetén gr. Várkövy Béla lebukik lováról, lábát kifecszamítja s 1826 elején több hétig kénytelen otthon maradni. Eközben a szép Isaura, hogy gr. Várkövy Bélát annál jobban magához lánczolja, minthogy valóban szereti, Woodlanddel kaczerkodik, mi Bélát természetesen elkiseríti. Ekkor a kolozsvári Sylvester-esti bálon megjelenik Szerényi Róza, a ki közben a leggyönyörűbb 18 éves hajadonná serdült fel, s Woodland első látásra beleszeret; de ezt nem valija meg. Beleszeret Rózába gr. Szenvey is, ki származására nem tekintve nem sokára nőül kéri, de kosarat kap, mi a hiú és cinikus férfit mérhetetlen bosszúsággal tölti el. Ellenben Rózának a Woodland szótlan hódolata tetszik s már-már arra a pontra jut, hogy a derék ifjút ő is megszeresse. Azonban egy színházi előadáson újra látja Bélát a br. Zenyériné páholyában, Béla is meglátja őt, s ekkor a régi szerelem fölébred mindkettőjük szívében. Báró Zenyériné ezt kimondhatatlan bosszúsággal veszi észre, hiúsága, kivált midőn Béla ezt neki megmondja s meg is írja, vérig van sértve amiatt, hogy őt valaki elhagyhatja. Bosszúsága még nagyobb, mert úgy ő, mint Szenvey éles szemmel veszik észre Woodland szótlan, de mély önzetlen szerelmét Róza iránt. Zenyériné Bélát, míg ezek történnek, egy hosszú levélben figyelmezteti szerelme gyászos következményére, t. i. az apja végrendelete szerinti kitagadásra; de Béla inkább a szegénységet választja, hogysem Rózáról lemondjon; sőt szökést s titkos összekelést ajánl Rózának, minthogy anyja beleegyezését e házassághoz úgy sem nyerhetné meg, ki egy gazdag s előkelő leányt már ki is szemelt neki. Róza, ki előbb e tervet nem fogadta el, mert Bélát örökségétől megfosztani nem akarja, látva e nagy szerelmet, beleegyezik a szökésbe. Béla a részletes tervet erre megírja Rózának; de e levelét Szenvey elfogja s megmutatja Zenyérinének. A hiúságában sértett nő ekkor bosszúra szánja el magát úgy Béla, de kivált Róza ellen, kit a szerelem logikája szerint még jobban gyűlöl s ki ismeretlen

testvérének is útjában áll. Szenveyvel szövetkeznek tehát; egyfelől, hogy meggátolja Béla és Róza házasságát s Bélát megtarthassa, másfelől, hogy Woodlandet is elidegenítse Rózától. Ebben segítséget nyújt az, hogy Woodland véletlenül elveszti Sybilla egy rejtélyes levelét, mely olyasmit sejtet, hogy Sybilla egy lányt szerez meg neki pénzért. E levelet Szenvey szintén megmutatja Zenyérinének. Szenvey ugyan most már tudja, hogy e levél az eltűnt Széplaky Saroltára vonatkozik; mert Linka, a cigányzó, ezt ittasságában kifecsegte; de ezt elhallgatja Zenyériné előtt; mert ha Rózát sikerül Bélától s Woodlandtől elidegeníteni, akkor reméli, hogy az elhagyott leányt megkapja s így gazdag nőt is kap, holott Zenyériné megtudva, hogy Róza nem más, mint az ő nővére, Sarolta, bosszúját nem hajtotta volna végre. Ekkor Zenyériné bosszúja kivitelére Róza írását utánozva egy levelet ír, melyben Róza bevallja Woodlandnek, hogy szereti s ezzel azt célozza, hogy Woodlandet elidegenítse az ily szemérmetlen nőtől, Woodland azonban elragadtatva válaszol Rózának; de levelét Szenvey elfogja s Béla kezébe juttatja. Ugyancsak ezalatt Zenyériné elküldi Bélának egy hozzá írt régebbi keletű, de újabb keletre átalakított levelét Rózához, mintha benne neki éppen most szerelmet vallott volna; sőt egy utóiratot csatolt hozzá a tervezett szökés kigunyolásáról. Minderről Béla nem tudva s olvasva Woodland levelét Rózához, párbajra hívja Woodlandet; azonban e levelet Linka lopja el s Woodland nem kapja meg; Rózának ellenben Szenvey átadja a Zenyériné hamisított s a Woodlandet vádolni látszó két levelet. Így Róza kénytelen belátni, hogy mind Béla szerelmében, mint Woodland férfias egyenességében csalódott és elájul. Éppen ez idő alatt a párbaj is megtörténik, a nélkül, hogy Woodland a Béla kihívásának okát tudná. Előre elhatározza, hogy öcscsét kímélni fogja, kinek önmagát most még nem leplezheti le. E párbajban Woodland sebet kap s Bélának az odaérkező Linka már későn sughatja meg, hogy bátyjával vívott párbajt, mire öntudatlan esik össze s veszélyes ideglázba esik.

Szerencsére Woodland sebe nem veszélyes, Béla is felgyógyul, a kölcsönös kimagyarázások megtörténnek, a csel lelepleződik. Woodland látva, hogy Róza Bélát szereti, nemesen lemond az örökségről s így végre Róza és Béla esküvőre mehetnek; de Woodland ezen nem jelenik meg, hanem egy levelet hagyva hátra, me-

gint elbujdosik. Az utószóából megtudjuk aztán, hogy Isaura megbánja tettét, mit nem tudva éppen testvére ellen követett el. Veszélyes betegségbe esik. Két seb rágódott szíven s emésztette fel életét: «a megszégyenült asszonyi hiúság s a lelkiösmeret fájdalmas furdalása». Négy év mulva testvére karjaiban hal meg. Szenvey elmegy Kolozsvárról s Párisba költözik. Természetesen, a regényben még más alakok története is bele van szöve. Így gr. Várkövy Klára és Halmay szerelme s házassága, mely a Rózával és Bélával egy napon történik; továbbá a szerző bőven elbeszéli Korklátival szerencsétlen szerelmi történetét egy olasz nő iránt; de ez a cselekvénynyel semmi szoros kapcsolatban nem áll. A regény több más alakja is oly kevésbé játszik bele a cselekvénybe, hogy bár szerző beszámol sorsukról, itt bátran mellőzhetők.

Ez a cselekvény, mint látható, ez összefüggő előadásban is nagyon bonyolult. Még bonyolultabb, ha magát a regényt olvasuk, mely szövevényességben, sejtetésben, közbeszúrt magyarázatokban, véletlennek látszó odavetett megjegyzésekben, vonatkozásokban, visszatérésekben, utalásokban, a következményeknek előre jelzésében, az előbb történeteknek később, sőt csak a legvégén való leleplezésében, a homálynak mintegy szándékos keresésében, valósággal útvesztőhöz hasonlít. Ezt egyébiránt ő maga is mondja (II., 285—87. l.) egy kedvelt regényíró nyomán, hogy a «román-író» eljárása hasonló ahhoz, mint midőn a falusi ember városi látogatóját az ő kedves útvesztője bonyolult útjain vezeti tréfásan a célhoz s midőn már bevezette a középpontig, onnan egyenesen pár lépéssel kiviszi. Éppen így a jó elbeszélő is hosszasan, kerülő úton, meglepetések közt, fel-feltartóztatva vezeti olvasóit, de végül aztán röviden kell végeznie a kibontakozással. Horváth Lázár nem mondja meg, némileg szokása ellenére, hogy e hely honnan van véve; de ismerve mesterét, Bulwert, könnyű ráakadni, hogy ez a pár oldal majdnem szó szerinti fordítása Bulwer *Clifford* cz. regénye 36-ik fejezete elejének.¹

¹ *Complete Works*. Leipzig. Fleischer. 1834—43. 595—6. l. A fejezet elejétől e helyig az 596. l.-on: «We shall therefore, in pursuance of the cit's policy, relate as rapidly as possible that part of our narrative which yet remains untold». Horváthnál: «Követjük hát mi is a városi ember célszerű udvarias-

Bulwer egyébaránt azt is mondja ugyane regénye második kiadásának előszavában, az olvasóhoz intézve szavait : «Ha könyvemet már előbb olvastad, nyisd fel újra ; összes műveim ugyanegy alapelv szerint vannak írva, hogy t. i. kétszer olvassák el őket.» Ezt az alapelvet, mint több mást is, Horváth Lázár szintén követte. Regényének meséje oly bonyolult s kiváltképpen mindenféle írói mesterkedéssel, fogásokkal oly kerülőkkel van előadva, hogy szószerint kétszer kellett elolvasnunk, míg e tartalmat pontosan kivonhattuk belőle. Úgyhogy, ha lehet, ő még bonyolultabb, mint mestere, Bulwer, mi egyébaránt az utánzók ismert vonása, hogy mestereik tulajdonságait túlozzák.

VI.

Bulwert, kiről az előbbieken már említettük, hogy Horváth mintaképe volt a regényírásban, ekkép szólítja meg műve 38-ik lapján : «Hasonlíthatlan teremtője az annyira kedvelt *Pelham*-nak! te, ki a század gyöngeségeit oly kellemesen, oly kívánatosan terjeszted előnkbe, hogy azokat, bármi csömörthozók legyenek is különben, kívánva kívánjuk magunk elébe táloztatni ; ki új fényt, s egy nem ösmért világot vetsz azon írói pályára, mely a hasznost édessel vegyíteni szokta ; a ki furcsálkodni láttatol azalatt, míg valósággal a legélesb aczéllal érinted a politikai test vadhúsait ; ki románidat a legszebb morál s legmélyebb philosophiának virágos kertjévé varázslani tudod! — Kedves író te, kinek szembetűnő eredetisége, játszó elméssége s kimondhatlan élénk füstési egyaránt lánczolják te olvasóid osztatlan figyelmét . . . szesz polgára szabad Britániciának, kinek kezében a maga tökélyében tündöklök ki anyanyelved crösusi gazdagsága! Te, kinek tolla a kényes *Pelham* világi hiúságait s a vidám *Clarence* kellemes elevenését, vagy a szerencsétlen *Devereux* fényes tapasztalásait éppen oly könnyen, oly találva tudta előnkbe adni, mint menyeyei türedelmét a szegény *Mordaunt*-nak, bájtjeljes magaviseletét a tolvaj *Clifford*-nak, vagy a fatum vaskeze alatt öszverogyó *Aram* istenítő

---

ságát, s lehető sebességgel előadjuk beszédünk azon részét, mely még elmondatlan maradt» . . .

szerelmét!... szóval, szabad nemzeted méltó csillaga, *Bulwer!* vajha dús szellemed szállná meg az ujoncz író, ki a pályán, melyet te annyi fénynyel tapodsz, legalább árnyad szeretne lenni, s kinek vágyai legfőbbike: művelteket gyönyörködtetni!!! — —

E sorokból megítélhetjük minden kutatás nélkül is Horváth regényírásának úgy eredetét, mint célját, és megtaláljuk ennek a műnek példányképét és még egyebeket is, mint alább kitűnik.

Mint a fenti idézet mutatja, Horváth mind olvasta *Bulwer* addig megjelent regényeit. Közülök *Falkland* 1827-ben, *Pelham*. *The Disowned* 1828-ban, *Devereux* 1829-ben, *Clifford* 1830-ban, *Eugene Aram* 1832-ben jelent meg. Ezek közül a föntebb említett *Mordaut* és *Clarence* a *The Disowned* (Az eltaszított) főalakjai, a többi ugyanaz, mint említett regényeinek címe. Mint hogy *Godolphin*-t, mely 1833-ban jelent meg, nem említi, tehát ezt akkor még nem olvasta. Már csak ez is mutatja, hogy művét Horváth 1832-ben kezdte írni, melynek I. kötetét (268. l.) körülbelül egyfolytában befejezte. Ekkor félretette s csak pár évvel azután vette újra elő és 1834—35-ben írta meg a II., terjedelmesebb kötetet. (338. l.) Ez meglátszik a regény irányán, nyelvezetén is, mert ez a rész világosabb, egyszerűbb mondatokban van írva, mint már gyakorlottabb kéz műve. Ezt mind ő maga elmondja műve II. k. 3—12. lapján. Ugyanott megmondja azt is, hogy ez volt első nagyobb kísérlete s az első részt újra dolgozva, elhatározta, hogy sajtó alá adja.

Bulwer e hat regényéből egy sincs olyan, melyből Horváth ne vett volna át egyes részeket vagy legalább mondásokat, hol megnevezve, hol nem. Így a hogy *Woodland* elének hozza, a mint «busongva és komolyan ült ő asztala mellett és írt azon éjszaka, melyen a fényes s reá nézve annyi nyugtalanság édeskeser magjaival teljes bálból szállására ment, s lelkét zajos gondolatjai sebes folyásának minden tartózkodás nélkül átengedte»: ez a rész egész fölépítésében és részletezésében *Falkland*-ból van véve. *Woodland* a bálban *Rózát* meglátja s egyszerre olthatatlan lánggal megszereti, noha, miat szerző mondja, ő «egy volt azon halandók közül, kiknek világosan látó szemeik előtt az élet terhes igája elvesztette tündérvárzását».

Szószerint ilyen ember *Falkland* is, ki az étellel eltelt tapasztalások után magányba vonult vissza, egy ősi régi várba, hol csak

szemlélődéseinek élt, míg végzetesen meg nem szereti Mandeville Emiliát, egy férjes nőt. Éppen e nőtől válik el egy estve Falkland s megy haza, hol körülbelül egy éppoly berendezésű szoba várt rá, mint Woodlandre s egy hasonló íróasztal. Könyvei is körülbelül ugyanolyak; egymásnak ellentmondó tartalmúak. Természetesen itt egyébként más az, a mit tesznek. Woodland apja képe előtt elmélkedik, melyet távollétében mindig lepel borít; írni próbál, az írás nem megy. Majd Young *Éjszakáiból* olvas el néhány sort s aztán így elmélkedik: «Oh! mi balgák vagyunk hát, hogy éltünket oly magvak elültetésével vesztegetjük, melyeknek gyümölcsét ízlelni sohasem fogjuk. Egy bástyát igyekszünk fölépíteni, melynek tetője az ég boltozatáig hasson, egy átkot elkerülendők, mitől rebegő lelkünk annyira irtózik; s felejtjük, hogy mentől tovább, mentől magasbra emeljük képzetünk szárnyán a bástyát, annál korább elér az átok, az annyira rebegett, az annyira irtózatos. Egy mindennel közös nyomor fölött akarunk fölemelkedni, s azon pillanattól fogva egy idegen nyelv által egész nemünktől különbözve vagyunk. A tudákosságot, bölcselkedést, a való s képzelet világát ármánybirta *Faust*, vagy sötét *Manfred*kint egybejárjuk s miért? . . . Embert, annak szokásait, gyarlóságait, szenvedélyeit s erényeit ösmerni igyekszünk, s miért? . . .» (I. 74—75. l.) Ez az idézett rész majdnem szószerint *Falkland*-ból van véve; az elmélkedés többi része aztán inkább csak alakjában ugyanaz, mint tartalmában.¹ És itt érdekes megjegyezni, hogy Bulwer e művében egy angol Werthert alkotott meg s így hatott Horváthra is közvetve a wertherismus, noha csak egy kis részben; mert hiszen Woodlandet éppen az különbözteti meg Werthertől és Falklandtól, hogy Róza iránti szerelmét legyőzi s öcsese boldogságának útjába nem áll. Ugyanitt, a mint előtte apja szemrehányó képe megjelenik, úgy, hogy a téli szél a fölszakított ablakon át föllebbenti róla a leplet, szintén emlékeztet Bulwernél arra a jelenetre, a mint Falkland képzelete előtt megjelenik Emilia képe a halál pillanatában.

De ha talán megengedjük is, hogy ezen a helyen a találkozás némileg véletlen is lehet, s ha nem tudók, hogy Bulwert ennyire tanulmányozta, állítani sem mernők; azonban néhány más

¹ Bulwer: *Complete Works*. Leipzig. 1834—43. IX. 47—48. l.

hely rokonsága, sőt azonossága kétségtelen. Így Woodland a Sylveszteresti bálban, hol Rózát első látásra megszerette, ő maga gyásza miatt nem táncolt, csak némán bámulta Róza bájos tánczát s csodás lényét. Aztán szerző hozzát teszi, hogy majdnem egyedül maradván a teremben, mozdulatlan áll, «s mint néma sír, úgy hallgatott». «Hallgatott; mert hol a szív beszél, be szeret ott hallgatni a nyelv!!!» Ezt írja Horváth, s bár ebben nincs semmi, a mit maga is nem találhatott volna ki, mégis Falkland járt eszébe, ki ezt mondja magáról és Emiliáról: «Néha hallgatva ülünk; még magamnak sem merek szólni. Mily veszélyesek az ily pillanatok! *Ammusticon lingue parlen l'alme.* (A nyelvek elnémulnak, a lelkek beszélnek.)» Egészen Bulwer-utánzat az is, hogy midőn Horváth a Zenyériné bosszúterveit rajzolja, ugyanazt az idézetet használja, mint Bulwer, midőn *Falkland*-ban elmondja, hogy a szerelmében csalódott St. Johnné leleplezi Falkland és Emilia szerelmét a férj előtt s ehhez hozzát teszi: «Jól mondja a francia entusiastá, hogy a látszólag legtisztább szív is hasonlít ahhoz a nyugodt és csillogó forráshoz, mely vize mélyében a Nilus szörnyetegét ápolja.» (*Falkland*, id. h. 102. l.) Horváth szerint: «Bizony jól mondja egy francia entusiastá: hogy a legszelídebbnek tetsző szív is ama csöndes, gyöngéden tükröző forráshoz hasonlít, mely az ő vizeinek kebelében a Nilus fenevadát rejti!!!» (II. 120. l.) Ezt a gondolatot egyébaránt, mert Bulwer nem egyszer ismétli önmagát, *Devereux*-ben is megtaláljuk (IV. könyv, I. fejevégen), még pedig ebben az alakban: «As the monster of Nilé is found beneath the sunniest banks, and in the most freshening wave, the stream may seem to wander on in melody and myrth — the ripple and the beam; but *who* shall tell what lurks, dark, and fearful, and ever vigilant, below!»

Falkland-ból van véve a következő hely is: «S van-e — szóljunk igazán — van-e csak egy gondolat bár, melynek kiszabott határa volna s melyet kimeríteni tudnánk? csak egy érzés; melynek kimért korlátja szélén írva volna: *«eddig s ne tovább? . . .»* «Mint a vizek síma hátán szétterjedő cseppek körei: épenúgy vizsgálataink és okoskodásaink kiterjedtségökkel mindinkább gyengülnek és gyengülnek, míg végre a széles ösmeretelenségnek mérhetetlen hézagjaiba enyésznek.» (II., 7. l.)

Ez a hely *Falkland*-ban így hangzik: «How fearful is the

very life, which we hold! We have our being beneath a cloud, and are a marvel even to ourselves. There is not a single thought which has its affixed limits. Like circles in the water, our researches weaken as they extend, and vanish at last into the immeasurable and unfathomable space of the vast unknown.» (Id. kiad. IX., 108. l.).

Ezeket a helyeket találtuk *Falkland*-bói véve.

Már föntebb láttuk, hogy *Clifford*-ból pár oldalt lefordítva, vagy inkább megfelelően átdolgozva beszótt regényébe. De találunk más rokon, sőt azonos helyeket is. Így Horváth művében az I. kötet 21—25. lapja szintén lényegében nem egyéb, mint a kolozsvári akkori viszonyokhoz átalakított átdolgozása a *Clifford* XXI. fejezete pár lapjának, több helyen szó szerinti fordítással, melyben végre a befejező fordulat is teljesen megegyező. «Oh te mennyei lélek! — (csaknem ilyenformán apostrofálja *Pelham* kedves írója az alább megnevezendő asszonyságot) — oh te mennyei lélek! ki — hála légyen a felvilágosodott századok jótékony befolyásának — a két testvér-hazában is majd minden kebelben lángolva lángolsz, s a műveltség, finomság vágyait mindenekben éleszted!» — így kezdi Horváth az elmélkedést, éppen mint *Bulwer*. «Hogy minek szereted magad nevezni, oh angyali lélek, ha valjon igaz neved *divat* vagy szellemkórság, *bonton* vagy hiúság, *crème* vagy durva kevélység, *fashion* vagy feszengetés, *anglomania* vagy anglia majma? azt nem tudom; de bármely nevezettel is nevezd magad, akarnám a te szárnyaiddal bár csak egy tollacsokát nyerhetnék! illő zengésekkel írná le akkor varázstollam villányos gyönyöreit azon estének, mely a jövővel terhes *Sylvester* éjszakáját követni szokta» stb. Így folytatja Horváth, hogy egyebet mellőzzünk. E helyek *Clifford*-ban a következők: «O Thou divine Spirit, that through England burnest in wery breast, inciting each with the sublime desire to be *fine*» . . . stb. Aztán: «Whether, o Spirit! thou callest thyself Fashion or Ton, or Ambition, or Vanity, or Cringing, or Cant, or any title equally lofty and sublime — would, that from thy wings we could gain but a single plume! Faine would we, in fitting strain, describe the festivities of the memorable day . . .» Végre a befejező fordulat Horváthnál: «Vagyis, hogy kevésbé fellengzők legyünk, — mint mondani szoktuk mi írókul, miután egy farka sületlenségét egybe írtunk —

hogy, mondom — kevésbé fellengzők és inkább pontosabbak legyünk...» Bulwernél ez így szól: «But to be less poetical, as certain writers say, when they have been writing nonsense — But to be less poetical, and more exact...» stb.

A XXII. fejezetből is szószerint idéz egy részt. Szerényi Róza a többek közt ezt írja egyik levelében Várkövy Bélának: «Egy férfi csak kevés boldogságot találhat a viszonttetszésben, ha tudja, hogy hiában szerettetik: de minálunk annak egyszerű tudása, hogy szerettetünk, már elég ezer meg ezer bánatot elűzni: s csak miután újra meg újra megmondtuk azt szívünknek, hogy szerettetik: csak azután készülődünk meg is kérdezni tőle: ha valjon nem hiában-e?...» E hely nem első személyben, hanem mint az író megjegyzése Lucy reménytelen szerelmére, Bulwernél így van: «A man feels but slight comparative happiness in being loved, if he know that it is vain. But to a woman that simple knowledge is sufficient to destroy the memory of a thousand distresses, and it is not still she has told her heart again and again that she is loved, that she will even begin to ask if it be in vain.»¹

Megjegyzendő itt az is, hogy Bulwer a *Clifford* XII. fejezetében néhány sort idéz Shakespeare *Julius Caesar*-jából jellegyanánt. (I., 2. szín, 200—203., 205—210. sor.) Ezzel az idézettel, a mint Caesar Cassiust jellemzi, kívánja Bulwer is Mauleverer-t jellemezni. Ezt teszi Horváth is, midőn Szenveyt jellemzi s idézi ugyane sorokat (I., 204—205. l.), de már a szövegben, még pedig a saját verses fordításában, melyek e darabból az első magyarra fordított sorok. Ebből világos, hogy Szenvey alakjához és jelleméhez Mauleverer-ről vette a mintát s valóban a két alak lényegében megegyezik.

Clifford-ból egy idézetet is vesz, midőn ezt jellegül használja Isaura jellemrajzához. (I., 104. l.) «Hasonlít az időmutatóhoz — (barometer) egy román, melyen majd a férfi, majd az asszony mutatkozik. Változandók lévén, mint az atmosphæra, beszédünk változatai: mostanában Lúciát fogják az olvasónak bemutatni.» Ez a hely Bulwer regénye XXIX. fejezete kezdő sorainak fordítása: «A novel is like a weather-glass, where the man appears out

¹ U. o. VII. 362. l.

at one time, the woman at another. Variable as the atmosphere, the changes of our story, now represent Lucy to the reader.»¹

E regény mélyebb hatására mutat továbbá az, hogy Szerényi Róza rajza Brandon Lucy mintájára van alkotva, s midőn rendkívüli szépségét ecseteli, körülbelül ugyanazon festőszínekhez nyul, mint Bulwer. A mint Lucy elénekli dalát (*Clifford*, XI. fej.), s a mint Róza Horváth regényében ugyanezt teszi (I., 293. l.), az is körülbelül azonos. Párhuzamos helyek azok is, melyekben Bulwer Lucynek a rabló Clifford iránti le nem győzhető érzelmeit, viszont Horváth a Róza szerelmét rajzolja a hűtlennek gondolt Béla iránt. Egy helyt, és ez ennek az állításnak bizonyítéka, ugyanazon időzetre találunk *Clifford* XXVII. fejezetéből :

— We make

A leader of our thoughts where angels step,
But sleep ourselves at the foot!»

Ezt a «*The history of the Lyre*» (by L. E. L.) cz. műből csillag alatt Horváth így fordítja le: «Gondolatinkból egy lajtorját csinálunk, melyen angyalok mászkálnak ; de magunk annak lábánál alszunk». (I. 214. l.)

Meg kell jegyeznünk egyébaránt, mit már föntebb is mondtunk, hogy Bulwer, mint sok más regényíró is és újabban például Wilde Oszkár és Bourget, gyakran ismétli önmagát. Egy-egy jobbnak vélt megjegyzését beleszövi több regényébe, ismételt helyzeteket, és ezekkel kapcsolatosan a lélekállapotok színezése is ugyanaz. Így pl. a nő részéről egy-egy dal eléneklése hasonló viszonyok között több regényében megvan. *Falkland*-ban Emilia dala a III. könyv végén, vagy Lucy-nak egy második dala *Clifford* XXIX. fejezetében meglehetősen hasonló helyzeteket mutatnak. Általában férfi és női alakjai egyaránt nagyon szeretnek énekelni, s így számos dalt szó be regényeibe. Ezt azért említjük, hogy Horváthnak hasonló motívumára nézve előképe lehetett esetleg ezek közül egy másik, nem éppen a föntebb említett, a mi egyébként a tényen nem változtat.

A *Devereux* hatására mutat az, hogy belőle Woodlanddel Horváth felolvastat angolul egy részletet a Zenyériné szalonjában

¹ Hasonló hely u. o. XI. fej. elején. VII. k. 162. l.

a III. k. II-ik fejezetéből (Horváth. I. 110—118 l.). Horváth ezt magyar fordításban adja. Ez az első magyarra fordított részlet Bulwerből, és Horváth meg is mondja csillag alatt, hogy ezt miért tette, mert hiszen regénye cselekvényére teljesen mellékes. «Az engedékeny olvasó megbocsát — mond ő — ez ok nélküli kitérésemért. Célom egy részről az volt, hogy *Bulwer* szép és oly érzésteli írásmódját egyik én is megízleltetvén, az olvasó közönséget amaz annyira divatozó román író munkáinak olvasására: más részről pedig angolul tudó litteratorainkat azoknak magyarosításukra is serkentsem». (118. l.) A lefordított rész e sorokkal végződik: «Nem tévováztam tovább, lóra vetém magam, s elvágaték, mintha hölgyemhez s nem tőle repülnék». ¹E hely valóban Bulwer legszebbjei közé tartozik. Benne *Devereux* és *Isaura* szerelmét rajzolja. — Ez az *Isaura* név adta Horváth regényében is br. *Zenyérinének* az *Isaura* nevet. *Isaura* még egy más alkalommal is akar szalonjában *Woodland*-del *Devereux*-ből felolvasatni (II. 60. l.). Ez csak azért marad el, mert a társaság egy része nem ért angolul, s *Woodland* nem akarja untatni őket; «de *Devereux*-t nem is felvidítő, sőt elszomorító olvasásnak tartja lenni». Ezért más mulatságot javasolnak, s így kerül a sor *Korláti* élettörténetének elbeszélésére. Ezen kívül is, a mit pl. rövidebben Horváth a tapasztalásról mond (I. 11. l.), összeegyeztethető *Devereux* befejezésével, hol ugyanerről van szó.

Regényének befejezéséhez pedig a fordulatot *Bulwer Eugene Aram*-jából vette: «De mielőtt a *finist* oda írnád könyvedhez, — mondá egy ösmerősöm, kivel e jelen lapokat töredékekben közöltem — tán úgy hozná magával az illendőség, hogy valamieskét azoknak sorsáról is említs, kiket — mint románod főszemélyeit — nekünk bémutatni szíveskedtél. Ezt nemcsak illendőség, ősi szokás is megkívánja». (II. 334. l.) E hely *Bulwernél* így hangzik: «But before you end, said my friend, to whom I showed the above pages, originally concluding my tale with the last sentence, you must, it is a comfortable and orthodox old fashion, tell us a little about

¹ A fordított rész a III. k. II-ik fejezetének elejétől e helyig tart: «I tarried no more — I flung myself on my horse, and rode on as if I were speeding to and not from my bride». *Complete Works*. Leipzig. 1834—1843. VI. 247—253. l.

the fate of the other persons, to whom you have introduced us» . . .¹ Innen végig, az a mód, a mint az a bizonyos barát a többi személy sorsát végig kérdezi, s az író felel rá, teljesen azonos a formában, csak minthogy más személyekről van szó, a tartalom eltérő. Végül a barát így szól: «Így la! — kiálta fel megnyugodva barátom — már most meg vagyok elégedve. A mellett, hogy kandiságomnak eleget tettél, egyszersmind rövid, de komoly erkölcsi tanításokat is vontál ki caractereidből. Köszönöm; most már tökéletesen meg vagyok elégedve». (337. l.) Bulwer rövidebben szintén így végzi: «I am satisfied then, said my friend, — and your tale is fairly done».²

A legtöbb hasonló helyre azonban Bulwer *The disowned* (*Az eltaszított*) regényében akadunk. Woodlandet Horváth ekképen jellemzi műve I. 33. l.-ján: «Oly ábrázat volt az, mely míg szívedet azon változások és fájós történetek keservével töltötte el, — mik a végzés (végzet) elkerülhetlen folyamában a redőtlen homlok síma tükrét fellegbe borítani s a bátor s a nyugtalan szemek tüzet csendesíteni szokták, beléd egyszersmind a győzelemnek is bizonyos tudását s a jó kimenetnek mintegy sejdítését csepegtette, — s egy habzó, de erős vonzódást ama komor s hátra vonulni tetsző lélek iránt, mely nemes vonásaiból betűről-betűre olvasható vala». Ez az általa is idézetbe tett hely szószerinti fordítása a *The disowned* második fejezete következő helyének: «It was a face, that while it filled you with some melancholy foreboding of the changes and chances which must, in the inevitable course of fate, cloud the openness of the unwrinkled brow, and soberize the fire of the daring and restless eye, instilled also within you some assurance of triumph, and some omen of success: — a vague but powerful sympathy with the adventurous and cheerful spirit, which appeared literally to speak in its expressions».³

Szintén majdnem szószerinti fordítás a következő hely (I. 160. l.): «hiszen az asszonyi szív gyöngéd, s mélyebben rejtett hajlékihoz csak az juthat, a mi igaz, a mi szép; az ók műveltebb lelkek a szered, mi a tiszta aranyt salakjától elválasztja; az ók

¹ Id. kiad. V. 547. l.

² U. o. 551. l.

³ U. o. IV. 35. l.

élesb és sebesb tekintetök szemeli ki egy futó pillanattal mindazt, mi derék, a mi szép s a mi jó. Az ők seraphi lelkök sugallása jeleli ki a határt villány és árnyék között, s jól mondja *Devereux* lelkes írója, hogy ők, csak ők bírják igazában a lélek poezisét, mi őket mint sugár körüllebegte szenteket bájoló glóriával átkarolja, álomképeiket megtestesíti, s szeretetüket életre varázsolja, ama szép, amaz angyalok lehelte szeretet, mely mindentől megváltan, a mi földi, a mi salakos, önteremtése világába zárkózik; az envizsgálat minden tárgyában bámulás és gondolkozásra méltót talál, s még a mennyeknek fölötte is — melyeknek arany virányihoz oly szorosán kapcsoló őket lángoló hitök — a minden kējözönnel borító romanticának titkát és gyöngédségét terjeszti el.

E hely első része szabadabb, a második része meglehetősen hű körülírása a *The disowned* XXXVIII. fejezete elejének: «Within her musings is a realm of haunted and fairy thought, to which the things of this turbid and troubled life have no entrance... For her there is an intense and fond philosophy, before whose eye substances flit and fade like shadows, and shadows grow glowingly into truth... Her's is the real and uncentred *poetry of being*, which pervades and surrounds her as with an air, which peoples her visions and animates her love, which shrinks from earth into itself, and finds marvel and meditation in all that it beholds within, and which spreads even over the heaven in whose faith she so ardently believes the mystery and the tenderness of romance».

Ez csak egy oly részlet, melynek eredetét, bárha csak általánosságban, ő is jelzi. Azonban belsőbb hasonlatokra is akadunk a mese megalkotásában. Igaz, hogy Bulwernél Linden Clarence-t (Clinton de Lestrangle-t) apja taszítja el, mert a gyermek anyjának, az ő második nejének, későbbi elszökése miatt azt hiszi, hogy nem az ő gyermeke, Woodland pedig önszántából bujdosik el; mégis van sorsukban több közös vonás. Először is Clarence előbb maga jelenti ki apjának, hogy elmegy, mibe az apa beleegyezik, aztán eltaszítja magától s mint fiát megtagadja. Woodland körülbelül ugyane korban anyja szeretetlensége miatt szintén önként megy el. Továbbá Lindent, ki t. i. ezt az álnevet veszi fel, egy gazdag angol, kiről utóbb kiséül, hogy anyjának nagybátyja, fogadja fiává és teszi örökösévé, Woodlandet is, ki szintén álnevet használ. Mindkettő

rajongva szereti apját, de a szeretet jeleivel mindkettő elkésik. Mindketten utat törnek a világban. Linden idősebb féltestvére, lord Borodaile és Linden ugyanazon lányba szerelmesek, t. i. Ardenne Flórába, ki Lindent, szintén az ifjabb fiút, szereti; s e szerelem különböző változatait Flóra éppen úgy levelekben írja meg Trevanion Eleonorának, mint Szerényi Róza Horváth regényében Tárnoky Saroltának. Borodaile természetesen éppen úgy nem tudja, hogy Clarence neki testvére, mint nem tudja Várkövy Béla Woodlandról; de Clarence is tudja, a mint Woodland is tudja, azonban egyik sem leplezi le, csak a regény végén. Borodaile az ismeretlen és nem egészen szabatos eljárásúnak tartott derék Clarencet hasonló körülmények közt és módon illeti oly sértésekkel, mint Béla Woodlandet, s ezeket egyenlő türelemmel fogadja az is, ez is. (V. ö. *The disowned* XLVI—XLVII. fej. és *Az elbujdosott*. II. 226—229. és 243—46. l.) Ezen a társaság megütközése is kb. ugyanolyan. Természetesen mindketten kerülik a párbajt s csak kényszer hatása alatt mennek bele, hogy testvérükkel megvívjanak. Mindkét esetben pisztolypárbajról van szó, és Clarence épúgy kíméli testvérét, mint Woodland Bélát. Ezért mindkettő a levegőbe lő, azonban Clarencet bátyja éppúgy megsebesíti, de nem halálosan, mint Woodlandet Béla. A hasonlat még tovább is fűzhető. Róza éppenugy megrajzolja magának a Béla kis mellképét, mint Flóra a Clarence-ét. Az, a hogyan Borodaile és környezete a kétes származásúnak tartott Clarenceben megingatják Flóra hitét, ez is majdnem hasonló menetű ahhoz, a mint Róza csalódását felébresztik Woodland iránt s majdnem ugyanoly módokat használnak e czéira. Sőt, bár sokban más is a helyzet, a Bélát és Woodlandet egyaránt varázskörébe vonni akaró Isaurának is megvan párja Bulwernél a francia nőben, La Meronville-ben, ki azonban Bulwernél csak mellékalak, míg Horváthnál Isaura a cselekmény egyik vezetője. A francia nőnek Linden iránti, de éppen nem viszonzott szerelmét, éppenugy felhasználják Linden ellen Flóra előtt, mint Sybilla cigányasszony zavaros levelét Woodland jellemének befeketézésére Róza előtt. Elismerjük, hogy más egybben a helyzet lényegesen más. Ott Flórával egyenesen azt hitetik el, hogy Linden La Meronville miatt vívott párbajt, mialatt iránta szerelmet színlelt, itt pedig tulajdonképen Róza miatt van a párbaj. De ha azt látjuk, hogy Horváth mily részle-

tesen tanulmányozta Bulwert, lehetetlen nem látni, hogy a csomó szövésében miként használta fel mestere, különben szintén nem új motívumait, habár szűkebb körben és sokkal szegényesebben. A befejezés aztán már egészen más. Borodaile csak a végső pillanatokban tudja meg, hogy Clarence nem más, mint az ő egykor eltaszított testvére, Clinton L'Estrange, s halála perczében ő maga teszi Flóra kezét Clarencébe ; míg Horváthnál Woodland búcsút mond hazájának, midőn felismertetése után Bélát és Rózát boldoggá tette. De lehetetlen itt még az elől is elzárkózni, hogy Isaura Horváthnál éppúgy életével fizet a miatt, mit testvére, Róza ellen tesz, mint amott Borodaile. Sőt végre még a két regény címe is emlékeztet egymásra : *A kitaszított* s *Az elbujdosott*. Mintha ebben is a mester állott volna Horváth szemei előtt.

Tehát ha Horváth Bulwernek mind a hat, itt említett regényéből hol egyet, hol mást, mit magáéhoz valónak vélt, átvett ; a legtöbbet, úgy látszik, a *The disowned*-ből merített, mit a mesének némi tekintetben való hasonlósága eléggé megmagyaráz. Másfelől azonban úgy tűnik fel, hogy Bulwernek akkori legnépszerűbb regényéből, a *Pelham*-ból majdnem semmit sem vett. Ez külsőleg igaz is ; de *Pelham* egészben szellemével és irányával hatott rá annyiban, hogy ő is egy ilyfajta társadalmi és erkölcsregényt akart írni a maga korából, mint Bulwer ebben a korban oly népszerű és egyetemesen kedvelt regényében. Itt a hatás tehát az irányban, a célban mutatkozik s nem a részletekben. Éppen ezért, mert Horváth teljesen a kolozsvári főrangú körökben marad, neki nemcsak azok mellett, miket főntebb elmondunk, hanem azok mellett is, miket még el akarunk mondani, sikerült a valóságot éreztető s eredeti művet írni, mely egy tényleges társadalmi élet rajzának megfelel. Modern tudott lenni, mint mestere, s ez a magyar regénynek ezen a kezdetén annál nagyobb érdem, mert folytatására elég hosszasan kellett várni ; ugyanis hosszabb ideig a mi nálunk a regényirodalomban kiváló, az a történelmi regény terén történt. Ezek mellett *Pelham* volt az első modern regény, mely az addig úgy a közönség, mint az irodalom előtt ismeretlen előkelő életet rajzolta és a maga módja szerint megismertette. Ekkép Horváth regénye is nálunk az első, mely bárcsak egy kis, de élénk és jelentős aristokrata magyar életbe bepillantást engedett, bár nem oly ironiával s nem oly tarka képben, a mi egyébaránt a

viszonyok s helyzetek böles mérlegelésére s tárgyának tudatos fel-fogására vall.

VII.

Mint említettük is, Horváth művében még nem egy vonás van, mely Bulwer tanulmányozására és követésére vall s éppen ezért megfigyelésre méltók. Ilyen elsősorban a regény meséjében a szövésnek, szerkesztésnek módszere, a mi egyébaránt Bulwernél is Scottra vihető vissza. Bulwer is mondja, hogy a cselekvény szövésében fő a figyelmet állandóan ébrentartó titok, melynek csak a legvégén kell megoldatni. Erre vonatkozik a labirinthre vonatkozó már említett hasonlat is; de mondja Bulwer ezt más helyt is. Ugyanezt, a fokozatosan leleplezett háttér szükségét hangoztatja már előbb Scott is. *Falkland*-et kivéve ezen a módszeren épül fel Bulwernek mind a másik öt, itt szóban forgó regénye. De ez volt általában a régi regény módszere, melynek célja volt az olvasót mindvégig függőben tartani. Tehát a regény rendszer, az események közepébe vágva kezdődött, ennek valamely későbbi, elhatározó pontján, akárcsak a régi eposz, melyből ez az eljárás tényleg származik. Innen kiindulva aztán egyfelől a jövőbe fejlődött a cselekvény, másfelől a felvilágosító multról lassan az író eloszlatta a homályt. Ekkép az olvasót mintegy kívülről és távolról vitte közelebb a regény tulajdonképeni tárgyához, egyik személyt a másik után léptette fel, párszor a regényt újra kezdeni látszott s párhuzamos vagy egy központ felé vezető utakat, alagutakat nyitott meg, hogy a fölfejtteni kívánt titokhoz eljusson. Vagy mondjuk, rendre-rendre vonta le a sok rendbeli fátyolt, melylyel a végső kibontakozást elburkolta, mint a hogy a hegyek legmagasabb csúcsát legutoljára hagyja el az ezt fedező ködgomoly.

Másik, a mit Horváth követ, az, hogy mint Bulwer, ő is egész fejtegetéseket sző be regényébe a kor kérdéseiről, a társadalom ferdeségeiről s hasonlókra. Így találunk Bulwer regényében oly fejtegetéseket, melyek gyakran csak laza viszonyban állanak a cselekvénynyel, úgyszólván pl. *Pelham* és *The disowned* regényeiből meg lehet írni az ő regényelméletét is. Ezeket vagy saját nevében mondja el, vagy párbeszédeibe szövi, vagy egy-egy alakjával mondatja el alkalomszerűen, vagy végre mint egy-egy alakjának elmél-

kedéseit szövö bele úgyszólván monolog gyanánt. Így elmélkedik Horváthnál is Várkövy Béla az idő múlásáról (I. 3—5. l.), Woodland a Róza iránt ébredt szerelméről (I. 71—77. l.), majd Woodlanddel előadatja Byronról való véleményét (I. 156—166.) egy vita keretében, más helyt a jótékony bazárokról (I. 258—262. l.) mondatja el vele a saját nézetét. Így elmélkedik a saját személyében a divatról (I. 21—24. l.), Bulwerről (I. 38—39. l.), a benyomásokról (I. 60—62. l.), a szerelemről (I. 178—181. l.), az írói hangulatról (I. 187—189.), a nevelésről (I. 189—196. l.), az íróságról (II. 3—12. l.). Természetesen, a Bulwertől tanult mód szerint, ő is kénytelen regényébe több élettörténetet beleszőni. Így elmondja a Tihanyi-család, a Szenvey Benedek fejlődésének történetét, melyek összefüggnek a regényével; de Koriáti története, mely két fejezetet foglal le, már nincs semmi kapcsolatban vele. Felhasználja természetesen a naplóírást is. Így végül csak Woodland naplója leplezi le az események még homályban maradt részeit, akárcsak *Devereux*-ben az Aubrey kéziratban maradt vallomása. Felhasználja továbbá a levelezést, mely Bulwernek szintén kedvelt gyakorlata, kivált a *The disowned* és *Falkland* regényeiben. Horváthnál is Béla, Woodland, Isaura, Szerényi Róza, Tárnoky Sarolta mind leveleket írnak, kik pedig jórészen mind Kolozsvárt laknak s így némileg nem is volna szükség e levelekre. Ezek természetesen mind nagyon bővítik a regényt, s valóban Bulwernek kivált későbbi őt, itt szóban forgott regénye mind sokkal, de sokkal bővebb, mint lenniök kellene, s ez igaz a Horváth regényéről is, mit később maga is elismert.

De máskülönb is Bulwer nélkül jóformán nem tud megenni. Midőn Róza szépségét egy színházi estén a páholyban rajzolja, azt mondja, hogy «különösen azon kedvességet, azon örökös mozgásban levő kellemet», mely a lánykában volt, «kontár ecsete» nem bírná festeni, s megint egy idézethez fordul Bulwerből, mely szerint Róza olyan volt: «mint fénysugár a hús oszlopok árnyain, majd itt, majd amott melegítve játszik, midőn az ajkáról az arcokra s onnan a szemekre, s megint visszaröpül; s majd köddé olvadoz össze, majd pedig szikrákra válik, mint ama futó villámok, melyek egy, a mennyről álmódó szentnek lelkén keresztül villannak». (I. 208. l.)

Ő rá hivatkozik akkor is, midőn a Sylvester-esti bálon egy társalgást vezet be. «Cserebeszéd (társalgás), még pedig fő, úri

helyzetű személyek közötti eszmés, oktató beszélgetések teszik a társasági románok fődzsét», — ezt mondá Bulwernek egyik londoni könyvárusa, s ezt mondta neki is egyik kolozsvári könyvárus. E bölcs tanácsot követi stb. (I. 39. l.).

Meglepő továbbá, hogy Bulwer, mint Kemény Zsigmondról szóló értekezésemben módomban volt részletesen kifejteni s itt rá visszatérni főlöszleges, az emberi természet és jellem leglényegesebb vonásának a hiúságot tartja. Alig van a jellemek rajzával kapcsolatban jellemvonás, mely Bulwernél gyakrabban fordulna elő, mint a hiúság, még pedig mind a hat, itt szóban forgó regényében. Eközben felállítja a következő tételt: «the wain are, always confoundedly jealous» («Hiú emberek mindig átkozottul féltékenyek». *Clifford*. XXI. fej.). Ugyanazt ismétli *Devereux*-ben is: «to irritate more and more that vanity with which jealousy is so wowed» (549. l. V. 4. fej.); azaz «mind jobban és jobban fölingerelte a hiúságot, melylyel a féltékenység annyira össze van kapcsolva». Ez a hiúság a Horváth regényének is lélektani alapja s alapja annak a bosszúnak is, mely tulajdonképen regényének fő tárgya. Ugyanis hiúságában sértve határozza el magát bosszúra a kevély és elbizakodott gr. Szenvey s ugyanily hiúságában sértve fogadja őt bosszújában szövetségesül Isaura, ki, mint szerző mondja, már neveltetésénél fogva «a hiúság és ennenség (önzés) áldozatává» lett. Amaz csak Rózán, emez pedig Rózán és Várkövy Bélán egyaránt akar bosszút allani. Az is megvan *Clifford*-ban, a mit Horváth az Isaura jellemrajzában kiemel, t. i. hogy egy nő leguehezebben bírja elhordozni azt, mi hiúságát porig alázza, s ebben a legfőbb az, mikor egy férfi, a kit a nő még, már a mennyire hiúsága s önzése engedi, szeret is, ez őt egy más nőért elhagyja vagy más módon érezteti, hogy megunta. Ez az előtt, ki a női lélek természetébe csak némileg is beavatott, ismert dolog. Ezt Bulwer jól figyelte meg. Ezért áll bosszút, e porig alázott hiúságért, Brandon William neje, midőn belátja, hogy mikor azt hitte, hogy ő volt áruló, tulajdonképen csúfosan elárulták s ez egyik pillanatban felköltötte leghevesebb szenvedélyeit, a masikban hiúságát a porig alázza. Természetesen rémes bosszút áll. Szeretőjét odahagyja, fiát, kiért férje egyedül él, elrabolja s utonállóvá neveli.

Isaurát más körülmények közt hasonló helyzetben rajzolja e regény, mint hiúságának rabját. Midőn pl. Woodland burkolt,

de Isaura által jól értett czélzással tudtára adja a társaságban, hogy szerelme Rózáé s nem, mint a hiú asszony gondolta, az övé; szerző így rajzolja Isaura érzéseit: «E virágok közé burkolt tövis mélyen hatolt Isaura hiúságának finom hártájába. Őt gyakori álmódzásainak mennyéből egyszerre lerántotta s Woodlandnek eddig csak közbeszédéből gyanított igazi hajlandóságát tisztába hozta . . . Isaura helyzete rettenetes volt . . . A megsértett asszonyhiúság magának korlátlan utat vala törendő dagadozó mellén; de Béla jelenléte s vélei állása nem engedék annak szabad kifolyását. Szép keble pezsgő lávaforráshoz volt hasonló, mely fullasztó kénkövet lehell ugyan, de ki nem törhet; mert a tűztengert nagy akadályok lelánczolva tartják még». (I. 226. l.)

De sőt éppen magával Isaurával iratja a szerző egy helyt, mit, mint láttuk, Bulwer is mond és Kemény Zsigmondnál is olvasható: «Midőn a szeretet már szerelemfélétté kezd aljasulni, akkor e csúf szóból csakhamar elvész a szerelem s maradt csak a féltés . . . s ez nem egyéb, mint csupa hiúság leánya.» (II. 27. l.)

Ez az a lényeges pont, melyre Horváth a történet további menetén is visszatér. Művében egy helyt (II., 58—70. l.) Isauránál egy tea-összejövetelt rajzol egy februárvégi este, hol a szűkebb-körű ismerősök mind ott vannak s így Várkövy Béla és Woodland s természetesen Róza is. Társalgás közben Béla a Weber legújabb keringőjét játszsa el a zongorán oly érzelmesen, hogy könnyet fakaszt a Róza és Isaura szemében egyaránt; de amatt a szerelem, emert az asszonyi hiúság s mámoros életörömök utáni bánkódás csavarta ki. Ekkor Zenyériné hozzámegy s megdicséri olyformán, hogy czélzást tesz Rózára, mint a ki meghatotta a játszót. Béla elfogódásában nem veszi észre a kivetett tört s előszóval ismétli Zenyérinének, mit levélben úgysis megírt már, hogy Róza iránt újra ébredt szerelme rá nézve élet és halál kérdése. Itt egy pár finoman megírt lap következik. Ezt, mondja a szerző, drágán fogja Béla megfizetni. «Hát — teszi hozzá — az asszonyi hiúság legfélelmeőbb szülöttjét, a megbántott szerelmet idézed te ki harcra?» Nem elég szerelmed megvonása, még izgatni is mered e vészes látát? «Könnyelmű vak halandó te! hát nem tudod-e, hogy nincs vészesb ellenség, mint egy önhiúságában megsértett asszony? S hogy az, ki legtüzesebben, legbolondabbul szeretett, hogy az, ki egykor száz életet adott volna szerelmedért; ha sze-

retni s becsülni megszünted, keservesb, fáradhatlanabb, élesb és kérlelhetlenebbül jajt hozó üdözéseiben, mint ellenfeleidnek bármelyike? — Úgy van, szeretni tud, bizony tud szeretni az asszonyszív ; de ám gyűlölni is ; s megvallom igazán, annyira még nem ösmerem az asszonyszív organismusának anatómiáját, hogy egyenesen meghatározni tudnám : melyik érzésében kicsapongóbb . . . melyikben kevésbbé korlátok közé szorítható : a boldogító szerelem istenítő érzésében-e . . . vagy a kaján gyűlölség pokoli dühében . . . ?»

Tagadhatatlan, hogy úgy ez a rész, mint a folytatása, melyben Isaura külsőjén a harag jeleit rajzolja, nagyon jó ; de a fentiekben lehetetlen *Clifford* XXXIII-ik fejezetének hatását, melyre már hivatkoztunk, föl nem ismerni. A helyzet más, de a lélektani lényeg ugyanaz. Erre a megsértett asszonyi hiúságra Horváth utóbb is a maga helyén, midőn Isaura bosszútervét rajzolja, visszatér. Így ott, midőn azt beszéli el, hogy Béla tovább is fenntartotta vele a szíves viszonyt, mert ezzel mintegy palástolni akarta Róza iránti szerelmét a világ előtt. (II., 117—118. l.) Ezért szövetkezeti aztán a szerző Isaura, az elhagyott nő és Szenvey, a kikoszarzott kérő megsértett hiúságát a bosszúra, melyről a tartalom előadásában szoltunk s melynek Szenveyre vonatkozó részében szintén megtaláljuk előképét *Clifford*-ban a Mauleverer megsértett hiúságának rajzában, miközben Horváth némileg hasonló helyzetben is mutatja be Szenveyt, midőn Róza a «hiu férfiút» másodszer is, bár burkoltan, kikoszarazza. (II., 191. l.) S midőn Szenvey bosszúterve egyelőre sikerült, hozzáteszi : «Hiúságon alapult szenvedély mire nem vihet egy embert, de kivált egy Szenveyt?» (II., 197. l.).

De ne folytassuk tovább ; ezek teljesen bebizonyítják azt, a mit állítottunk. Azonban lehetetlen itt elhallgatnunk a szépirodalom tanulmányozásából merített azt az általános észrevételt, hogy korokként vannak az emberi jellemnek és az életnek oly vonásai, melyek mintegy egyetemesen foglalkoztatják a regény- és drámaírodalmat. Egyszer a szerelem az, a maga végzetességében, máskor a gazdagodás, a pénz, máskor a házasság vagy éppen a házasságtörés, máskor az állami élet, a politika, máskor a bűn és bűnhődés s több efféle problémák. Ebben a korban a hiúság és az ebből folyó eltévelyedések problémái korántsem szorítkoz-

nak Bulwerre és iskolájára. Ismeretes, hogy Balzac is sokat foglalkozott vele, hiszen ő mondja a többek közt egy helyt: «a szenvedélyek közül a leghatalmasabb a hiúság.» (*Splendeurs et misères des courtisans*. II. 20. fejt.) Megtaláljuk továbbé, mint a tettek rúgóját, Scottnál, Thackeraynél, George Sandnál s nálunk Keménynél és több más kisebbnél.

Átvette végre Horváth Bulwertől azt, hogy mint az ő idejében más modernné vált regényírók, ő is morális, erkölcstani regényt is akart írni, melyben Bulwer az első nagyjelentőségű előharczos, a ki problémákat vet fel, gyakran paradoxonszerűen, melyeket megoldania ugyan nem sikerül, de fölveti őket. Tudjuk, hogy már fiatal kora óta legkedveltebb tanulmányai az erkölcsbölcselek voltak s ezek tanaiba oly mélyen belehatolt, mint talán egyetlen mult-századi regényíró sem. Nem Bulwer akarván itt jellemezni, sem morális elveit kutatni, itt csak egy pár, nekünk e helyen szükséges pontra akarom felhívni a figyelmet. Ezek eléseje az, hogy Bulwer előtt a regényírók nem foglalkoztak az előkelő élet rajzával s így ez jórészben az irodalom és olvasó előtt ismeretlen volt. Ő volt az első, ki egyik feladatául tűzte ki levakarni azt a külső mázat az előkelő világról, mely ennek valódi lényegét, s letépni az álarcot, mely az arcok valódi vonásait elfödi. Sőt, ezt annyira nagyra tartotta, hogy a regényíró első kötelességének vallotta. Erre törekedett Horváth is, s ez az első magyar regény és sokáig egyetlen, mely tényleges, kézzelfogható s a valóság képét magán viselő helyi, előkelő viszonyokat rajzol 1826 tájáról s éppen Kolozsvárról. Ennyiben ő kiválóan realista, s ha jobban ismernék Kolozsvár akkori előkelőit, kétségtelenül éppen úgy meg bírnák határozni mintáit, mint a hogy leírja ugyanott a főteret, a régi lábasházat, melyet e sorok írója is jól ismert, továbbá a fenesi utat s a hójai erdőt, melynek egy tisztásán a párhaj lefolyt.

A másik, a mit ki akarunk emelni, hogy Bulwer mindegyre hangsúlyozza, hogy életünket nem mi, nem a szabad akarat, hanem a fátum kormányozza. «A bűn a körülmények szölkötte; — mond ő — kötelességünk megkísérteni e körülményeket helyes keréknyomba hozni, mielőtt jogunk van a bűnt büntetni.» Ez *Clifford* rendes szölkösmódja élete második felében. (XXXVI. fejt.) Ugyanezt kifejezi az esküdték előtt, nagy beszédében, mely annyi támadás tárgya volt az akkori Angliában. Ez a paradox-tétel

tulajdonképpeni alapja az *Eugen Aram* cz. regényének s részletesen megírta vele a börtönben írt vallomásában; de megvan *Devereux*-ben, *Godolphin*-ban s nyomai megvannak összes ekkori regényeiben. Ez teszi alapelvét Aram egész «önvallomás»-ának (V., 7-ik fej.), mely szintén annyi támadás tárgya volt, úgyhogy 1855-ben átdolgozta regényét az olvasók kedvéért, mely szerint Aram részt vesz ugyan a halálos ítéletet maga után vonó rablásban, de a gyilkosságban nem. Ő azt mondja, hogy e módosítást a pör aktáinak pontosabb tanulmánya alapján tette; de valóságban engedmény volt, mivel talán maga sem volt biztos saját moráltanának megbízhatóságában. Végre csak *Godolphin* II-ik fejezete elejéről idézünk pár sort: «Mily különös ez az élet! mily bábok vagyunk mi! Mily rettentő rejtély a fátum! Sohasem teszem lábomat ajtómon kívül a küszöbre, hogy a félelmes sötétség gondolata, mely a legközelebbi pillanaton lebeg, né rohanna meg. Mily borzalmas végzet függhet szívünk felett! A kard mindig fölöttünk, látva vagy láthatatlan. És ezzel az élettel, a sötétség és rémület e színterével, kívánják sokan, hogy oly elégedettek legyünk, mint csak kívánhatjuk, hogy mást ne óhajtsunk.» Ez utóbbi művet Horváth nem ismerte, s itt csak a Bulwer tana teljessége kedvéért idéztük; de előbbi műveiből a végzetnek e tana visszhangzik *Az elbujdosott*-ban is. Escott (*Eduard Bulwer*. 1900.) is megerősíti azt, hogy Bulwer sokat foglalkozott a szabadakarat s a végzet és a *prædestinatio* tanával (49. l.). Természetes, hogy Horváth ily tanulmányokat nem tett; de regénye a maga egészében a sors különös működésére, emberi sorsunkban való végzetes szerepére van alapítva, melyet «vak tündér»-nek nevez s melynek tulajdonítja a maga testi elferdülését is. (I., 168—9, 35. l.) Ez a fátum, az előre nem látott fátum az, melyet Woodland is okol (II., 266. l.) s így kiált fel: «Úgy van!... a sorsnak voltam egész életemen át játéka; sorsnak vagyok ezúttal is áldozatja!» (II., 270. l.).

Ugyancsak egy másik helyen ezt írja: «Oh történet! (t. i. fátum), te vak, te fudáza történet!!! Be sok hamis játékot játszasz te egyszer is, másszor is az emberek fiaival!... Be ritkán fonódnak zavaros fonalaid leplekké, melyekből aranyhímetű takarók készülhetnének a rózsaszín boldogság tündérsátrai felett! S ah, be sokszor, be több mint sokszor, szövődnek öszvebomlott csalfa szálaid csak színlett örömek és álmegeledés kiáltó czi-

mereivé ; . . . czímerekké, melyek a tanútlan, kiholt életörömek s a néma könnyek között eltemetett házi boldogság fekete koporsóján ezüst és arany színekkel tarkálva fénylenek! . . . » (I., 168. l.).

Így beszél a sorsról Horváth, mint Bulwer vagy mint később Kemény Zsigmond is.

VIII.

Bulwer ezeken kívül szereti az ú. n. különös jellemeket. Sokkal több alakot szerepeltet tehát regényeiben, mint szükség volna a cselekvényhez, s kik erre gyakran semmi befolyással nincsenek. Valóságos szemlét tart oly emberek felett, kikkel főhősét egyszer-kétszer hozza össze. Ezt célzattal teszi, s meg is mondja. Szűkebb körben Horváth is teszi ezt. Pl. Korlátira, az id. Halmayra, Rosenbergnére, Jártasyra nem volna szüksége ; de Korlátit érdekes, mert mint volt katona általában nem szereti a hazai viszonyokat, id. Halmay gourmand, kivel ily természetű dolgokat beszéltet (talán a *The disowned*-ből Gusoleton képére alkotva), Rosenbergné kaczer nő, ki ilyenemű párbeszédet folytat, Jártasy rossz gazda, s alkalma van mint ilyet bemutatni.

Mestere szerette továbbá a szellemes, de gyakran csak szellemeskedő párbeszédet. Ilyenekre bőven találunk kivált *Pelham*-ben s a *The disowned*-ben. Gyakran megeskik, hogy társaságról társaságra, összejöveteletről összejövetelekre visz, személyeket beszéltet lapokon át csupán szellemes társalgás céljából s néha ezek miatt cselekvénye, mint *Pelham*-ben és *Dewereux*-ben, egész kötetten át megakad. E szellemeskedő párbeszédet példáit szintén megkapjuk Horváthnál, ki, mint láttuk, ebben a regény egyik főfeladatát találta, melyek egyébként a regény cselekvényét szintén nem viszik előbbre. E párbeszédetbe, mint Bulwer, számos idézetet, gyakran nem is könnyen érthető vonatkozásokat sző bele, úgyhogy mindegyre jegyzetet kell tennie, hogy megérthessük. Alakjai, éppen mint Bulweréi, szinte fitogtatják olvasottságukat, ismereteik sokoldalúságát. Mindez Bulwernél néha bizonyos encyklopædia-szerűség hatását teszi. Mert általában igaz, hogy Bulwer rengeteget olvasott. A régi klasszikusok, az angol, a francia és német irodalom egyaránt fel voltak raktározva fejében vagy jegyzőkönyvei-

ben, honnan idézeteit veszi, melyekkel állításait támogatja, néha czáfolja őket s műveit sok helyt az érthetőség kedvéért jegyzetekkel látja el, mint valami tudományos munkát. Meg kell adni, hogy Horváth is rendkívül sokat olvasott. Ismeretei gazdagságával és sokoldalúságával szószerint meglep s majdnem csodáljuk, hogy hol volt alkalma az akkori Kolozsvárt ennyi mindenhez hozzáférni.

Minderről kis szemle meggyőzhet. Az akkori magyar irodalmat jól ismerte. Így ismerte Kisfaludy Sándor, Csokonai, Kazinczy, Virág Benedek, Vörösmarty, Berzsenyi, Kölcsey, Döbrentei, gr. Dessewffy József, Széchenyi, gr. Teleki Domokos, Bessenyei György, Gvadányi, Fáy András, Helmezy, Mátyus (*Diaetetica*), Kisfaludy Károly, Dayka Gábor műveit. A költők közül legfőbb kedvence Kisfaludy Sándor, kiből számos helyen idéz. De minden hazai írónál nagyobbra tartja gr. Széchenyit, kinek műveire mindegyre czéloz s belevonja a *Lovakrul*, a *Hitel s Világ* cz. műveket a társalgásba vagy pedig maga elmélkedik rólok. Énnélfogva nála, mint odaad Széchenyi-tanítványnál, a mester számos eszméinek visszhangját megtaláljuk. Abban a korban, midőn Széchenyi fellépett, egész irodalmunk pro vagy contra e nagy szellem hatása alá került: tudomány és szépirodalom egyaránt. Széchenyi e hatásáról is egész könyvet lehetne és kellene írni. Ismeretes, hogy Széchenyi összes elvei közül a legelső, melyek nevében dolgozott, írt és áldozott: a nemzetiség a nyelvben kifejtve és a műveltség bölcs tanítás, nevelés és szakszerűség által. Ezekre Horváthnál számos utalást találunk. Az oknélküli külföldieskedőket éles szatirája sujtja, a nevelésről külön értekezik, a szakszerűségről nem egy helyt emlékezik meg (I., 194—195. l. stb.) s félszeg nevelésünket egészen Széchenyi szellemében rója meg s egyebekben is nem egyszer idéz tőle.

Különösen azonban a II. k. bevezetésében egész lelkesedéssel ír róla, anélkül egyébként, hogy megnevezné. Az íráságról elmélkedik itt, mely, a kiben megvan, azt nem hagyja nyugton, s kérdi, mi az a hatalmas erő, mely íróasztalához lánczolja az ilyen embert? az ifjúkor, a honszeretet, «egy szebb jövő édes sejdítése?» Nem! Ez a legnagyobb erő — feleli Horváth — a halhatatlanság vágya; mert semminek elgondolása nem szörnyebb, mint a teljes elfeledtetése. Ő maga részéről legszebbnek az emberre nézve azt tartja:

«Siquid habent igitur vatum praesagia veri,
Proximus ut moriar, non ero terra tuus».

Itt, szintén nem nevezve meg, Széchenyit idézi: «S tagadhatja-e valaki, kivált ha élete tavaszát általélte, s ingadozó vágyai valamely határozottságot nyertek már, hogy semmi oly kellemes malaszttal egész létét nem tölti el, semmi őt annyi varázsszal, szinte magamagán túl nem ragadja, mint midőn hatáskörében, bármi legyen is az, Correggióval így kiálthat fel: *anche io sono pittore!* — legyen érdeme egyébiránt való vagy képzelet.»

E sorokat a *Világ*-ból veszi (189. I.). Lehetetlen nem idézni itt, legalább részben, azokat a helyeket, melyekben ezzel kapcsolatban Széchenyi iránti csodálatának ad kifejezést. «Nemzetünk dicsősége! — írja Horváth — ne vedd rossz neven te, — ki e sorokat írtad, — ne vedd rossz neven az érdemetlen írótól, hogy e mélyen érzett igazságot ez alkalommal szerényen visszhangozá: Te! kinek szellemmel párosult erőnyi fényoszlopához én is — egy födetlen fővel s hízélgést nem ösmerő tisztelettel — járulok. Oh vajha tanító ékesen szólásod croezusi forrásából csak egy-két maréknyit meríthetne koldus lelkem, mely — hidd el — most is, midőn ezt olvasod, írói fénykoronád arany sugári között prometheuszi szándékkal lebeg!... S nem hiszed?... Gondolod: nincsenek fölfoghatlan, lelket lelkekhez vonzó húrok, vagyis láthatatlan hajszálak, miknél fogva lélek lélekhez bizonyos perczekben közeledik?»

Így folytatja pár oldalon. Magát Széchenyivel szív- és lélekkonkságban levőnek hiszi, s ezt megérti bizonyára éppen Széchenyi, a ki oly «szépen érti az édes viszonyt lelkünkben eltalálni». «Fogadd hálámat, mondja tovább, édes, kedves hazám nemesb fiai nevékben közügy körüli fényes fáradozásidért.» Kéri, hogy ne rettentse pályáján irtgység, tudatlanság vagy a felvilágosodást kerülők lármája, legyen rendíthetetlen és megszedíthetetlen. Majd ezzel végzi:

«Haladj; haladj békével szép pályád ragyogó czélja felé! Áldás minden lépted kövesse, míg közöttünk mulatsz; s majd ha az isteni szikra lerázta földi lánczait, s lelked agyagbörtönéből kitört — mely minden jobb polgártársad szívében szomorúan kongandó órára mentől későbbben bicczenjen a gyorsan haladó nagy időnek fekete mutatója — akkor, mondom, tekints vissza imá-

dott honod kies hantjaira ; s bármi légyen is éltedben nemes fáradozásaid magvainak gyümölcse : meglásd, hogy egy igazságosb jövődnök hevítő napja megérlelندی a reménytele multnak szerteszört magvait!... Addig is — kérlek Istenért — el ne hullgass! Szórj világot világra, ám mert távul van még az egész lát-határt teljes fénybe állító aranykerék ; s ha pitymallik is hajnalunk : messze... messze még a dél!!! (II., 8—11. l.).

A leglelkesebb sorok közé tartoznak, miket Széchenyiről abban a korban írtak.

Egy rövid szemle is meggyőz továbbá róla, hogy a külföldi irodalmat is széles körben ismerte, mint a ki tudott németül, francziául, angolul, olaszul és latinul s értette az erdélyi oláh nyelvet is, de ennek itt alig van szerepe. Mindenesetre ismerte Scott Waltert, kire többször hivatkozik. Őt az újabkori romantika ideigleni diktátorának nevezi s idézi is párszor (I. 4., 123. l.). Ha élénk leírásról van szó, azt Walter Scotti színezésnek, a kolozsvári régi lábas-ház ebédlőjét szintén ugyanolyannak nevezi. De ezek csak részletek. Fontosabb az, hogy Linka cigánynét Scott Walter nyomán alkotta meg. Ez még külsejénél fogva is hasonlít Meg Merillieshez. Époly óriás alak, ép oly hatalmas erejű, ép oly ijesztő s különös öltözékű. A regény menetére is hasonló az ő s a regényben csak említett nénje, Sybilla befolyása, mint Scott cigányasszonyáé *Guy Mannering*-ben s Sybilla levele félzavarosságában, féljólatszerűségében egészben véve olyan, mint Meg Merilliesé. Ugyanolyan mindentudása, cselvetése ; csak odaadása és őszintesége kevesebb, meg ravaszsága Woodlanddel szemben több, mert a szerzőnek erre éppen így volt szüksége. A másik, a kit folyton idéz s láthatólag a külföldi költők közül legjobban bámul, Byron, a kit később ő ismertetett meg részletesebben a magyar irodalommal. Sőt inkább azt lehetne mondani, hogy ismeretetését már e művében megkezdte. Nem csak számos helyen idézi őt s fordítja le az idézett helyeket (I. 53., 146., 191., II. 6., 10., 297. l.) ; hanem mindegyre hivatkozik műveire.¹ Különösen pedig Woodland szájába adva szép védelmet ír róla, melyet Zenyériné szalonjában mond el. Erre a háziasszony szólítja föl, midőn az idősb Halmay az angol költőt, Zenyériné kedvenczét, megtámadja

¹ I. 61. l. *Childe Harold*-ból idézet. L. még I. 75 153. l.

s Lamartinet fölébe helyezi. Halmay kivált Byron jelleme ellen kél ki s hangoztatja az ismert vádakat, különösen asszonyok költőjének nevezvén őt. Erre Woodland, ki mint láttuk, személyesen is ismerte, védelmébe veszi, miben Zenyériné is támogatja. Majd előhózzák Várkövy Béla fordításait Byronból s ebből párt felolvasnak. Ezek egyikét *Musikára tett stanczák* cz. a. Woodland teljesen is felolvassa, melyet természetesen Horváth fordított le. (I. 155—166. l. Kiadta utóbb átdolgozva *Művei. III. Zenére tett stanczák* cz. a. 117—120. l.) Ezek mellett midőn Woodland naplóját kivonatosan közli, említi azt is, hogy mit írt Byronnal való ismeretségéről s hogy lefordította a *Don Juan* nevezetesebb helyeit, továbbá Byron emlékére egy hosszabb költeményt írt, melyből a három utolsó versszakot közli.

Ezeken kívül e műből kiviláglik, hogy Shakespeare-t eredetiben nagyon jól ismerte. A *Magyar Sh.-Tárban* közben ismertettük a Shakespeare-ből idézett helyeket, melyek nagyobb része olyan, melyekről előbb irodalmunkban nem volt szó. Idéz magyarul *Romeo és Juliá*-ból, *Julius Caesar*-ból, *Antonius és Cleopatrá*-ból, *Cymbeline*-ből, *A velencei kalmár*-ból, *A tévedések vígjátéká*-ból, melyekből többnyire ezek az első magyarra fordított részletek.¹ Moore Tamás *Lalla Rookh*-jából és *The veiled Prophet of Khorassan* művéből szintén e regényben találjuk az első fordított részleteket (I. 230. és 236. l.). De ezek mellett Otway (*Venice preserved*), Crabbe, kitől műve jelégjét vette, Schiller (*Turandot, Wallenstein*), Mme Collin (*Malvina, Mathilde*) Lucretius, Horatius, Spencer, Pope, Milton, Goethe, Young (*Éjszakái*), Racine, Mme Staël, Rousseau, Lamartine, Hugo Victor, Chateaubriand, Gibbon, Seneca, Rochefoucauld, Voltaire, Petrarca, Tasso, Ovidius, Vergilius, Bernard, Gray (*Poëmata*), Grillparzer, Demoustier, Jean Paul, mind szerepelnek e műben rövidebb vagy hosszabb idézettel s rajtok kívül még többekről van szó vagy rájuk hivatkozás. Ez mindenesetre nagykorú olvasottság tanújele; de ismételjük, a regényben ennek ily felhasználása szintén Bulwer hatása, a ki úgy látszik legalább, nem kis hatást tett általában is arra, hogy vonatkozások, hasonlatok, képek ne csak a természetből vétesse-

¹ L. M. Sh.-Tár. 1917. X. 257. l.

nek, hanem a történelemből s kivált a költői irodalomból. Oly vonás, melyet nálunk megtalálunk utóbb Kemény Zsigmondnál is.

IX.

Így vonult be hozzánk Bulwer a regényirodalomba, s Horváth működése e szempontból kiváló figyelmet érdemel. Bulwer e hatása tehát megelőzte a Walter Scottét, kivált ha a regény iratása s nemcsak megjelenése idejét vesszük. Horváth hatásának kell tulajdonítanunk, hogy e regénnyel egyidőben Kolozsvárt a *Nemzeti Társalkodó* 1836-iki I. kötetében néhány Bulwer-fordítás jelent meg kisebb elbeszéléseiből és elmélkedéseiből, mint *Hűtlenség a szerelemben* (1. szám, jan. 5.), *Amilyen a világ* (2–3. sz., jan. 12. és 19.), *A betegeskedésről és annak vigasztalásairól* (4. sz., jan. 26.), *A szerelem tűzpróbája* (7–8. sz., febr. 16., 23.), *Lord Chatterton* (10. sz., márcz. 8.). Ezek az első, eredetiből fordított részletek Bulwerből, kivéve a Horváth regényében már említett pár oldalt. Ugyanez évben Bajza is adott egy elbeszélést tőle a *Pillangó*-ban *A testvérek* cz. alatt. Ez az elbeszélés Bulwer *The pilgrims of the Rhine* cz. műve XXIV. fejezetéből van véve, de német átdolgozásból fordítva, nem eredetiből.¹ Ezzel egyelőre

¹ Megelőzőleg Bulwer: *Trelawney's adventures in East-India* (Németül Richardtól 3. köt. Aachen és Lipsee. 1832.) cz. regénye ismertetve *Tudománytár* V. 202–3. l. (1835.) *Angol literatura* cz. a. U. o. VIII. 240.–251 l. (1835.) ismertetve *England and the English* (németül Lax Ludwigtól 3 köt. Aachen és Lipsee) cz. műve több kivonattal. Ugyanott van még szó Bulwerről a 230–231. l.-on Cunnigham Allan: *Biographical and critical history of the british literature of the last fifty years* (Paris. 1834.) műve ismertetésében, kit csodálatra méltónak nevez. Az ismertetés a *Gött. gel. Anzeig.* nyomán van írva. E folyóirat alább is foglalkozik Bulwer műveivel. L. 1837. *Literatura* részében I. 15., 21 l., (*The Student* ismertetése) 268 l. (Ennek nyomán erről megemlékezik a *Figyelmező* is. 1837. I. 132. has., hol a *Tudománytár*-t ismerteti.) II. 1838. 3 l. (*Monarchy of the middle classes*). 1837. I. 268–269. l. (*Pillantások időnk három jó literatúrájára*. V. P. = Vajda Péter. Az *Allg. Zeit.* 257–259. 1836 nyomán.) IV. 1840. *Bulwer C. L. Legújabb munkái.* 327–329. l. Ford. Fekete Soma a *Blätter z. Kunde der Litt. des Auslandes.* 1837. 113–114. sz.-ból (*Athens, its Rise and Fall* és *Ernest Maltravers* művek ismertetése.) Fest Sándor úr szíves figyelmeztetni, hogy Bulwerről 1836 előtt van még szó: Bajza: *Krit. Lap.* 1834. 51. l. *Társal-*

megszüntek a Bulwer-fordítások. Regényeiből utóbb kettőt fordítottak le: Vajda Péter *Éj és korány* cz. a. 1848-ban a *The night and morning*-ot (3 köt.) és Gálszécsy Ödön *Rienzi*-t 1848—44-ben (3 köt.). Drámáiból egyet fordított le *A lyoni hölgy* cz. a. (dr. 5 fv.) Léng Ádám, de németből, s nyomtatásban nem jelent meg.¹ Utóbb Horváth sem foglalkozott többé vele s mint alább idézendő értekezése mutatja, nem is becsülte oly nagyra, mint a fiatal éveiben.

Másik hatása Horváth regényének az volt, melyet vele Jósikára, a nála 13 évvel idősebb nagybátyjára gyakorolt. Ezt maga elmondja *Jósika Miklós regényeiről s a regényirodalomról általában* cz. értekezése IV. részében, (*Honderű*. 1848., II., 12. sz.)² melyet rendszeren mindenki idéz vagy legalább kivonatol, ha Jósikáról van szó. Horváth szerint ő 1884-ben éppen regényén dolgozott kolozsvári házukban, midőn belépett Jósika s atyafiságos leereszkedéssel kérdezte, hogy min dolgozik? — Én egy regényt írok, — felelé Horváth. Jósika hitetlenül csodálkozva kérdé, hogy miként jutott e gondolatra? Így beszélve felolvastatott vele pár fejezetet e regényből, majd fejszóvalva ment el s néhány nap múlva elküldte neki az *Irány* cz. a. utóbb megjelent munkájának kéziratát, melyet a *Vázlatok* követett. Mindkettőt Horváth javította ki, s az ő közvetítésével jelentek meg; de ő bár látta bennük az írói képességet, nem sokat tartott róluk, emellett Széchenyi és Wesselényi korábban megjelent művei már meg is haladták a bennök kifejtett gondolatokat. Midőn tehát Jósika rólok véleményét s azt kérdezte, hogy vajjon folytassa-e az írói pályát, így felelt: «Te jó historikus

fordó. 1834. 340 l. (Csató Pál öt maximát közöl *Pelham*-ból. 1835. 33—4, 38—39. l.). Lukács Móricz: *The pilgrims of the Rhine*-ből fordít s jellemzést ír róla az 57—58, 61—62., 65—70 l. *Edward Lytton: Bulwer, mint író* cz. a. — U. o. 295—96. l. *Francia galantéria Lytton Bulwer után*. Későbbiek: *Aurora*, 1837. 233—234. l. *Tudós*. Ford. Lukács Móricz. *Tud. Gyűjt.* 1837. VIII. 116—117. l. *Athens, its Rise and Fall* ismertetése. *Hasznos Mulatógok*. 1839. I. Mutatvány *The last days of Pompeii*-ből (*Pompéji végnapjából*) 25—26., 29—31., 33—36. l. U. o. 87., 89. *Bulwer munkái*. Angolból Sz. B. — L. még *Az angol irodalom 1839-ben*. (*Tudománytár. Litteratura*. V., 208. l.) *Bulwer Anglia és az angolok könyvéről*. U. o. V. 455—56. l. — *A jelenkori angol irodalorról*. (Philarète Chasles értekezésének ismertetése. A B. J.-tól a *Blätter zur Kunde d. Litt. d. Auslandes*. 1839. 85—91. sz. nyomán.) VI. 241—267. l.

¹ *Tudománytár. Litteratura*. V. 42. l. Megvan a m. t. Ak. kéziratárában.

² Megjelent az egész értekezés u. o. 9—19. sz. I—VIII. fejezetben.

vagy, Erdély régiségeiben jártasságodat gyakran bámultam gyerekkoromban. Emlékezem, mi részletesen ismerted néhai atyád dús fegyvertárának, az ős török szablyák, köves nyergek, skófiomos szerszámok, sábrákok, vérték, vasüngék, kopják, hellebárdok, buzogányok, tegzek és tatár siskaknak oly regényes érdekű történeteit, hagyományait és legendáit: írd le nekünk azokat, nyiss Erdélynek egy új világot». Erre, mond Horváth, Jósika eszmélni kezdett, homlokát dörgölgette s megszületett elhatározása. — «És így lett Jósika Miklósból író.» A véletlen okozta, hogy *Abafi, Zólyomi* s a regények ismert sora megszületett.

Így Horváth, ki hasonló esetekre számos példát idéz. Ez elbeszélés igazságában nincs miért s nem is lehet kételkedni; ezt úgy Horváth szavahihetősége, mint a két férfiú rokonsága egyszerűen kizárja, s ha nem lenne igaz, Jósika, az ő nagy önérzetében, melyet mind ismerünk, nem is tűrte volna el hallgatagon. Igaz, hogy Jósika utóbb ezt nem ismerte be; de nem is tagadta, s mikor saját felléptéről írt, akkor Horváth már nem élt. Ámde ez nem jelenti azt, hogy nem történt meg s nem is jelentheti. Jósika pl. Walter Scott hatását sem ismerte be, éppúgy nem, mint Kisfaludy Sándor a Petrarcaét; pedig mindkettő igaz, megczáfolhatatlanul az. Természetesen, ez nem zár ki egyéb hatásokat, hiszen csakis egy eredőből egy írói pályát, de semmi más eredményt sem lehet sem a fizikai, sem a szellemi világban kimagyarázni. Itt is, ha a tehetség és hajlam nem lett volna meg, hiában lett volna a biztatás; hiszen sok biztatás történik eredmény nélkül; néha azonban történik az idők teljességében is. Itt az történt; az alvó tündért éppen akkor illette meg Horváth, midőn éppen föl kellett ébrednie, de mégis az ő érintése költötte fel.¹

---

¹ V. ö. erről főképen Weber Arthur: *B. Jósika Miklós. Budap. Szemle.* CLX. 59—66. 1. Dézsi Lajos: *B. Jósika Miklós.* 173—176. 1.

S.: Szombatos codexek. 60 f. — III. *Szász B.*: A reflexiv és valláserkölcsei elem a költészetben s Longfellow. 60 f. — IV. *Kúnos és Munkácsi*: A belviszonyragok használata a magyarban. 1 K. — V. *Vámbéry*: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. 1 K. — VII. *Thury J.*: A kasztamuni-i török nyelvjárás. 1 K. — VIII. *Télfy*: Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. 40 f. — IX. *Kálmány L.*: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. 40 f. — X. *Brassai*: A mondat dualizmusa. 1 K 20 f. — XI. *Gr. Kuun G.*: A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. 80 f. — XII. *Ábel J.*: Isota Nogarola. 1 K. (1884—1885.) — XIII. k. I. *Heinrich G.*: Kudrun, a mondá és az eposz. 80 f. — II. *Barna F.*: A votják nép multja és jelene. 60 f. — III. *Goldziher I.*: Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. 80 f. — IV. *Ábel J.*: A homerosi Demeter-hymnusról. 1 K. — V. *Barna F.*: A votjások pogány vallásáról. 40 f. — VI. *Szarvas Gábor*: A régi magyar nyelv szótára. 20 f. — VII. *Budenz J.*: Egy kis visszhang Vámbéry Ármin úr válaszára. 40 f. — VIII. *Szily K.*: Ki volt Calepinus magyar tolmácsa. 20 f. — IX. *Bogisich M.*: Szegedi Lénárt énekeskönyve. 1 K. — X. *Joannovics*: Szőrendi tanulmányok I. rész. 60 f. — XI. *Pecz V.*: A kisebb görög tragikusok tropusai. 20 f. — XII. *Télfy*: Heraclius Rankavis Leon hellén drámája. 60 f. (1885—1886.) — XIV. k. I. *Ábel J.*: Az ó- és középkori Terentius biographiák. 80 f. — II. *Joannovics*: Szőrendi tanulmányok. II. rész. 80 f. — III. *Barna F.*: A mordva nép házassági szokásai. 60 f. — IV. *Télfy*: Jelentés újhellén munkákról. 60 f. — V. *Kálmány L.*: Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. 20 f. — VI. *Putnok M.*: Etymologicum magnum Romaniae. 40 f. — VII. *Simonyi*: A magyar szótók. 60 f. — VIII. *Simonyi*: A nyelvújítás történetéhez. 40 f. — IX. *Brassai*: Szőrend és accentus. 80 f. — X. *Télfy*: Három francia hellenista és a volapük. 40 f. 1887—1889.) — XV. k. I. *Dr. Schreiner M.*: Az iszlám vallásos mozgalmak az első négy században. 60 f. — II. *Haraszi*: André Chénier költészete. 3 K. — III. *Simonyi*: Kombináló szóalkotás. 80 f. — IV. *Hunfalvy P.*: Az aranyossszéki mohácsi nyelvműlékek. 30 f. — V. *Zichy A.*: Psychiatria és politika. 20 f. — VI. *Télfy*: Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. 1 K 20 f. — VIII. *Asbóth Q.*: A hangsúly a szláv nyelvekben. 1 K 60 f. — X. *Télfy*: Kisfaludy Károly «Mohács»-a görögül. 80 f. — XI. *Dr. Kégl S.*: Tanulmányok az újabbkori persa irodalom történetéből. 3 K. — XII. *Gróf Kuun G.*: Újabb adatok a kún Petrarca-Codexhez. 30 f. (1889—1892.) — XVI. k. I. *Finyó*: A beszercezi szöszedet. 4 K. — VII. *Szamota I.*: A Marmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1 K. — VIII. *Hegedűs I.*: Guarinus és Janus Pannonius 1 K 60 f. — IX. *Dr. Kúnos I.*: Kisázsia török dialektusairól. 90 f. — X. *Hegedűs I.*: Dicséinek Jacobus Ant. Marcellusra. Irta Janus Pannonius. (1892—1897.) — XVII. k. I. *Dr. Mahler*: Egyptologiai tanulmányok a chorologia köréből. 30 f. — III. *Kégl S.*: A perzsa népdal. 90 f. — IV. *Melich J.*: Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? 1 K 20 f. — V. *Kozma F.*: Brassai Sámuel mint aethetikus és műkritikus. 2 K. — VI. *Dézi L.*: Sz. Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius (Bánffy) Gergelytől. 2 K. — VII. *Vadnai*: Czakó Zsigmond ismeretlen drámái költeménye. 30 f. — VIII. *Gyomlay*: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. 1 K 20 f. — IX. *Mahler*: Adalékok az egyiptomi nyelvhez. 60 f. — X. *Id. Szinmyei J.*: Az első magyar bibliographus. 60 f. (1898—1901.) — XVIII. k. I. *Gyomlay*: Böles Leo Taktikája mint magyar történelmi kútforrás. 1 K. 20 f. — II. *Katona L.*: Temesvári Pelbárt Peldái. 1 K 20 f. — III. *Némethy G.*: A római elegia viszonya a göröghez. 48 f. — IV. *Thury J.*: A «Behdset-ül-Lugat» csagatáj szótár. 1 K 20 f. — V. *Katona L.*: Alexandriai sz. Katalin legendája középkori irodalmunkban 1 K 60 f. — VI. *Dr. Cserép J.*: Határidőszámítás a rómaiaknál. 40 f. — VII. *Thury J.*: Török nyelvműlékek a XIV. század végéig. 1 kor. — VIII. *Szilasi M.*: Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. 1 kor. — IX. *Kégl S.*: Szenáji. 3 kor. — X. *Katona L.*: A Telegi-codex. 1 kor. 60 f. — XIX. k. I. *Bayer*: Egy magyar Eszther-dráma. 60 f. — II. *Haraszi*: A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség. 1 kor. 20 f. — III. *Thury J.*: A közép-ázsiai török irodalom. 1 kor. 50 f. — IV. *Melich J.*: A brassói latin-magyar szótár-töredék. 60 f. — V. *Pecz V.*: A classica philologia jövője. 60 f. — VI. *Hegedűs I.*: Petrarca «Szózatja». 50 f. — VII. *Kúnos I.*: Ada-Kaléi török népdalok, fordítással és jegyzetekkel. 2 kor. — VIII. *Cserép J.*: C. Julius Caesar commentariussainak folytatásai és Asinius Pollio. 80 f. — IX. *Melich J.*: Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. 3 K. — X. *Kégl Sándor*: Dselál ed-Din Rúmi négysoros versei. 1 K 50 f. — XX. k. I. *Ferenczi Zoltán*: Petőfi és a socializmus 1 K — II.

A CSOKONAI VITA

A CSEH-NÉMET EGYEZKEDÉS ALKALMÁBÓL. — MI A NEMZETI
ÉRZÉS? — MI A BÖLCSÉSZET? — A HÁZASSÁG TÁRS.
VÉDELME. — A NEMI PERVERSITÁS.

IRTA

BODNÁR ZSIGMOND

EGYETEMI MAGÁNTANÁR

ÁRA 1 KORONA 20 FILLÉR

BUDAPEST

EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS

(HOFFMANN ALFRÉD)

1904

„Pátria“ részv.-társ. nyomása, Budapest.

A CSOKONAI VITA.

Kardos Albert, a magyar irodalomtörténet munkása egy felolvasásában megemlékezett Csokonairól és magyarázni, okát adni iparkodott ama jelenségnek, hogy e jeles költőnk emlékezete annak idején miért homályosodott el, holott Csokonai eredeti és jeles költő volt. A debreczeni lantos 1805-ben halt meg. Kazinczy ekkor szépen emlékezik meg az elhunytól. A részvét és az elismerés hangján nyilatkozik róla, felemlíti ugyan cynismusát és póriasságát is; de azért mégis több a magasztalás, úgy, ahogy az ilyen nekrologhoz illik. Kardos szerint a debreczeniek csak a szigorúbb szavakat olvasták, tiltakoztak Kazinczy ama szándéka ellen, hogy ő adja ki Csokonai műveit és tudni sem akarnak arról a tervről, hogy Kazinczyék állítsanak a holt költő sírja fölé emléket, noha Kazinczy már közzé is tette sirfeliratát: „Árkádiában éltem én is.“ És megindult az árkádiai pör.

Mi lehetett e pörnek az oka? Kardos szerint „a felfogásnak ama kibékíthetetlen különbözősége, mely az irodalmi és nyelvi kérdésekre nézve elválasztotta Debreczent Kazinczyéktól és amely később majdnem egy negyedszázadra teljesen elszakítja Debreczent a magyar irodalmi élettől.“ E pörnek tulajdonítja Kardos, hogy több mint harmincz évig egy korhadó fejfa jelölte a költő nyughelyét.

Tehát az irodalmi és nyelvi nézetek eltérése választotta el Debreczent Kazinczyéktól. Egészen okos állítás-

nak tekinthetni. Csakhogy ez állítás okát éppen nem tudja megmagyarázni, sőt a következő sorban azt tanítja, hogy «a félreértés és balfelfogás» Kazinczy nekrológja és sirkőterve nyomán támadt. És ez a félreértés meg balfelfogás, továbbá jószándékának gyanúsítása jogos haragra lobbanította Kazinczyt és elidegenítette Csokonaitól. Hideg lett iránta. Sőt többet is tett. Ami irodalmi hibát, nyelvi tévedést, társadalmi ferdeséget talált Debreczenben, azt mind ráolvasta Csokonaira.

És mi lett e ráfogás és ráolvasás eredménye? Kazinczy hivei elfogadták mesterök ítéletét, sőt még tuzolták is, annyival inkább, mert Debreczen a másik szélsőségbe esett Csokonainak végtelen magasztalásával. Kazinczyék nézete azonban még nem volt esztetikailag indokolva, kritikai formába öntve. Ezt kellett megcsinálni. És ki vállalkozott reá? Kölcsey Ferencz a *Tudományos Gyűjtemény* első évfolyamában, 1817-ben.

És mit mond Kölcsey a debreczeni poétáról? Kardos szerint Kölcsey bírálata igazságtalan, sőt méltánytalan, az ellenérzés, az elfogultság kiüti magát majdnem minden sorából; de leginkább abból a párhuzamból, melybe az egykorú költőkkel állította. Kölcsey hirdette, hogy Csokonai *Lillája* éppen úgy nem éri fel Kisfaludy Sándor *Himfyjét*, mint a tüzijáték-féle a vulkán lángját; az ódában Virág úgy kimagaslik Csokonai fölött, mint az olympusi Jupiter a bámuló ember fölött. Érzés, műveltség tekintetében Daykával össze sem akarja mérni. *Dorottya* verseiben csak a műveletlenség maradványait látja. Nemcsak a lángelmét tagadja meg tőle, hanem eredetiségét is. Bürger utánzójának nevezi.

Mindezt a bajt Kazinczy okozta. Mivel megbántották, így állott boszut a szegény Csokonain és Debreczenen. Körülbelül 1830-ig vagy jobban mondva 1840-ig Debre-

czen a megvetés tárgya a magyar irodalom történetében, a magyar szellem világában. Csokonaija pedig szegény másodrendű poéta, akinek van néhány csinosabb verse, de a többi csak afféle fűzfa-poémák. Kölcsey, mint hű tanítványa Kazinczynak „feltette magában, hogy széttöri Debreczennek legerősebb fegyverét, leszállítja magaslatáról Debreczen büszkeségét, szóval még a megérdemlett költői babért is letépi Csokonai homlokáról. Szegény Csokonai, így szenvedett halálában is szülővárosáért! Éltében Debreczen számkivetette költői hajlamaiért, azért, mert fenszárnyaló lelke nem tudott megalkudni a prózai viszonyokkal; holta után magyar költők akarták kiüzni a Helikon berkeiből debreczeni sajátságaiért, azért, mert a költészetben nem tudott lemondani szülővárosa nyelvéről és irodalmi hagyományairól. . . . Az irodalom nem tudta magát kivonni Kölcsey kritikájának hatása alól.«

Biz ez mind borzasztó szerencsétlenség! Debreczenben születik egy jeles poéta: ez Csokonai; igaz, csakhogy Debreczenre haragszik egy buzgó, de jóval kisebb poéta; Kazinczy és ez a buzgó, de kisebb ember egy fertályszáz esztendőre kitekeri a jeles poéta irodalmi hírnevének a nyakát derék tanítványa, Kölcsey Ferencz segélyével, aki pedig a híres kollegiumban tanult! Oh Debreczen! ha léged nem ismer Kazinczy, ha nem kollegiumodban tanul Kölcsey s ha már Somogyban meghal Csokonai, mindjárt a *Dorottya* megírása után, micsoda nagy költőnek, lángelmének kiáltanak ki!? Szegény jó Csokonai! Kardos szerint bizony-bizony vértanúság volt az életed s a kereszt nem került el még halálad után sem! Sokáig hordtad a keresztet! De borzasztó az a Debreczen is, a te drága szülővárosod. Előbb számkivet, mert költő vagy és elköltöd a más pénzét, utána pedig a költők akarnak kidobni az irodalomból, mert Debreczen nyelve és irodalmi

hagyományai tetszettek neked! Én ugyan kevés nyomát találok nyelved debreczeniségének, még kevésbé tudnám benned felfedezni szülővárosod irodalmi hagyományainak nyomát. De hát üldöztek és vértanú lettél, mert debreczeni voltál!

Ime! így okoskodik a Kardos-féle logika. De mintha maga is érezné, hogy sok itt az ellenmondás és semmitmondás; megint előránt egy jeles férfiút, az irodalomtörténet atyját, Toldy Ferenczet, aki élete feladatává teszi Csokonai irodalmi nagyságának rehabilitációját. „Magasztos igazságszolgáltatás ez a Gondviselés részéről, de egyúttal annak a csodás természeti erőnek a nyilvánulása, melyet Goethe óta Wahlverwandschaftnak nevezünk és amelynek egyaránt hódolnak az élettelen ásványok és a legmagasabbra fejlett lelkek.“ Kardosnak tehát megint elég a Goethe-féle rokonérzés, éppen úgy, mint Kazinczy és Kölcsey ellenérzése.

„Nem csodálatos-e — kiált fel — hogy a Debreczen közelében született, Debreczennel annyit érintkező, ősmagyar családból származó Kazinczy, továbbá Kölcsey, aki ugyancsak régi magyar kálvinista nemzetségnek a sarja, aki Debreczenben lakik, aki a kollegiumban nevelkedik, egy évtizeddel Csokonai diáksága után, hogy ezek a nagy embereink nem szeretik, nem értik a vérükből, a felekezetükből, a szülőföldjükből való Csokonait; sőt mindent elkövetnek, hogy mások is meggyülöljék, mások is félreértsék! S nem a csodával határos-e, hogy a fitymáló Kazinczy és az ócsárló Kölcsey után előáll Toldy Ferencz, egy jámbor budai német polgár fia, aki Debreczent talán nem is látta, kollegiumát is csak hírből ha ismerte, aki buzgó katolikusnak nevelkedett, aki a tősgyökeres magyar szellemet és a népies nyelvet csak könyvből ismerte (hát Czegléd?), aki mint lelkiismeretes tudós, mint rendes és

pontos tisztviselő éli le életét, előáll Toldy Ferencz és megszereti Csokonait, ezt az idegen város szülöttét, ezt a kollegiumból kiüzött diákot, ezt a nyugtalan lelkű költőt, ezt a különködő embert, ezt a majdnem rakonczátlan szellemet!“

És mi történik? Ahogy megtért a jeles Toldy, úgy megtér a magyar iróvilág és az egész közönség, „mert látta, hogy Toldyt a szeretet nem teszi vakká.“ Tehát megtértek, mert látták, hogy Toldy nem elvakult híve, tisztelője Csokonainak. De mégis baj van. Érzi Kardos, hogy valami mással is kell támogatni Toldy működését, a Goethe-féle Wahlverwandtschafthoz kell valamit hozzákapcsolni. Valóban Toldy rokonérzését meg igazságérzetét elősegíti az is, hogy munkája 1844-ben jelent meg „Petőfi irodalmi fellépése idejében, midőn figyelem és érdeklődés a nép, a nép nyelve és költészete felé fordult politikában és irodalomban egyaránt. E demokratikus szellemnek fe kellett támasztani Csokonait.“ De hát ki támasztotta fel ezt a demokratikus szellemet? Miért fordult az érdeklődés a nép nyelve és költészete felé? Miért rajongtak az egyén, a sajtó, a szólás, a lelkiismeret, a vallás, az ipar, a művészet, a kereskedés szabadságáért az egész világon és nemcsak Budapesten, ahol Toldy Ferencz végezte nagyérdemű munkáját?

A XIX. század első tizedében egy egész város, nagy vidék állítólagos rokonérzése daczára eltemetik a nagy Csokonait, a század közepén pedig egyetlen tudós szavára és a régi nagynevű tekintélyek ellenére rögtön feltámad a mélyen elhantolt Csokonai.

Mesebeszéd biz ez, drága Kardos ur! Ahogy Toldy Ferencz a kor szellemének tolmácsa volt, úgy a kor szellemének, az idők árjának befolyása alatt szólottak Kazinczy, Kölcsey és mások.

Mind Kisfaludy Sándor, mind Csokonai és Kazinczy többé-kevésbé idealista költők voltak, csakhogy lelküket az idealismus más-más jelensége ragadta meg. 1800 körül mind a három sentimentális csodálója, tisztelője a tekintélynek és hagyománynak. A király, a nemesség, a papság, az atya, a szülők, az öregek, szóval a tekintély képviselői tiszteletök tárgyai. Az alkotó részek: a nők, a gyermekek, a hivek, az alattvalók boldogok, ha feláldozhatják magukat a tekintély képviselőiért, a szolga az uráért. Ellenkezőleg a szolgát, az asszonyt, a gyermeket, a hívőt, az alattvalót, szóval az egyént lehet guny tárgyává tenni, az idegeneknek, a más nemzetbelieknek, a tőlünk nagyon eltérő fajoknak, mint a zsidóknak, a cigányoknak stb. becstelen szerepet adni. Ilyenkor nagyon mulatunk rajta, ha valaki ügyesen kicsufolja az asszonyokat, leányokat s azt teszi Csokonai. Ilyenkor szívesen látjuk, ha angyalnak vagy ördögnek mutatják be nekünk az asszonyt, ha erős sentimentálismussal rajzoljuk tiszta szerelmét stb. és ezt teszi Kisfaludy Sándor. Azért szerették, csudálták mindkettőt; de jobban Kisfaludy Sándort, mert több oldaláról mutatta be az idealismus jelenségeit. Rokonszenvesebb munkát végzett, mint Csokonai. *Himfyje* is érzelmesebb, mint ennek *Lillája*. Regéit pedig elragadtatással olvashatta minden magyar, míg Csokonai *Dorottya*ja és számos trágársága kevésbé gyönyörködtette a vén leányokat és a nagyon érzelmes, tisztaszivű és erkölcsű idealistákat.

Az erősebb idealismus napjaiban nehéz dolguk, soruk van mindazon intézményeknek, melyek a szabadság elvén alapszanak, melyek az alkotó részek szabadságát képviselik. Ilyen az országgyűlés, a vármegye, minden politikai autonomiás intézmény, ilyen az ügyvédség, de főleg ilyen a protestáns egyház. Debreczen ennek az egyháznak

legelőkelőbb városa volt. Ők is átérzik és vallják az idealizmus eszméit, mint emberek nem vonhatják ki magukat hatásuk alól, csakhogy ellenkezik velök egész egyházi rendszerök. Már 1790 körül sok katolikus hirdeti, hogy nem is lehetnek igaz hazafiak, igaz magyarok. A derék minorita-barát Szaicz Leó és mások a sajtó terén is hangoztatják ezt a vádat. Mária országában csupán a katolikus ember lehet igaz magyar, jó hazafi. A növekvő patriotizmus eltiltja a külföldi intézetek, egyetemek látogatását, ellenzi a külföldiekkel való érintkezést, maguknak és magukért kívánnak élni a nemzetek, még a közigazgatás terén is, mint napjainkban is látni a kereskedelmi szerződéseknél. A protestánsok azonban külföldre szereték küldeni jelesebb tanulóikat. Érdekes, hogy nem egy protestáns gondolkodó kerül ily időben a protestáns központokat. Korlátoltaknak, szükszivűeknek tekintik. Nemcsak Kazinczy veti meg Debreczent, hanem Péczely József is inkább Komáromban vonja meg magát, Kölcsey pedig örömet háttal fordít Debreczennek. Így tesznek mások is, mert nyiltabb, barátságosabb a levegő, nem keserű a hangulat. Szívesen felkeresik a kevésbé erős, a világiasabb katolikus köröket. Itt kellemesebben érzik magukat. Sőt Kazinczy egyenesen felkeresi a katolikus papi köröket és jól érzi bennök magát, hisz mind lelkes hazafiak, tüzes magyarok, akik harmoniában vannak az uralkodó eszmével.

Vörösmarty életrajzában Gyulai Pál is látja, noha ferdén látja ezt a sajtóságot helyzetet; és nem is tudja okát adni. „Megható jelenet — mondja a protestáns tudós — hogy mily nevezetes szerepet játszott a magyar katolikus alsóbb klerus nemzeti irodalmunk ujjaszületése korában, sokkal nevezetesebbet, mint a protestáns. A szegény szerzetesek, plébánosok és káplánok főpap-

jaiknak hagyva a fényt és a protestánsokkal való torzsalkodást, az éledő nemzetiség, a zsendülni kezdő irodalom nevében egyesültek a világi protestánsokkal. Érezték, hogy van egy pont, hol főleg csak keresztyéneknek és magyaroknak kell lennünk s az egyházi irodalmon kívül is élhetni Isten dicsőségére a nemzetiség, művészet és tudomány igaz érdekeit szolgálva.“ Ez így előadva teljesen hibás. Torzsalkodott bizony sok alsó- és felsőrendű pap a protestánsokkal, mert érezték, hogy nekik kedvez az idők árja, míg a szegény és nyomott protestáns pap és világi többnyire szerényen meghúzta magát és amennyire csak lehetett, engedett a nyomásnak. De ahol szívesen látták vagy megtűrték, a hazafiság és a nemzeti nyelv érdekében szívesen csatlakoztak a katolikusokhoz, mert mind a két fél lelkes magyar és tüzes hazafi volt. A katolikusok nagy tömege volt a hangadó, mert nekik kedvezett az idők árja, a protestánsok pedig a szerény csatlakozók voltak, mert érezték, hogy csak vendégek az akkori szellemi és erkölcsi világban.

Gyulai Pál színezése és világitása tehát teljesen hibás. A jeles költő és történetíró nem érti a kort, helytelenül fogja fel az idők járását. Hisz a magyar, a nemzeti szellem már éledezett az idealismus halvány sugarával 1750 körül, csakhogy jóval erősebb, majdnem mindenható volt a realismus. Rousseau bomlottságában már jelentkezik az idealismus. Nálunk is Molnár János, Faludi Ferencz, Mészáros Ignác, Kalmár György és mások a gyöngé idealismus hirdetői. A protestáns Barczafalvi Szabó Dávid és mások az idealismus katolikus színéhez tértek át. A protestáns Ráday Gedeon el van ragadtatva a Zrinyiász szépségétől. A jól fizetett protestáns ügynök, Besse nyey György elhanyagolja hivatalát, idealistikusabb irányban kezd munkálkodni és a katolikus hitre tér. Min-

denütt erősödik a hazafiság és nemzetiség, aminek egyik jele a híres közoktatási rendelet, a Ratio educationis, melyben magyar és idealista szellem mutatkozik. Patrióták, imperialisták lesznek a haza gyermekei. Ugyanakkor az angol imperialismus követelő lesz Amerikával szemben, de még rosszul jár, mert az Egyesült államok kivívják szabadságukat. 1773-ban eltörlik a jezsuita-rendet, ami annak a jele, hogy összeütközött az idealismus jelen iránya a későbbivel, éppen úgy, mint most a francia congregatiók esetében. 1790-ben már szélső rajongásban tör ki a magyar patriotismus és imperialismus. Kisfaludy Sándor élete feladatává teszi magyarrá tenni a haza fiait. Magyarul és magyarosan akar beszélni és öltözködni minden magyar. Gvadányi *Notarius*a (1788.) és a korona hazavitele (1790.) fényes jele ennek a közszellemnek. A XIX. század történetírói a francia forradalomból szeretik kimagyarázni a nemzeti szellem jelentkezését, pedig semmi köze sincs hozzá. 1770 körül mindenfelé megnyilatkozik a nemzetiség, vagyis a nemzeti szellem az önálló, független nemzeteknél és elnyom minden különváló, idegen nemzeti törekvést. Így történt Ausztriában is. Az örökös tartományokban minden német lőn. Nem mozdulhatott a cseh, a szlovén, legfeljebb az olasz és a lengyelek helyzete volt más, József császár Magyarországon is meg akarta honosítani a germanisatiót; de itt sem ment.

1815 körül azonban más világ állott be. Megkezdődött a realismus az alkotó részek érdekeiért való rajongással. Szemben állottunk a királylyal és az ő mostoha gyermekeinek tartottuk magunkat. Követeltük a magyar nyelvet, a magyar ipart és kereskedést, ezek szabadságát, tiltakoztunk a védő és a földesuri vámok ellen. Sürgettük az ősiség eltörlését, a jobbágyok felszabadítását, a sajtó,

a vallás, a lelkiismeret, a szólás stb. szabadságát. Felvilágosodás, a tudomány nagyrabecsülése lett a jelszó. Idegenkedni kezdtünk a katholicismus tekintélyi szellemétől és rokonszenvet éreztünk az elnyomott protestantismus iránt.

Mindez persze csak fokozatosan jelentkezett. Eleinte alig lehetett észrevenni a szellem változását. Katona József már 1814-ben írja Bánk-bánt, de még husz évig kell aludnia, hogy észre kezdjék venni. Hisz Grillparzer is csak 1815 után írja az Ösanyát, Medeát, Sapphót, utóbb az Ein treuer Diener seines Herrn-t, ezt a félig-meddig idealista Bánk-bánt stb. Kisfaludy Károly restelli az idealista Tatárokat, Ilkát, reálisabb szeretne lenni, de nem lehet, nem tud, munkájának eredménye csak Iréne. És ez így megy az egész világon. Chateaubriand, Hugo és mások még erős idealisták. De már mozog a politikai világ. 1817-ben némi tüntetéssel jár a reformáció ünnepe. 1820 körül Ferencz császár és magyar király szerint totus mundus stultizat bolondját járja az egész világ.

Nem csoda tehát, ha még 1817-ben Kölcsey, Kazinczy idegenkednek a debreczeni protestáns szellemtől, e meg-savanyodott protestáns orthodoxyától, melyet még nem ifjított meg a realis idők liberalismusa, nyílt, férfias, büszke, nagyratörő individualismusa. Ez a megifjítás azonban lassan állított be Debreczen városába. A benne uralkodó magyar kálvinistaság éppen magyar fajánál fogva a protestantismus idealisabb színezetéhez vonzódik. Ismeretes, hogy az 1848-iki országgyűlés tagjai iránt sem viseltetett valami nagy előzékenységgel. A debreczeni civis conservativ gondolkodását is országvilág ismerte. Virágzó napjai csak az 50-es években kezdődnek és a hetvenes, nyolcvanas években folyton emelkedtek. Ma úgylátszik ismét megreked. A növekvő és katolikus színű idealismus nem

kedvez neki. Akkora lesz a tekintély elve, annyira hatalmas, annyira fogjuk csodálni az erőt, az emberfelettit, meg az Uebermenschet, hogy háttérbe szorul a protestantismus szabadságon, szabad vizsgálódáson alapuló rendszere.

Kölcsey lerántotta Csokonait; de az ő kritikája csak kifejezése volt a kezdődő realismusnak. A realis idők nő-tisztelete, a vele járó női önérzet, méltóság csodálata, a gyarapodó szemérem megbotránkozott Csokonai nem egy alkotásán, de leginkább a Dorottyán és trágárságain. Barátai mindenkép mentegették. Főleg a collegiumi nevelésnek szerették tulajdonítani. Pedig semmi oka sem volt a collegiumi nevelés, legfőlebb alkalmi oka. Egészen másutt kell a tünemény okát keresni.

Csokonai idealista volt, de csak mintegy 1790-ig haladt összhangzólag a növekvő idealismussal. Életének többi 15 éve örökös bomlás, nyugtalanság, háborgás, elégedetlenség, meghasonlás. Nem tud pihenni és nyugodtan dolgozni. Lelkének szórakozni, mulatozni, vándorolni kell. Mennyivel boldogabb, harmonikusabb ember Kisfaludy Sándor! Egy kis szerelmi bánkódást leszámítva, harmóniában él az uralkodó eszmével. Ha nem is minden, de sok sikerül neki, tisztelet és szerelem, erkölcsi és anyagi jólét környezik. Életének csak későbbi folyamán érzi erősebben, hogy változott a kor szelleme. Szegény Csokonai azonban alig élt át pár szerencsés tizedet, a gyermek és a serdülő ifjú boldog éveit, ellentétbe jut a fegyelemmel, renddel és mint kicsapott diák meg vándorpoéta éli le rövid élete hányatott napjait. Máskor is akadnak ugyan, de főleg ilyenkor, a növekvő idealismus napjaiban találkozzunk efféle bomlott alakokkal, köztük nem egy poétával. Ilyen volt a XV. században a francia Villon, aki balladákat és más költeményeket irt, különben útonálló,

rabló és gyilkos volt, amikért börtön és végre halálos ítélet sújtotta. Ilyen volt némileg báró Balassa Bálint is, a jeles lyrai költő, erőszakos, vad és bomlott jellem, a ki utóbb megtérni látszik, úgyszintén a magyar báró Liszti László, aki a vérpadon végezte életét, továbbá a nemrég elhunyt francia költő Verlaine, aki botrányosan űzte a nemi perversitást és absynthivást, bár egynéhány gyönyörű vallásos költeményt is írt, ami mutatja, hogy mekkora küzdelme volt saját ördögével. Az orosz Gorkij sem látszik másnak.

A debreczeni collegium híre-neve sokáig magán viselte azt a rovást, melyet Csokonai kihágásából annak egész rendjére következtettek. Annyit azonban használhattott Csokonai esete, hogy az intézet felsőbb hatósága jobban utána nézett kötelességének és eltiltotta, megakadályozta az ifjúság csoportos kiszökését, éjjelezését.

Csokonai emlegetésénél mindjárt felmerül a nevelés kérdése. Mikor a realizmus felé indul az emberiség és rajong a civilisatió, a tudomány, a szabadság eszmeiért, rendesen mindjobban hanyatlak a nevelésért való enthusiasmus. A realizmus nagy fokánál már alig adunk valamit a nevelésre. Az ötvenes, hatvanas években a legtöbben azt vallják, hogy a tudomány hatalom és kincs; érette lelkesednek. Igaz ugyan, hogy az idealismus halavány megjelenésekor már hívei akadnak a nevelésnek. Ziller és társai Németországban hirdetik a nevelés szükségét és a hatvanas években híres lesz Herbart tanait hirdető iskolájok; 1870 után nálunk is hatalomra jut ez az irány Kármánnal: az ő idealistikus tantervét fogadja el Trefort miniszter, behozzák a hűnmagyar mondák, továbbá Arany János és a Zrinyiász olvastatását stb., de még a nyolczvanas, sőt a kilenczvenes években is akad elég tudós és gondolkodó, tanár és tanító, akik keveset adnak a neve-

lésre. Ma azonban annyira növekedett az idealismus, hogy úton-útfélen hallani a vallási, az erkölcsi és a hazafias nevelés fontosságát. Salamon már 1860-ban, az idealismus hajnalán, mikor az idealistikus Dorottyáról szóló tanulmányát olvasta fel az Akadémiában, mikor főleg az epos író magasztalja, látszólag nagy hatást tulajdonít a nevelésnek. »Tagadhatatlan igazság, hogy a nevelés, mely csak fejlesztő hatású a tehetségre, mindenható az ízlés és erkölcsök dolgában«, mondja Salamon; de hozzáteszi, hogy az élet és nem az iskola a legkérlelhetlenebb nevelő. A társadalom szelleme különben behat az iskola falai közé is, kivált a protestáns iskolákban, hol annyi volt a szünidő, hogy a gyermek folyton érintkezett a világgal. Sőt láttuk, mondja, hogy az 1848 előtti köziskoláinkban is mily hatalommal és szabadon áradhatott el az akkori kor és közélet uralkodó szelleme.

Ez utóbbi mondások ellenkeznek a fentebb mondottakkal, a nevelés mindenhatóságával, sőt azt bizonyítják, hogy a nevelésnek nincs semmi befolyása az ízlés, a modor, az erkölcsök dolgában sem.

Tehát miféle befolyása van a nevelésnek? A nevelésnek csak akkor van hatása, mikor az uralkodó eszme irányában halad. Bármily szigorúan zárkozzék el a világtól a szülői ház és az iskola, semmi hatása sincs a gyermekre és az ifjura, ha az uralkodó eszme irányával ellentétben halad. Idealistikus időben hiába állanánk elő realistikus eszmékkal és viszont: a gyermek, az ifjú unalmasnak, nevetségesnek, helytelennek találná oktatásunkat, nevelésünket. Ha figyelemmel kísérjük, tapasztaljuk, hogy még a zárdák iskolái sem háríthatják el maguktól az uralkodó eszme befolyását, az állami, a protestáns, a községi iskolák pedig minden tettökben a kor szellemét mutatják. Minden oktatásnak és nevelésnek az uralkodó eszme irá-

nyában kell haladnia és csak akkor van hatása az ízlés, a modor, az erkölcs dolgában. Hiába hirdetem én 1860-ban a nagy realizmus napjaiban az 1800 körüli ízlést, modort, erkölcsöt, nem lesz semmi hatásom; csak azt nyerem vele, hogy félszegnek, különcznek, fura embernek tekintenek tanítványaim, följobbvalóim pedig csakhamar eltávolítanak, ha előbb magam meg nem szököm.

Mindezt igen fontosnak véljük épen Csokonainál ismételni, hogy ne higyjük, mintha Csokonait a debreczeni collegium léha levegője rontotta volna meg. Bármily nevelésben részesül a *Dorottya* szerzője, mikor beállott az idők árával való meghasonlása, megjelent volna a bomlás az ő egyéni természete szerint.

Toldy Ferencz még így nyilatkozik Csokonairól: „*A deáki életben megkedvelt vagy legalább megszokott aljasságból egészen kitisztulni soha sem birt*“. 1860 körül már kezdünk egy kissé az egység szempontjából látni s bölcsészek, jogászok, politikusok, költők, írók, kivált a regényírók stb. a társadalommal hozakodnak fel, ezt teszik felelőssé az egyes hibáiért. Salamon Ferencz is követi ezt a felfogást. Szerinte Csokonai *Dorottya*-jának *ízlése, hangja, egész szelleme nem volt rosszabb ama kor társadalmi szelleménél*. Toldy Csokonai derék életrajzában még Salamon szavait használva — »az élettől elzárt collegiumi nevelésnek s a társadalom szemtől szemben nemismerésének« tulajdonítja a költő trágárságait, melyeket Salamon is *ízléstelen rútságoknak, trágár kifejezéseknek* nevez. De olyan volt a társadalom, melynek nemes és mágnás körei öt évig kéziratban olvasták és kedvelték *Dorottya*-t. Salamon szerint azon XV. Lajos korabeli francia műveltség, mely még virágjában volt nálunk a XIX. század elején, nem irtózott még különb trágárságoktól sem. Mi tudjuk, hogy már 1770 körül szemmeláthatóbban jelentkeztek az idealismus sajátságai.

Egy sereg oly regény jelent meg a különféle irodalmakban, melyekben a nő léhasága, hitványsága volt a férfié mellett bemutatva. A franczia Rétif de la Bretonne regényei, Casanova *emlékiratai*, Louvet *Faublas tovag kalandjai* száz meg száz hasonló impudentiák élén állanak ez irodalmi műveknek. Mert mikor gyöngül az alkotó részek iránti lelkesedés, gyöngül a nő tisztelete és a társadalom szívesen elnevetgél és gyönyörködik a fajtalanságokon. Mintegy harmincz év óta, most is kedvelik az efféle szennyes historiákat éppen úgy mint 1350—1460-ig, 1600-tól 1670-ig, szóval az idealisabb időkben. A XIV. századnak híres Zolája és Rétif de la Bretonne-ja volt a világhírű Boccaccio.

Salamon azt hiszi, hogy mentől kevésbé van elfogalva a férfi a közügygel, annál asszonyosabb lesz, annál kevésbé gyöngéd a nőnem iránt. Biz ez teljesen téves gondolat. A XIX. század első felének három tizedénél tovább nem volt semmi háborúnk és mégis fokozatosan növekedett a nő tisztelete, pedig Salamon azt tartja, hogy a középkor örökös harcjai többet tettek a gyöngéd lovasiasság kifejtésére, mint a későbbi műveltségnek békével, munkátlansággal áldott évei. A mint láttuk, a XI. századtól a XIV-ig tartó realismus teremtette meg a lovagias nőcultust, semmi közük sem volt hozzá e századok háboruinak. Újabb időkben soha sem volt annyi háború mint 1792-től 1815-ig és mindenféle gúny, nevetség tárgya volt az asszony, Csokonai is ez időben írja *Dorottyaját*. Az erős idealismus lángoló patriotismusa, mikor mindenfelé halljuk, hogy *dulce et decorum est pro patria mori*, édes és dicséretes meghalni a hazáért, maga után vonja a háborukat; de éppen nem gyakorolja a nőcultust. Salamon azt mondja, hogy 1799 körül régi kerékvágásában magától is kényelmesen haladván a közügy, asszonyossá kellett vál-

niok férfiköreinknek. Alig volt más tárgyuk, kivált ifjabbjainak, mint a léha szóhajtás s alig volt más szórakozásuk, mint a másik nem rovására nevetni. Igazán meglepő Salamontól, hogy az 1799 körüli évekről ily nézetet vallhat. Mikor a megyék félszázezer ujoncz kiállításával, negyvenezer nemes fölkelésével, a tömérdek katonai, pénzügyi rendeletek végrehajtásával és az idealistikus idők kedély-háborgásával, a simulni nem tudó egyének bomlott lelkiállapotjával vannak elfoglalva; mikor alig van család, melynek egyik vagy másik tagja ott nem küzdene a harcz terén; mikor véres csaták zajától rengett egy világrész talaja: akkor asszonyossá lettek férfiköreink, akkor simán, kényelmesen haladtak közügyeink, akkor tengésnek indult a közélet! Úgy látszik, akkor még nem foglalkozott történelemmel a mi genialis tudósunk.

De ha más nem, maga a költő figyelmezteti Salamont, a kritikust, hogy éppen nem asszonyos a kor, melyben Csokonai műveit alkotja. Hisz ő zengi:

Óh muzsám, mi veszély, mi csapás rettegteni mostan
 A rémült Európa felét, mi kegyetlen időket
 Szültek az egybeveszett rendű európai népek?
 Vérpatakok folynak s bennök sok régi vitéznek
 Kardjai, puskái s véretlen testei úsznak,
 A feldúlt falukat látom, mint dültének össze
 Már sok erős várak, melyeknek puszta falában
 Rókafiak s a gyász éjnek denevéri huhognak.
 Mely szörnyű fegyverropogás, mely szívet epező
 Rettenetes dörgés! Mint verdesik a magas égre
 A port a paripák, mily mérges lárma, kiáltás!

Vagy mikor harczra tüzeli a magyart, hogy verje le a francia sansculotteokat:

Ellene ont vértől párádzó görbe vasával
 A magyar, óh mi vitéz tűz szikrázik ki szeméből!
 Im már büszke lován villám módjára kipattan.
 Kardján ül a halál, rémülés mégyen előtte,

S öldöklés kíséri nyomát. Száz tarka kokárdát.
 Száz sapkát látok lov' alatt a porba heverni.
 Mint mikor a haragos felhőknek terhes öléből
 A rohanó zápor széllel, dörgéssel elindul
 És jéggé válván, a tarka mezőkre leomlik,
 S a vereses pipacsok fejeit mind összetiporja :
 Így dörög a vérnek mezején, így tördeli össze
 A vérszin sapkás koponyákat scytha vitézünk.
 Rajta magyar, harczon kell pálmát szedni tenéked!
 Harczra vitéz nemzet! természet is arra tanított,
 Hogy paripán üljél, hogy kard legyen a te kezedbe.
 Rajta magyar! Magyaros bátor szivedbe buzog még
 Ősi vitézséged. Zászlód e légyen a hadban,
 Hogy hadi hírét eleidnek meg ne setétítsd!

Vagy mikor a magyar hadak megindulását rajzolja :

Táborok indulnak, csörög a kard, hadi lárma
 Verdesi a felhőt, dobog a dob, ezer paripának
 Reng a föld dübögése alatt, a trombita zendül,
 S már a puskáknak lyukain a sárga halálok
 Omlanak, a ropogó rézágúék bombia dördül,
 Rettenetes morgása darázs módjára dorombol.

Mikor ilyeneket irnak, mikor ilyenekben gyönyörködik a közönség, akkor Salamon szerint asszonyossá vált a magyar. Irodalomtörténeti munkámban már tíz éve, hogy megczáfoltam e helytelen nézetet; de azért a *Beöthy* Zsoltok, a kik megelégszenek a régi tudás semmitmondó frázisaival, napjainkig ismétlik Salamon helytelen magyarázatát. Különben is az idealismus napjaiban minden egyéb lehet az ember, csak asszonyos nem. Az idealistának az asszony a kéj edénye, élvezetének tárgya, házának gondviselője, gyermekeinek anyja és ápolója. Az idealista nem rabja, szolgálja, imádója az asszonynak, hanem ura, parancsolója. Innen van az, hogy az erősen idealista fajoknál minő a khinai, a japán, az indus, a perzsa, az arab, a néger stb. nagyon kevés a szerelmes historia. Drámáik, regényeik egészen mások mint a mieink, a kiknél a faj realisabb

gondolkodása meggyökerezett az asszonyimádást és nem mindennapi jogokat biztosított a nőnek a családi életben és a társaságban. Sőt egy kis koczkázattal azt is állíthatnók, hogy 1825-től 1875-ig a világirodalomban oly költők irták a legjobban becsült regényeket, a kik realisabb fajok gyermekei. Ily realisabb fajok az angolok, az éjszaki germanok és az oroszok. Ez időszakban a francziák, a déli németek, az olaszok, a spanyolok és mi magyarok is irtunk számos realis irányú elbeszélést; de mindezen művekben mindig ott rejlik, sőt legtöbbször nyíltan, kihívóan mutatkozik a szertelen, erőltetett, a túlzó, a disharmonikus. Hugo Viktor, a két Dumas, Balsac stb. épen olyan túlzó és szertelen, mint a mi báró Eötvösünk, a kinek csak a *Falu jegyzőjét* kell egy kissé megvizsgálnunk, hogy lásuk, mekkora erőltetés, túlzás van realismusában. Kivált a művelt nyugat zsidó származásu költőinél, regény- és drámairóinál látni ezt a bomlottságot, erőltetést, disharmoniát, a nemes egyöntetűség, a művészi nyugalom és mesteri alkotás hiányát. Ha mi sem tudunk igazi realisták, harmonikusan realis gondolkodók lenni, a zsidók még kevésbé. Bennök akkora a családi, a faji egység érzete, akkora a családfő tisztelete, a tekintély hatása, hogy lehetetlen jó realis művet alkotniok.

Mi magyarok éppen úgy mint az új latin és délnémet fajok, továbbá némely szláv törzsek, mint a lengyelek, a horvátok, a szerbek főleg az idealismus napjaiban tudunk jobb költői alkotásokkal föllépni. Ilyen Zrinyi és némileg Gyöngyösi kora, mikor a francziáknál Corneille és Racine, a spanyoloknál Calderon, Lope de Vega stb. virágzanak. A XVIII. század második felében újra föllép az idealismus és megjelenik Csokonai, Kisfaludy Sándor és Berzsenyi. 1815 körül pedig megindul a realismus, de igazában még Vörösmarty sem tud realista lenni. 1830-ig telve van a

nagy nemzeti egység eszméjével éppen úgy, mint Czuczor és más epikus társai, holott külföldön már annyira virágzott a realizmus, hogy kevés olvasónak kellett az afféle idealistikus eposzok. Hogy nálunk sem igen rajonghattak érettök, talán a vevők csekély számából is lehetne következtetni.

Vörösmarty azért később sem lesz igazi realista. Melegség, bensőség, közvetlenség, egyszerűség hiányzik műveiből. Az ő idealistikus érzése, gondolkodása tudja csak megcsinálni a *Hazádnak rendületlenül-t*; míg az igazi realista Petőfi Sándor, a tót szülők e magyar gyermeke, csak a gyöngye *Talpra magyart* tudja megteremteni; holott reális alkotásaiban, gyönyörű dalaiban, bámult románczaiban az igazi reális érzés, gondolkodás remekeit csodáljuk. A magyar faju Arany sem igen tudja magát beleélni a realizmusba. Az *Elvesztett alkotmány* (1845) satyrája a reális gondolkodásnak is; pedig akkor rajongtunk már a realista *Bánkbánért. Toldija* (1847) realista rokonszenvvel mutatja be Miklóst, az elnyomott öcscsöt, azután az édes anyát és Benczét, realista ellenszenvvel Györgyöt, a bátyát; de magasztalja a tekintély legfőbb képviselőjének, a királynak bölcsességét, igazságszeretetét. A *Nagyidai czigányok* egy felháborodott idealistának hatalmas gunyolódása, a *Buda halála* a realizmus nyomása alatt készült tragikus jellemű epos, melyet a növekvő idealizmus következtében nem tudott befejezni a költő, *Toldi szerelme* pedig már erősen idealista alkotás, benne a király, a nemesség, a magyar lovagiasság, vitézség, az úri családi élet fenköltése, tisztelete a költő magasztalásának tárgya. Balladái szintén erősen idealista alkotások. Már a hatvanas, hetvenes évek ébredő idealizmusa csodálattal olvassa és beviszi őket az iskolába a gyönyörű *Toldival* és a *Zrinyiász-szal* együtt. Feltűnő, hogy már a hetvenes években szá-

mosan magasztalják, dicsérik Aranyt Petőfi rovására, harczok folynak felőlük a lapokban, az alakuló Petőfi-társaság célul tűzi ki magának a Petőfi-cultust. Most talán csak bomlott emberek tudják élvezni a nagy lantos forradalmi, lázas költeményeit. Még az olyanoktól is elfordulunk, mint *A magyar nemes, Falu végén* stb., melyek sértőleg szólnak a tekintély képviselőiről.

E néhány sorral akartam jelezni az idők árjának viszonyát az idealisabb meg a realisabb fajokhoz; egyúttal egymás mellé állítva a különböző napok költőit; láthatni, hogy Csokonai erősen idealista idők gyermeke s ez idők tehetséges eredeti poetája. Innét származik lelkes hazafisága, némi sentimentalismusa, olykor meg cynismusa; idealismusának tudható be a nők gúnyolása, szavaínak léhasága meg trágársága. Idealismusának köszönhetni, hogy harmincz-negyven év óta sok figyelmet fordítanak a debreczeni költőre, sokan foglalkoztak vele és diszes emléket állítottak neki.

De mielőtt elbocsátanám magamtól a türelmes olvasót, meg kell pár szóval emlékeznem Csokonai egy lelkes magasztalójáról, báró *Dóczy* Lajosról, aki Salamon után tiz évvel gyönyörűen, bár néha szellemeskedve magyarázta és dicsőítette Csokonait. Róla is tudjuk, hogy zsidó származású, tehát nagyon érthető az ő vonzódása az idealista Csokonaihoz épen úgy mint Aranyhoz. A Magyar könyvtár 300. füzeté hozza az ő még 1871-ben *íródott* tanulmányát. E dolgozatában szellemesen hivatkozik Kölcsey mondására, aki midőn fogósabban kívánta Csokonai műveit bírálni, oly mentegőtőzésen kezdte, hogy „azon aesthetikus, ki Csokonairól szól, kénytelen a nagyobb publicum értelmével megvívni.“ Nemcsak nevét ismerték ama kevés hirlapokban, mondja tovább Dóczy, hanem műveit is szerették az irodalomnak mind pártfogói, mind szerényebb helyzetű kedvelői . . .

Ma (1871-ben) meg van fordítva e viszony. Csokonairól a nagy közönség mint régi íróról emlékezik és legtöbben mint elavultról; a kritikának kell fölszólalni mellette és rámutatni műveire, biztatni az irodalom profanusait, hogy nincsenek kizárva élvezetéből; sőt tovább menve, igazságot tenni a kritikán is és beismerni, hogy inkább elavultak Kazinczy és Kölcsey mint Csokonai Vitéz Mihály.

Ezt a feladatot tüzi ki magának Dóczy és ügyesen czáfolja Kölcsey bírálatának főbb állításait; de persze se annak okát nem látja, miért nem tetszett Kazinczynak és Kölcseynek Csokonai, sem azon jelenségét, miért találunk mi annyi erőt, tehetséget és gyönyörűséget Csokonaiban?

Tanulmányában nem kevés a lélektani és az aesthetikai indokolás hibája. Ilyen hiba például, hogy Cs. kóbor életmódját dalos természetéből származtatja, mert énekes volta idéz érzelmeket, nem valótlanokat, hanem távol esőket, mikor *más nőt*a mozdul benne. Mintha nem volna számos lyrai költője, dalos poetája a világirodalomnak, akik nem szerettek *kóborolni!*? Ez a kóborlás a lelki disharmonia következménye és rendszeren megjelenik a többé-kevésbé disharmonikus emberek viselkedésében akár a lyra, akár a dráma, akár az eposz terén működjenek, vagy az ipar, a kereskedés munkásai legyenek. Sőt némely túlidealista faj, minő a cigány, nem vagy alig tud egy helyen meglenni. A zsidó is, bár realisabb a cigánynál, szívesen mozog, tesz-vesz, kereskedik s nehezőre esik a mozgás nélküli, a helyhez kötött foglalkozás. Alig van más fajú kereskedő, aki oly szívesen ki- vagy becsomagolna, mint a zsidó; nem tud benne elfáradni, mondhatnók enyhülés neki. Mindez nem dalos természetéért van, hanem a lelki nyugalom hiányáért.

Nagyon helyesen jegyzi meg *Dóczy*, hogy Csokonai nem rokon Petőfivel, hanem Aranynyal; de itt sem veszi

észre a jelenség igazi okát. Hosszan és gazdagon bizonyítgatja tételét, de nem sejtí, hogy mind a két költőnek egészen más a világa: Csokonai idealista, Petőfi realista; az első egységben látja a szép, jó és igaz eszméit és gunyolja az alkotó részek érdekeit; Petőfi pedig realista, aki az alkotó részek érdekeiért rajong. Azért nem elég találóan beszél Dóczy a többi közt Csokonai *forró hevéről*, talán másvalahogy kellett volna azt Csokonainál kifejezni; mert hév lehet és van is a meleg, bensőséges Petőfinél; de hiába keresnők bármely idealista költőnél, tehát Csokonainál is. Az idealista tör, zúz, rombol, féktelenkedik, hogy kielégítse érzékiségét, a férfi erő féktelen vágyait, de nem tud azért meleg és benső lenni. Elmondhatni, hogy mindig hideg, hüvös. Az idealista költő oly művei sem melegek, melyek a kéj őrült vonaglászait rajzolják.

Csokonai valóban nem meleg poeta. Népies hangú költeményei sem azok. Ezekben is uralkodik a tekintély tisztelete. *Szegény Zsuzsijában* a leány mekkora lemondással adja elő, hogy megjött a parancsolat és zörgetnek az ő Jancsijának ablakán, pedig akkor vált el tőle. Mikor Jancsi a trombita-szóra felül a lovára, Zsuzsi utána megy, bús nótára indul a nyelve, mint az árva gerliczéé, csákóját könyüvel öntözi, gyász pántlikával kötözi, tíz rózsát hint lovára, százannyi csókot magára; Jancsi azonban csak Isten hozzádot mond, többet nem szól, nyakába borul és megcsókolja. Azzal megy, noha a lélek is sír a szegény Zsuzsiból. A realista költő nem állhatta volna meg, hogy valamit ne mondjon a tekintély, az egység képviselőire. Petőfi talán kitört, mennydörgött volna. Arany mindenesetre rokonabb Csokonaival, mert idealistább, több benne az egység érzete, a tekintély tisztelete, a multhoz, a hagyományhoz való ragaszkodás, protestans

tanár létere gyönyörű kath. legendát ír a realismus erős napjaiban. És a többi.

Már nem egyszer szólottam műveimben a humorról s azon időben látom igazi megjelenését, mikor jelentkezik az idealistikus gondolkodás halavány sugara és vele feltűnik a pessimismus. Az idealismus megjelenése ugyanis megbontja, megbénítja azt a fenkölt rajongást a szabadságért, az egyén, az alkotó rész önállóságáért, melyért 1815-től rajongott, lelkesedett az ember. Ilyenkor áll be némelyeknél a pessimista gondolkodás, másoknál pedig a humorizálás azaz eltűnik a realismus eszményeiben való hitünk, anélkül, hogy az idealis eszmények lelkesítenének. Ily értelemben beszélhetünk egy Mikszáth humoráról, de nem szólhatunk Csokonaiéről, ő nem tud és nem is akar humorizálni. Ő mint az idealistikus költő, komikus, aki szelidebben vagy erősebben mindig gunyol, nevetségessé tesz és a kit azzá tesz nem köszöni meg, mint a humoristáknak szoktuk. Hamarjában a Csokonai műveiből egy igazi humoros lapot, vagy sort sem tudnék idézni, mert hihetőleg teljesen hiányzik nála. Igaz, hogy sötét, keserű guny sincs. Mégis hibás Dóczy azon mondása, hogy Csokonai humora kifogyhatatlan erővel bűgyogó, minden korlátot megvető s mint látszik, önmaga által sem fékezhető ez adománya, nem mond-e ellent annak a fölfogásnak, mely az ő kedélyvilágában az összhangot, a szelidséget, a mérsékelt hullámzást tekinti jellemző hangulatnak? Csokonai, mint mondtuk, sohasem humorizál, mindig van hite az idealismus eszményeiben, ezeket soha sem teszi komikum tárgyává, ezek iránt megőrzi az összhangot, a szelidséget, a mérsékletet, a tiszteletet. Annál kevesebbre becsüli a realismus eszményeit, s vidám tréfa, gúny tárgyává teszi az alkotó részek érdekeit. Azt azonban hozzá kell tennünk, hogy, a mint fennebb mondtuk,

élete utolsó tiz-tizenöt évében zökkenésekkel, némi homlással és így nehezen símult a növekvő idealismushoz. De, hogy símult, az *Arpadiás* terve is mutatja. Az is igaz, hogy e tervét nem tudta végrehajtani; való az is, hogy a fiatal költő harminczkétéves korában a sírba szállt épen úgy és akkor a mint és a mikor a nehezen símuló Schiller szintén itt hagyta e siralom völgyét.

Még sok kifogást tehetnénk és nem egy dicséretet mondhatnánk Dóczy tanulmányáról. Az előbbieket maga Dóczy is tárgyalanná tehetné, ha ismerné az erkölcsi törvényt; az utóbbiakat pedig azok is szívesen hangoztatják, akik jártasak az erkölcsi törvényben. Hogy Dóczy még egy-két év előtt nem ismerte vagy nem tudta alkalmazni, azt Vörösmartyról szóló tanulmányában láttam.

A CSEH-NÉMET EGYEZKEDÉS ALKALMÁBÓL.

Régibb és újabb idő óta több kitűnő férfiú tanulmányát olvastam a cseh kérdésről. Akárhányan bevallották, hogy nem értik a dolgot; a kik pedig be nem vallották, minden lapjukon meglátszott, hogy kár volt a papirost fogyasztaniok. Elcsépett frázisok, üres, hiú versengések, a német és a cseh nemzetiség erényeinek és hibáinak elferdítése, furcsa világitásban bemutatása: mindez nem elégíthette ki a gondolkozót. Dolgozataikból be akartunk látni a jövőbe, hogy tájékozódhassunk, pedig így földerítve sehol sem találtuk a kérdést. Ha tekintjük a legközelebbi mult képét, mindjárt szemünkbe tűnik, hogy a 48-iki forrongás után, nemsokára 1850-ben császári akaratra jobbadán német akart lenni Ausztria, német és cseh hivatalnokok lepték el az egész birodalmat, hogy germanizáljanak és erős volt hitük, hogy pár évtized alatt czélt is fognak érni. Sőt akadt egy-két magyar főtisztviselő, különösen több tanfelügyelő, a kik bátran hirdették, hogy húsz-harmincz esztendő mulva az Alföld pusztáin is németül fognak beszélgetni a jámbor földművelők. És mit láttunk? Épen az ellenkezőt. Már egy tized mulva az egész birodalom nemzetiségei mozogtak. Legelőször a magyarok vivotak ki egyet-mást 1860-ban. Mert habár csak az ugynevezett provisorium, ideiglenes kormányrendszer uralkodott, Magyarországbán többé-kevésbé megalkudott a magyarsággal. A hatvanas évek osztrák kormánya is engedékenyebb lett az osztrák nemzetiségek

követeléseiével szemben. És azóta csak rosszabbodott a birodalmi egység állapota. 1867-ben a dualismus álláspontjára helyezkedett a birodalom. Kivette a szoros egység kötelékéből Szent-István koronájának országait. Beleegyezett, hogy ez országok a magyar hegemoniájának vetessenek alá. Erősen remélte, hogy ő maga könnyebben megfékezi az osztrák nemzetiségeket. Ez az ábránd sem teljesült. Legelőször Galicziát kellett átengedni a lengyeleknek. Azután a cseheknek, morváknak, majd a szlovéneknek kelle engedményeket adni. Szóval minden téren visszaszorított a német elem. Úgy, hogy újabb időben az osztrák örökös tartományok felbomlásáról, szétmállásáról szólottak a külföldi vérmesebb politikusok és publicisták. Most is a cseh-német egyezkedés foglalkoztatja a kedélyeket a Lajthántúl. És a csehek erősen követelőznek. A helyzet olyan, hogy alighanem a német lesz az engedő fél.

Kérdés, hogy mi ennek a jelenségnek az oka? Miért gyöngült és enyészett el a germanisatio? Miért győztek a magyarok és azután a csehek, morvák és lengyelek? Micsoda kilátása lehet velök szemben a bécsi birodalmi kormánynak és nemzetiségeivel szemben a magyarnak? E kérdésekre akarunk felelni az erkölcsi világ törvényének és a fajok idealisabb vagy realisabb jellemének segítségével. Válaszunk egyszerű, igénytelen és keresetlen; annyira átlátszó, hogy minden gondolkodó és a kellő történeti ismerettel bíró egyén azonnal belátja, kivált ha még alaposan ismeri az erkölcsi törvényt és tudja azt a theologiai és philosophiai, vallási és erkölcsi, jogi és politikai, családi és társadalmi, irodalmi és művészeti meg a közgazdasági életre alkalmazni. Hazai gondolkozóinkat legjobban tájékoztatja e kérdésekre nézve az *Eszményeink* (1902) és a *Népfajok sorsa* (1900) című kötetek, az idegeneket pedig a német *Mikrokosmos* I. és II. kötete.

I.

Az ember története azt mutatja, hogy nemünk a leg-tömörebb egységből a legszélesebb különféleségbe halad: az idealismusból a realismusba. Csakhogy ez utat nem egyenesen, hanem hullámosan, ritmusosan teszi az idealismus és realismus váltakozásával. Ideális időben egységesen fogjuk fel a mindenséget, a hazát, a nemzetet, az államot, az egyházat, a családot, bensőnkben uralkodik a tekintély és hagyomány; patriotismus, imperialismus tölti el bensőnket, gyűlöljük a tőlünk messzeeső fajokat, a közeliakat pedig a magunkéba akarjuk olvasztani. Realismus idején rajongunk az alkotó részekért; a családban a nő és a gyermekek, az államban az alattvalók, az egyházban a hívek szabadsága és önállósága rajongásunk tárgyai, hiszünk a tudomány, a műveltség hatalmában, mely egyenlővé teszi a népeket és fajokat, testvérekké alakít át mindnyájunkat.

A másik, a mit tudnunk kell, hogy a népfajok jellege alapján kevésbé vagy mit sem változik, elpusztul, megsemmisül, de fő jellemvonásai nem változnak. Az ideálistább gondolkodású faj enged egy kissé a realismus napjaiban, nem lesz annyira merev a tekintély és hagyomány tiszteletében, simul egy kissé az idők árjához; de néhány hullám után lejárvák magukat, hacsak valamely realisabb fajjal nem keverednek össze, mint például a régi rómaiak a germánokkal, a görögök a szlávokkal, mi magyarok a szlávok- és németekkel. Így fenmaradhattak a rómaiak mint olaszok, spanyolok, francziák. Mi is megélhettünk a realisabb népek áradatában, mert vérvegyülés útján realisabbak lettünk. Az olaszok, spanyolok, francziák és a délnémetek, kikben ismét sok kelta és latin vér van, uralkodhattak sok századig; pár száz év óta azonban az angolok, az éjszaki németek és végre az

oroszok nyomulnak előre, hogy ők vegyék kezükbe a világalmat. A szlávok között is idealistábbak némely fajok mint a lengyelek, a csehek, a horvátok, a szerbek, de realisabbak az oroszok, a tótok, a ruthének stb. Az idealistábbak közül a lengyelek már elveszték államiségüket, a csehek szintén, a horvátoké nagyon függő, a szerbek sem tudnak hatalomra szert tenni.

Ez nagy vonásokban az erkölcsi és a faj-törvény, melyek segítségével könnyű lesz megmagyarázni a mai állami és nemzetiségi harcokat, küzdelmeket.

Mit látunk ugyanis? Azt, hogy a nagyon idealista fajok, minők például a cigányok és zsidók, nemcsak hazájokat veszítették el, hanem mivel nem tudnak simulni az idők árjához, bomlottak, örökös izgatottságban kell élniök, egyik helyről a másikra vándorolniok; de mindenütt megőrzik faji és családi egységöket, nem keverednek össze realisabb fajokkal s így elpusztíthatlanok. Más nagyon idealista fajok is, melyek elszigetelten éltek a realisabb fajoktól mint a khinai, az indus, a perzsa stb. elvesztették régi állami erejököt, rossz gyöngé katonák és nem képesek ellentállani csekély realista haderő támadásának sem. Egy néger haderő neveléségen gyöngé volna. Ellenben a török, mivel bennök a hárem utján sok szláv, magyar és más európai vér van, még kitűnő katona.

Az oly fajok, melyek között kevés különbség van, mint például az idealistább francia, spanyol, magyar, cseh, lengyel, horvát, szerb, délnémet és a realistább angol, éjszak-német és orosz között, — váltakozva mutathatnak fel kisebb-nagyobb sikert az idealistikus vagy realistikus idők szerint. A XIV. és XV. század idealistikus napjaiban az idealistább fajok terjedtek, hatalmasodtak el. A maroknyi cseh nép és a kis magyarság csodákat művelt, de a többiek is nagy dolgokat műveltek. A XVII.

században újra ismétlődtek az idealisabb fajok sikerei, az ő győzelmeikkel végződtek a nagy háborúk. Az 1800. körüli idealizmus napjaiban pedig I. Napoleon alatt csaknem a világ urai lettek a francziák.

E két törvény fáklyájának világánál lássuk most a német az osztrák birodalom küzdelmeit a szláv, különösen a lengyel és cseh népekkel. Más nemzetek harczi talán szemlélhetőbb példákat nyujtanának, ma azonban a német és szláv elem harca actualisabb. Ezeknél sem bocsátkozunk a homályosabb időkbe, hanem az egészen világos történet folyamán haladunk.

A kilencedik század elején már nyomaira akadunk az ébredező idealizmusnak. De még oly gyöngye a birodalmi egység érzete, hogy Nagy Károly maga is hozzájárul birodalmának nemzeti csoportok szerint való felosztásához. Annyira csekély erejű volt a részek közötti kapocs, hogy mindjárt el kellett szakadnia a köteléknek, mihelyt a három nemzet a maga önállóságára, függetlenségére törekedett. Francia- és Németországban inkább a déli idealistább elem volt a befolyás és vezetés birtokában, az olasz földön az éjszaki és közép rész, mert a déli görög és más vérrrel vegyült olasz faj már gyöngébb volt és kevesebb germán vér volt benne.

A IX. és X. század nem kedvezett a germanisatió-
nak. Szvatopluk nagy szláv birodalmát az idealistább magyarok döntötték meg és beékelték magukat a szláv törzsek közé. A német Ottók, habár megcsinálták a birodalom egységét, igazában nem hódítottak, nem terjeszkedtek, sőt előmozdították a szláv, lengyel és cseh birodalom alakulását úgy mint a magyarét. Ugy tettek mint az osztrák-magyar monarchia a XIX. század második felében: segített létrehozni, életre kelteni Román-, Szerb- és Bolgárországot. A X. század németje mint realista faj

nem tudott terjeszkedni az idealismus napjaiban. Hódítása, németesítése az igazán realis időkre, a XII. és XIII. századra esik. Ekkor növekedtek a városok, ellepték a falusi, a vidéki lakosok. Lamprecht Károly történetíró elragadtatva mondja, hogy például szászokra akadunk Brandenburg-, Mecklenburg- és Pommerániában, vesztfálókra különösen a keleti tenger partjain egész Poroszorszáig és Livlandig, thüringiekre és frankokra Meiszen, Lausitz, Szilézia és Északi Csehország földjén, bajorokra Délcseh- és Morvaországban meg a sziléziai hegyekben és az Alpok keleti lejtőjén; Mosel- és Rajna-vidékiekre Magyar és Erdélyországban, felnémet elemekre főleg Poroszországban, közöttük mindenfelé elszórva az Alsó-Rajna, Holland, Brabant és mindenekelőtt Flandria fiaira, azokra a szivós alföldiekre, a kik már Nagy Károly alatt Corvey vidékére telepítették és a XI. században alkalmaslag Magyarországra és tömeges kivándorlás útján Angliába jutottak.

Lamprecht Károly e tüneményeket socialis és gazdasági okokból akarja kimagyarázni, mintha épen e socialis és gazdasági okok is nem az uralkodó realismusból és a németiség realistaságából volnának magyarázandók. A német erős realistaságánál fogva mindenütt a lehető egyéni önállóságra törekedett, földesurától, a mennyire lehetett, lazábban akart függni: e célra a legcsekélyebb előnyöket is felhasználta és kisebb-nagyobb mértékben elérte célját.

Ha egységben tudunk látni, ha az összes vallási, erkölcsi, jogi, politikai, irodalmi, művészeti és közgazdasági tüneményeket egységes okra minden erőltetés nélkül vissza tudjuk vinni: akkor a Lamprecht felhozta gazdasági jelenségeket mint az uralkodó eszme és a német faj alkotásának rovására, mondjuk, dicséretére kell följegyeznünk.

Érdekes megjegyeznünk, hogy a realis idők német telepítvényei legnagyobb részt sikerülnek. A XI. század alkonyától a XIV. századig tömérdek német vándorol az ország keleti vidékeire s velök ment lassankint az állam hatalma is, mely Németországhoz csatolta e földeket. A lengyel, a cseh és más idealistább szlávok nem verse-nyezhettek a német telepessel, sőt a német urak gondoskodtak elüzetésükről vagy kiirtásukról. Ezer meg ezer szláv lett hontalanná. Egyszerűen elvették földjeiket és a németek vették birtokukba. Kivált sokat tettek hazátlanokká a német szerzetesek. A czistercziek, a karthauziak zárdáik körül szivesebben látták a realista német jobbágyot mint a szlávot. A német lovagrendek még nagyobb szolgálatot tettek a germanisatióknak. Harczokat idéztek elő, melyek a szláv nép pusztulásával jártak.

De hosszú lenne a német telepítések történetével foglalkozni. Annyi részletező munka jelent meg róluk, kivált az utóbbi 40—50 év óta, hogy hozzájuk kell utasítanunk az érdeklődőket. Maga Lamprecht is bővebben foglalkozik velök.

Ez a telepítő és germanizáló munkásság azonban szünetel a XIV. és XV. században, mikor az idealismus uralkodott. Az idők árja nem a német, hanem a lengyel és cseh szlávoknak felelt meg. Erősek, büszkék, hősiések és harcziasak lettek; a realista német pedig bomlott, zavargott. Realis időkben is sokszor megtörtént, hogy a német fejedelmek véres harczokat vívtak egymással, a birodalom ügye azonban haladt előre, mintha mi sem zavarná az állami élet folyamát. A XIV. század azonban az idealisabb érzést, gondolkodást honosította meg, melyben nem igen találta magát otthon a német. Maga a német császár, IV. Károly, otthagya a német földet és az ő kedves Csehországában lakott. A prágai egyetem és udvar

odavonzotta az embereket. A cseh gyalogos katona lett a világ egyik legvitézesebb harczosa. Győzhetetlennek tartották. Ugyanakkor az idealistább fajú magyart is csodálták. Róbert Károly, Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás napjai a magyar tekintély és hatalom kora. Zsigmond magyar király és római császár szivesebben élt a magyarok között. A lengyelekre is szebb napok virradtak a XIV. és XV. században. I. Ulászló 1309-ben egyesítette Mazovia kivételével az egyes hercegségeket, Krakóban megkoronáztatta magát, sikeresen harczolt kivált a német rend ellen. Fia, a nagy Kázmér (1333—1370.) felvirágoztatta Lengyelországot. II. Ulászló az első thorni békében (1411.), IV. Kázmér a második thorni békében (1466.) még jobban kiterjesztették Lengyelországot, úgy hogy a Balti tengertől a Fekete-tengerig lengyelek uralkodtak. Mindez megváltozott az ébredő realizmus idején. A XV. század második felében már jelentkezik a realis gondolkodás a mikrokosmos minden terén.

A XVI. század pedig a realizmus fényes sikereivel dicsekedhetik. A humanismus és a reformatio kora megint a realista fajoknak kedvez. Protestans papok és hitújítók iskoláik- és nyomdáikkal terjesztik a felvilágosodást, kiirtják a tekintély és hagyomány nyomait, a hatalmas katólikus egyházat szerzeteseivel és papjaival együtt. Mindenfelé hódít a németség, nálunk is fölvirágoznak az erdélyi és a szepesi német telepek, a bányavárosok. A század második felében azonban újra változik a helyzet. Lassankint megjeleNIK az idealismus, vele föllépnek a katólikusok, közöttük a jezsuiták és a kevésbé realis fajok mint a délnémetek, francziák, lengyelek, csehek, magyarok cserben hagyják a reformatiót, vagy idealisabb formájához, Kalvin tanaihoz szegődnek. Egy ideig még szerepelnek az unitáriusok is, de a XVII. század növekvő idealismusa kiirtja őket.

Az idealismus fölébreszti a cseheket is, de a fehér-hegyi csata (1620) rémítő pusztítással tiporja össze a kis nemzetet. Semmivé tették. A lengyelek ugyan fel tudnak mutatni egy-két jobb nevű fejedelmet mint Báthory Istvánt (1573—1586), a hős Sobieskyt (1673—1696), de erős idealismusánál fogva annyira bomlott a faj, annyira nem illett bele a modern realisabb gondolkodásba, mellette pedig az orosz, a svéd, a német folyton emelkedett, úgy hogy a XVIII. században az orosz, a porosz és az osztrák hatalom felosztották maguk között. Ma mint állam, mint ország nincs Lengyelország; de van egy bomlott faj, mely kissé összeszedi magát az idealismus napjaiban, néhol terjeszkedik is, mint Poroszországban látni, a hol megfeszített erővel dolgozik ellene a kormány; de alig van némi sikere. Ugyanezt teszi Oroszország, mely kegyetlenül nyomja, sujtja; de mintegy harmincz év óta csekély sikerrel, a jövő realismus azonban nagyobb pusztulást szül bennök. Csak Ausztria kis tartományában térhetnek egy kissé magukhoz, a tömérdek zsidósággal azonban nem versenyezhetnek. Ez mint a piócza szíja halavány véröket és a pár évtized múlva beálló realismus, mikor az ily idealisabb fajokban elenyészik a csekély ellentálló erő, siettetni elgyöngülésüket és végre néhány hullám alatt elenyészőket. A szegény lengyelek most és később is fognak ugyan ide-oda kapkodni, taktikázni, irredentismust csinálni; de mindez nem használ nekik. Hiába mondják, hogy nem elégesznek meg Galicziával, e csonka Lengyelországgal, melynek fele ruthén; nekik oly Lengyelország kell, mely észak-nyugoti részével a Balti- és délkeleti részével a Fekete-tengerre támaszkodjék. Mindez csak ábránd.

Némelyek most az oroszokkal szeretnének kaczerkodni. Azt olvasom, hogy a lengyeleket a panslavismus

és az orosz uralom engesztelhetlen ellenségeinek ismertük. Így beszélt még egy negyedszázad előtt a híres lengyel vezér-politikus, Hausner, az osztrák parlamentben. Ez az irány azonban a lengyelek magyar-barát érzelmeivel együtt egyre jobban elhalványodott, helyet adott a panslavizmusnak és az orosz-barát érzelmeknek. E fordulat oka olvasmányom szerint Csartoryszky Ádám herczeg politikai tanainak újra-ébredésében keresendő, mely tanoknak lényege a következőkbe vonható össze: Porosz-, illetőleg Németországgal a lengyelség nem mehet semmire. Ez a maga erejének érzetében szóba sem állhat a lengyelséggel. Ausztria szóba állana ugyan, de nincs elég ereje nagy dolgok véghezvitelére. Oroszország elég erős, de nem annyira, hogy szóba ne álljon a lengyelekkel. Ha egyszer Oroszország kormánypálczája alatt egyesültünk, mondják e politika hivei, gyerekjáték lesz aztán magunkat felszabadítani az orosz uralom alól.

Így beszél az én olvasmányom. Mesebeszéd, üres ábránd. A lengyelek sorsa éppen úgy meg van pecsételve mint a spanyoloké. Annyira idealista mind a két faj, hogy nem illik bele az újabb idők árjába. A realis parlamenti, modern alkotmányos vezetésre éppen oly képtelenek mint az írek, a skótok, a csehek, a tyrolok, a déli olaszok és déli francziák. Idealista érzésök és gondolkodásuk annyira bomlott, hogy nem tudnak belényugodni az alkotmányos élet azon főszabályába, hogy a többségnek kell igazának lennie. Náluk mindig erőszakoskodik, lázong, obstruál a kisebbség.

Olvasmányom el van ragadtatva a lengyelek számtalan nemzeti ünnepétől is. Szerinte ezek a nemzeti ünnepek valóságos erőforrásai a nemzeti akaratnak és kitarításnak. Az időnkint rendezni szokott Kosciuszko-ünnepek, a Micskievics-ünnep, a grunewaldi csata évfordulójának

megünneplése stb., a régi történelmi hagyományok ápolása egyenkint és összeségükben csak eszközei az erős lengyel nemzeti életnek. A legujabb lengyel politikai mozgalmak története arra is megtanít, hogy az erős nemzeti érzés, a nagy célokra törekvő nemzeti akarat s a kitartás nemcsak az erős nemzeteket segíti nagy dolgokra; de azokat a népeket is, a melyeket mostoha sorsuk már félig koporsóba zárt.

Biz e sorok csak üres frázisok. A nemzeti ünnepek nem *erőforrásai*, hanem *kifejezései*, nyilatkozatai a bennünk rejlő erős nemzeti érzésnek. Ezt az érzést nem lehet megalkotni, ha nincs bennünk. Realismus idején rajongunk a szabadságért, az egyén önállóságáért. Akkor csak nehezen lehet összehozni idealista nemzeti ünnepeket; és ha nagy kínosan összehoztuk, sem igen sikerülnek; míg az idealismus napjaiban könnyen létrejönnek és országos sikerük van. A hatvanas évek óta mindenfelé csinálják ez ünnepeket az egész világon és kivált az utóbbi tíz év óta tömérdek az országos, a megyei és a helyi nemzeti ünnep. Főleg az idealistább fajok, kivált ha el vannak nyomva vagy legalább ilyeneknek érzik magukat, használják fel a nemzeti ünnepeket patriotismusuk kifejezésére. Ezek azonban nem az erő forrásai, hanem csak megnyilatkozásai s ne higgyük, hogy velük kivívhatják az írek, a lengyelek, a csehek nemzeti önállóságukat. Sőt tegyük hozzá, ha sikerülne is külső politikai viszonyok folytán visszaállítani Ír-, Lengyel- vagy Csehországot, annyira bomlott politikai élet állana be, hogy mindenki látná rávalóságuk teljes hiányát. A lengyel nemzeti önállóságra képtelen faj. Lejárta magát, el van temetve és senki sem támaszthatja fel. Ideális időkben még a zsidó szive is lelkesedésre ragadtatik a nemzeti önállóság, az ős haza iránt, hisz főleg a nemzeti önállóság eszméje szülte a Sion-

egyletet és ha beteljesednék kívánságuk, ha megszületnék az új Zsidóország, annyira bomlott politikai élet garázdálnék ez új hazában, hogy csak egy Czigányországgal lehetne összehasonlítani. Mindkét ország felállításának az az eredménye volna, hogy az új haza fiai csakhamar fölemésztenék egymást vagy kivándorolnának. A nemzeti élethez, az ország boldogságához, szerencsés fejlődéséhez és virágzásához nemcsak a nemzeti érzés lobogása kívánatik, hanem a tekintély elvének ama leszállása, hanyatlása is, melyet a realis idők érzése, gondolkodása napjainkban minden hazafitól megkíván. Bomlott jellemű idealista fajok csak idegen uralom nyomása, fékezése alatt tengődhetnek tovább, míg el nem pusztulnak. Ily erősen bomlott faj a czigány, a zsidó, a khinai, az indus, az arab, a turkoman, a néger, a délamerikai spanyol, mely a benszülöttekkel való vérkeverésből származott és így annyira idealista, hogy rendes állami életre képtelen, Erősen szólva, nem a mai világba való.

II.

Mikor Deák Ferencz megcsinálta az osztrák-magyar kiegyezést, habár több jelenségével találkoztunk az idealis-musnak, erős és hatalmas volt a realistikus gondolkodás, nagy hitünk volt a szabadságban, lelkesedtünk az egyéni önállóságért és azért követeltük, hogy Magyarország csak az *alkotmányos* Ausztriával egyezkedjék. De még Deák életében foszladozni kezdett az *alkotmányos* életben való hit. A vallás, az erkölcs, a theologia, a philosophia, a jog, a politika, az irodalom, a művészet és közgazdaság terén oly jelenségek merültek fel, melyek az egyéni szabadság ellen irányultak. Az utóbbi tíz év óta pedig annyi törvény, szabály, jelenség és tény jelezi az idealis-mus, tehát a tekintély és hagyomány, a rend és fegyelem

visszatértét, az idealistikus patriotismus és imperialismus megjelenését, hogy senki sem rajong az egyéni szabadságért.

Az idealismus e fokozatos győzelme nagyon kedvez az idealista fajoknak. Negyven év óta cigányaink a magyar zenével meghódították az egész művelt világot. Mindenfelé találkozunk velök, mert ők tudják legjobban kifejezni azt a bomlott lelkiállapotot, melyben ilyenkor van az ember, mikor eszményei épen az ellenkezőbe csapnak át. Realis időkben az alkotó részek szabadságért rajongtunk, ilyenkor pedig a tekintély képviselőiért kell rajonganunk. Ez az átmenet mindig nagy lelki bomlással járt. Így a XIV. és XV. században, 1580-tól 1660-ig, 1760-tól 1815-ig és most 1870-től napjainkig. Ugyanakkor csodás sikert arattak a zsidók is, nemcsak a kereskedés meg a pénzügy terén, hol mint idealista Übermenschen megengedett és becsstelen, tisztességes és erőszakos eszközökkel dolgoztak; hanem az irodalom, a bölcsészet, a művészetek, különösen a zene és színészet terén, úgy hogy ma erős idealismusuknál fogva ők uralkodnak az egész világon. Világbíró hatalommá lettek. Nem katonákkal hódítottak meg bennünket. Részben még pénzük sem tiport le, hanem jobbadán jogi, bölcsészeti, irodalmi és művészeti szereplésök. Azt mondhatnók, hogy a zsidók hegemoniája vezet bennünket.

Kivülök a mai realis gondolkodáshoz közelebb álló idealista fajok is fölébredtek és némi hatalomra tőnek szert. Így látjuk, hogy Ausztriában a csehek döntő szerepet játszanak, folyton egyezkedni, alkudozni kell velök. A faji, a nemzeti egység érzete, patriotismusa dominálja egész valójukat, mely vakbuzgón gyűlöli és üldözi az idegent, különösen a németet. Nem szándékom a lefolyt harmincz év történetét elmondani és a csehek szerepét

elbeszélni. Az olvasók legnagyobb része jól ismeri e historiát. Csak egyetmást óhajtok láttatni és megmutatni, hogy a nemzetiségi, vagy cseh, vagy szláv kérdés fejtegetői mily üres, semmitmondó okokból akarják sokszor kimagyarázni ezt a nagy jelenséget.

Ezt találom például az egyik magyarázónál, a mit legyen szabad pár sorban leírnom. „Az ember egyik legelemibb érzelve, hogy a kicsinynek fogja a pártját a nagygyal szemben akár kutyákról, vagy iskolás gyermekekről, vagy népekről van szó. A mi a gyöngénél jogosult védelemnek látszik, az az erősnél erőszak, elnyomás, brutalitás. Gyöngesége a gyöngének védelme. Harcza már a támadóban is részvétet kelt, annál inkább a messzebb eső népeknél. E gondolat, ez öntudat végletekig feszíti a népecske erejét.“

Ime tehát, ez az oka a csehek sikerének. Mivel kis népecske, mely csak pár millióból áll, megesik rajta a német szive és nem tud vele szembe szállani, hisz szegény csak erőködik, kapaszkodik a hatalmas ellenféllel szemben. Az ellenség némely sajnálkozó tagjai is mellé állanak és támogatják a gyöngé elnyomott, üldözött jószágot.

Ez az okoskodás a cseh kérdésre alkalmazva nem egyéb mint együgyűség. A cseh a sziléziai és morva szlávokkal egyesülten végre is hatalom, melylyel az idealismus napjaiban számolni kell. Ők fanatikusan üldözik a németet, minden téren fenyegetik és nyomják. Bátran szembe szállanak vele és bárgyu beszéd, hogy a németnek megessenék rajtok a szive. A kis cseh népség az erő képviselője, mert idealista faj és nekik kedvez a mai idők árja, mely erősen idealista; míg az osztrák német, habár nem is annyira mint az északi német, jóval realistább. Fék-telen patriotismus és imperialismus tölti el a cseh hazafi

lelkét, mely határtalan dühvel támadja az ő legnagyobb ellenségét: az osztrák-németet. Itt tehát gyarló mese a gyöngék iránti rokonszenvvel állani elő. Hogy hódít a csehség, épen az ő erős, hajthatatlan idealismusának köszönhetni, épen úgy, mint a realizmus napjaiban a realista fajok keltenek bennünk érdeklődést és rokonszenvet, megbecsülést és tiszteletet. Idealismus idején hódolattal tekintjük az idealista rendületlen bátorságát, nemes hősiségét, lovagias büszkeségét, határtalan dölyfét, könnyen engedünk neki, mert érezzük fensőbbiségüket, ellenállhatlan erejüket. A cseh ugyan nem mutat annyi lovagiasságot és nemességet, mint a lengyel vagy a fajmagyar, de megvan benne az erő, mely előtt mindenütt meghátrál a német. Realismus idején azonban előnyösebb a német helyzete, mert derék, komoly munkás, okosan, józanul, harmonikusan cselekszik, lelke összhangzásban van az idők árjával, nincs szüksége az örökös zenére, hogy csitítsa bomlott lelki állapotját, egész magaviselete altruistikus, gyöngéd, részvevő mások bajai iránt. Érzése, gondolkodása, tehát kulturája, műveltsége is túlnyomóan realistikus, míg az idealistább fajok a tekintély és hagyomány tiszteletét, a nemzeti egység és nagyság iránti hódolatot fejezik ki irodalmi és művészeti alkotásaikban, theologiai és bölcsészeti, jogi és gazdasági tanaikban. Azért épen nem vagy kevésbé hódít ilyenkor az angol, a német, az orosz kultúra, hanem ellenkezőleg a francia, a spanyol, az olasz, a lengyel stb. Ma már tömérdek idealistikus mű jelenik meg ez utóbbi népeknél, melyek lassankint olyan hódító utra indulnak mint Szienkievitz, Maeterlinck, Echegeray és mások művei. Ez idealistafajok többnyire katolikusok és nem tudnak protestánsok lenni, míg a déli és vesztfáli német és az angolok meg az észak-amerikaiak catholicismusa többé-kevésbé gyanús a római központ szemében.

Mindig elárulják, hogy egy kissé tágítani szeretnének a tan, a fegyelem, az egyházi szokások és szertartások korlátain, ha mást nem, hát modernizálni szeretnék a katolikus egyházat.

A német politikusok minden lépten a cseh kultúra alacsonyosságával, szerény alkotásaival, kétes becsü vagy hamisított eredményeivel állanak elő. Így gúny tárgyává teszik a híres königinhofi hamisított kéziratot, melylyel a cseh dicsőség 1817-ben hozakodott fel, de később egyes cseh tudósok is beismerték apokrif voltát. Természetes, hogy a csehek megint a maguk kulturáját magasztalják fel. És napjainkig, valamint azután is sokáig éles harcz tárgya lesz a két kultúra kérdése. Pedig ilyenkor az idealismus győzelmes útján keveset adunk a kulturára. Igaz ugyan, hogy ilyenkor, az idealismus idején állítanak fel egy sereg egyetemet, fő- és alsóbb iskolát, gazdagon berendezik a könyvtárakat, múzeumokat stb. De nem annyira a tudomány iránti rajongás tölti el bensőnköt, hanem inkább gyakorlati hasznukért és társadalmi emelkedésünkért rohanjuk meg az iskolákat és könyvtárakat. Mindenki úr és a hatalom, a nemzeti egység, a patriotismus többé-kevésbé befolyásos, hasznos és tekintélyes szolgája és munkása akar lenni. Most nem a régi vagy új műveltség a fő, hanem a faj idealistikus sajátságai. Hiszen mindenfelé visszaszorítják a tudományokat, az ifjúság nevelésében a testi erő, a férfiaság, a hazafiság, a bátorság, a hősiség a kívánatos eredmények, nem pedig az ernyedetlen szorgalom, a tudás kiolthatatlan szomja, úgy, hogy Amerika már a könyvből való tanulást is meg akarja fékezni. Mindenfelé nemzeti ünnepek, tornajátékok és versenyek rendezése, kirándulások, előadások, korcso lyázás, úszás stb. foglalkoztatják az ifjúságot. Egészen máskép gondolkozunk a realismus alatt. Akkor a tanulás,

a tudomány rajongásunk tárgya. 1815-től a realizmus halvány megjelenésétől fokozatosan nagyobb becsben részesült a tudomány. A szabadság palládiumának, a felvilágosodás egyetlen eszközének, a nemzeti jólét erőforrásának, kincsnek, hatalomnak tekintettük. Hódolattal, igaz tisztelettel viseltettünk a jeles tudós, a nagy gondolkodó iránt. Ma ugyan ünnepeljük, de senkinek sem ajánljuk a követését. Ma nem a kultúra, hanem a faj kérdése a fő. Fajunkat szeretnők erőssé, hatalmassá tenni, kiírtani belőle minden idegen ízt, szokást, erkölcsöt és tetőtől-talpig igaz hazafivá tenni. Ilyenkor erős a vád, ha azt mondjuk valakiről, hogy németes, francziás, angolos, ha az illető nem német, vagy franczia, vagy angol. Azért régebben hasonló idealistikus időkben zokon vették, sőt el is tiltották a külföldi iskolák látogatását. Ma is kezdik magasztalni a kizárólagos nemzeti nevelést. Nálunk magyaroknál sem tudjuk tanítványainkat a német nyelvre megtanítani, legfőlebb a zsidófiúknál érünk el sikert, mert szüleik látják, tapasztalják a német nyelv szükségét és rákényszerítik gyermekeiket; de az idegen kultúra csodálata ma hállátlan valami. Ellenben a hatalmunk alá vetett nemzetiségekre nyelvünk és irodalmunk ismeretét rákényszeríteni, szóval egyöntetűvé, egynyelvűvé, egy nemzetté tenni a hazalakosait, ez minden idealista időben természetes és szokásos. A realistát egészen más ideák vezérik, ő nem fél az idegektől. Szent István király az 1000. év után, a realizmus hajnalán, szívesen látja az idegeneket és nem fél a többnyelvűségtől. Példáját követik az Árpádházból való királyok a XIV. századig, mikor az idealizmus az egységező nemzeti életet követelte; Nagy Lajos, Hunyady János és Mátyás király körében túlnyomóan magyarul folyt és folytatható a társalgás. Latinul, olaszul, németül, csehül, lengyelül csak szükségből beszélt az a kevés, a ki tudott.

De térjünk vissza a csehekre.

Német források is beismerik, bevallják, hogy a csehek nemcsak egyes családokat, hanem egész falvakat hódítanak el a németiségtől. Egy készülő, fejlődő nemzetiségről beszélnek, melynek talán jövője van Ausztriában. Maguk a csehek is el vannak telve e gondolattal. Azt hiszik, hogy visszaállítják a régi Csehországot, mint a minő a XV. században volt. Ez hiú remény. Csak pár évtizedig tart még az idealismus. Addig erős lesz a cseh. Mindig megmutatja oroszlánkörmeit; de a mint bekövetkezik a realismus, újra a német fog hódítani. Így volt ez 1660 valamint 1815 után. Mihelyt lelohad a nagy nemzeti patriotismus, vége lesz a csehek győzelmes haladásának. Erős idealismusuknál fogva különben sem lennének alkalmasak üdvös alkotmányos életet élni. Nem harmonikus faj; bomlott jellem, mely, ha magára hagynák, örökös fegyelmetlenségben tölténé el napjait.

Nagyon valószínű, hogy az osztrák földön már az idealismus napjaiban akkora lesz a nemzetiségek széthúzása és akkora uralomra jut a tekintély elve, hogy lehetetlen lesz az alkotmányos kormányzás. Vissza kell térni valami szelidebb absolutismushoz, mely nem lehet más, mint német. Ekkor megtörténhetik, hogy újra fellázad a cseh. És hacsak külső politikai viszonyok nem segítik, nem valószínű, hogy sikert arasson. Erélyes központi absolut kormány könnyen rendet csinálhat náluk, ha megbízható lesz a hadsereg. Általában én úgy nézem, hogy reménytelen a csehek küzdelme, mert az államalkotáshoz nem elég az idealistikus idők erős nemzeti érzelme, patriotismusa, hanem az is szükséges, hogy az illető faj harmonikus legyen, a mi hiányzik a csehekben.

A lengyelek, azt hiszem, kevés vizet fognak zavarni. Való, hogy ők is annyira idealistikus gondolkodásúak,

hogy szintén nem illenek be az újabb idők árába. Erélylyel azonban féken lehet őket tartani és némi fegyelemhez szoktatni. Nagy nemzeti szerencsétlenségök és csekély számuk visszatartja őket a vakmerő lépésektől, annál inkább, mert folyton rémíti az orosz és német hatalom; bár soha sem lehet tudni a külső politikai viszonyok alakulását, jövőjük nem vigasztaló. A többi szláv elem aligha veszedelmes. A németség között szétszórva élnek és könnyen megfélemezhetőek. Nem kell tartanunk tőle, hogy Ausztria szláv és német népek szövetségévé alakul át. Hiába mondják a csehek tüzesebbjei, hogy a nyelvkérdés nekik csak másodrendű valami, hogy az ő igazi céljuk nem több vagy kevesebb engedmény kicsikarása nyelvök javára, hanem az, hogy megdöntsék Ausztria egész politikai rendszerét, berendezését. Nekik nem kell a dualismus és más közjogi alapon akarják fölépíteni az egész monarchiát. Mindez csak ábránd, melyet szétfoszlat és eltípor a tekintély elvének folytonos növekedése. Ez gyöngíti a széthúzó erőket és erélyes fellépésre bírja a központot.

III.

Végül röviden szóljunk magyar hazánkról is. A tiszta fajmagyar idealistikusabb nép, sok bomlással. A székelyek különösen bomlottak és nem igen illenek belé az újabb idők árába. Az egész magyar nemzet azonban a sok német, tót, ruthén beolvadása következtében többé-kevésbé megállja helyét. Annyi bizonyos, hogy kevés országban van oly számos divergáló jellem. A sok német, tót, ruthén, horvát, vend, szerb, bunyevác, román, olasz és a tömördek zsidó, továbbá a cigány és örmény szörnyű ellentéteket, boszantó különféleséget és megbízhatlanságot mutatnak, szűnnek az állami és a társadalmi meg a magánéletben. A népek chaosának rémséges képe hatezer négy-

szög mértföldre összeszorítva; hasonló talán csak Törökországban és Ausztriában van, bár ezekben nagyobb térségekre és tömegesebb csoportokra oszlanak szét az egyes nemzetiségek. Innét származik a vallási, erkölcsi, politikai, jogi, családi és társadalmi élet bomlása és ziláltsága. Alig van és alig lehet becsületes, tisztességes közigazgatás, igazságos adókezelés. Gyakori a sikkasztás, csalás, hamisítás, czudar önzés, a közvagyon hanyag, bitang kezelése, a törvény kijátszása, helytelen magyarázata. Valami kínos és fájdalmas ez az erkölcsi és szellemi ziláltság és széthúzás. A szertelenség száz meg száz árnyalatával kell minden lépésben szemben állanunk. Más részről meg annyi kétszínűség, kétértelműség, színlelés, az őszinteség megdöbbenő hiánya sehol sem annyira otthonos, mint nálunk. A bomlott, disharmonikus fajoknál minő a déli olasz, a déli spanyol, a déli francia, a skót, az ír stb. a bomlottság nem oly megdöbbenő, kábító és kétségbeejtő, mert van bizonyos egység, egyöntetűség a faj erényeiben és hibáiban. Kevés országban látni a bűnnek oly szemtelen föllépését és a megtorlás alól annyiszor kisiklását, mint nálunk. A leg-sötétebb és a nemzet jelenére, meg jövőjére rémítő dolog harmincz-negyven év óta a zsidóság bevándorlása: kiirtották a régi magyar és eléggé vagy tűrhetően becsületes kereskedés képviselőit, üzletté, ügynökséggé változtatták az ügyvédi pályát, hatalmukba kerítették a sajtót, a szatócs, a korcsma, a kávé, a dalcsarnok, a pálinkamérés, a bordély stb. üzletet, melyekben hazugsággal, rábeszéléssel, csalogatással tömérdek együgyű, éretlen vagy megfontolatlan embert és családot visznek a romlásba. Mint annyian és annyian kimutatták, számos tudósuk és tanáruk üzletet csinált a tudományból is, a mit nem lehet mindig elítélni. Mindezen bajokon még most nincs vagy talán sohasem lesz erőnk segíteni; pedig már

számos nemzet régóta erélylyel, sőt kegyetlen eszközökkel munkálkodik e téren. Vagy huszonöt év óta úgy mint más nemzeteknél kezdjük törvényeinket az egyén megfélemezésére idealistikus szellemben átalakítani; de mindent félig, vagy helytelenül csinálunk, hogy kibúvója legyen a romlottságnak. Saját magunk bomlottsága, továbbá a sokféle faj, de kivált a zsidóság az oka, hogy nincs kellő őszinteség, nyíltság, egyenesség törvényeinkben, közigazgatásunkban, igazságszolgáltatásunkban.

Pedig minden ország csak úgy virágozhatik, ha vezetése, kormányzása megfelel az idők árjának. Ideális időkben eszményi; realis időkben pedig realis irányban kell kormányozni. Ha nálunk is a maga idején érvényesül az ébredő idealismus, különösen az egyik jelensége, az agrarismus; ha annak idején erélyesen fölléptünk volna a merkantil visszaélések megfélemezésére, sok minden egészen másképp állana. De nem lehet, mert annyiféle faj él együtt, melyeknek kevés az érzékük az idő árjához és akkora hatalommal, befolyással rendelkezik a zsidóság, hogy csak elhalványítva lehet behozni a szükséges rendszabályokat. Erélyes, gyökeres eljárás lehetetlen. Mindig kimélni kell az egyes fajokat, különösen a zsidó érdekét, bár sokan látják az ő pusztításaikat. Mi magyarok a nyolczvanas év körül fogadunk el egy büntető törvényt, melyet a jeles tudós, de egy öreg kikeresztelkedett zsidó, Csemegi Károly, túlnyomóan merkantil szellemben alkotott, mikor már idegen országokban az idealismus, különösen a vele járó agrarismus nagy erővel lépett föl. Most is a zsidó ügyvédség erős akadálya az igazságügy idealis szellemben való rendezésének. Az idealismus követeli, hogy az igazságügy terén az *anyag*i vagyis az igazi igazság érvényesüljön és az alaki háttérbe szoruljon; de nálunk csak félig lehet kérésztül vinni, mert útjában áll a hatalmas zsidóság

érdeke. Az *anyagi* igazság követeli, hogy minél nagyobb befolyással ruházzuk fel a bírót, ne engedjük az alakiságok áldozatává lenni; nálunk azonban nem lehet, mert először maga a bíróság is oly bomlott és disharmonikus elemekből áll, hogy lehetetlen az egyöntetű igazságszolgáltatás. Annyi ellentétes, helytelen ítéletekkel alig találkozunk valahol, mint hazánkban. A bíróban hiányzik a lelki egyensúly, annyiféle felsőbb és társadalmi nyomásnak van alávetve, hogy a legfurcsább ítéleteket hozza. Ha az éjszaknémet bíróságok ítéleteivel hasonlítanók össze a mieinket, elborzadnánk helytelenségeiken és így igazságtalanságainkon. Ezekben láthatnók, hogy mekkora disharmoniában él a magyar nemzet. Néha a legvilágosabb csalásban sem látja meg a magyar bíró a büntetendő cselekményt s a kifosztott ember nem találja meg a keresett igazságot. De ne folytassuk ezt a szomorú történetet. Mintha némi javulás mutatkoznék az utóbbi időkben. A kormányban legalább nem hiányzik a jóakarát. Az idők árja követeli, hogy tegyen valamit. És valóban tesz is. Az idealismus nyomása alatt ugyanis lassankint mi is teszünk egyetmást, de sohasem szabad az egységes magyar nemzeti érdeknek, hanem csak a féligazságnak, a meghamisított felfogásnak győznie.

Ez a mi nagy szerencsétlenségünk, melyen nehéz, vagy lehetetlen segíteni. Nincs módunkban összetiporni, megsemmisíteni az akadályokat. Így azután mindennel késünk, csak hátul, a végén úszunk az árnak, a mi súlyos nemzeti veszteséggel jár. Másutt például hanyatlik a kivándorlás, vagy az olaszokat kivéve, aránylag csekély számú; nálunk még mindig rémséges tömeg, sokszor tiszta magyar faj, hagyja el a hazát. Több százezer magyar van Amerikában. Mily egészen másképp volnánk, mennyi maradt volna itthon e züllő sokaságból, ha a maga idején bemu-

tatkozik és fokozatosan érvényre jut az agrár felfogás és vele a többi idealistikus nézet. Minket még most is egy csomó realista szellemű törvénnyel kormányoznak. Milyen más világ volna most hazánkban, ha már 1880 körül meghonosítjuk például a bírói mérlegelést és a közigazgatás discretionális hatalmát! Mennyi gabszágot, becstelenséget, sok szegény ember koldusbotra jutását és hazátlanságát lehetett volna megakadályozni! A realis idők szabadságot, önálló mozgást biztosító törvényei ugyanis az idealismus hajnalán, mikor az erőszakosak, a féktelen önzők, a kegyetlen, kérlelhetlen számítók jutnak hatalomra és befolyáshoz a kormánynál, az országgyűlésen, a közigazgatásban, a társadalmi és politikai életben; mikor az özvegyek, az árvák, az együgyűek, a tudatlanok ez *Übermenschen* áldozatai lesznek, igen, ilyenkor a realismus liberalis törvényei szörnyű átkai lesznek a nemzetnek; ellenben a bírói szabad mérlegelés és a közigazgatás discretionális hatalma áldást hoznak a nemzet életére. Hány nemzetiségi izgatót, uzsorást, zsidó pénz-, gép-, gabona- és másféle ügynököt fékezhetett, távolíthatott volna el a szegény ember nyakáról egy-egy derék, becsületes szolgabíró és ítélhetett volna el a bírót; míg a realis törvény oltalma alatt szabadon garázdálkodhatott és bizony még most is garázdálkodhatik. Jegyezzük meg, hogy az idealismus napjaiban nem lehet a szabadságért rajonganunk. Ilyenkor az egyén megfékezésére alkotjuk a törvényeket. És ha mégis akadnak, a kik efféle rajongást árulnak el, rendesen gyanusak, mert egy lehetetlen érzelmet fitogtatnak. Nekik szükségük van a realis idők szabadságára, hogy korlátok nélkül annál szabadabban zsákmányolhassák ki polgártársaikat. Hány példát lehetne erre felhozni hazánkban a hetvenes, nyolczvanas, kilenczvenes évekből, mikor képviselők, főispánok, tisztviselők és a szájas hazafiak,

különösen a magyar szabadságot dicsőítő zsidók tömérdek szegény magyart fosztottak ki mindenéből! E fosztogatók voltak a dicső magyar nemzet szabadságának legszájasabb apostolai. Ők állottak az idealistikus reformok útjába és megakadályozták, vagy legalább megnehezítették nem egy okos újítást.

Éppen abban rejlik a harmonikus fajok szerencséje, hogy mindent a maga idején és aránylag helyesen tesznek. Nálunk azonban épen a tiszta magyar és némely nemzetiségek idealistikusabb faji jelleménél és kivált a zsidó befolyásnál fogva ez lehetetlen; mi csak vagy későn, vagy rosszul, vagy épen nem teszszük meg azt, a mit kellene.

Sötét és ijesztő képet festettünk szegény magyar hazánkról. De minden éremnek két lapja van, vajjon a magyar nemzet érmének hátsó lapja is csak oly kínosan szomorú? Vajjon a nemzeti nagyság, dicsőség, hősiség, fenkölt, lovagias gondolkodás, nemes büszkeség mind semmi arra, hogy velők ily szép nemzet fényes és nagy jövőjére ne következtethessünk? Hisz e ragyogó és magasztos sajtások, melyekkel a magyar férfi elragadja a német, az angol, az amerikai nő szívét és minden ideális időben csodálatra kelti ellenfeleit és ellenségeit, nem tudnák nagygyá, hatalmassá tenni a nemzetet?

Annyi bizonyos, hogy ezek nem tényezői, sőt épen akadályai növekedésének, nagyságának és nemzeti erejének. Az újabb realis időkbén mindez nyög és baj. Én tehát ez alapon nem tudnám megvigasztalni olvasóimat.

De szívesen magamévá teszem sok publicista és államférfiu, történetíró és gondolkodó ama nézetét, hogy az itt lakó népek között egyedül a magyar képes államot alkotni és ha a német meg az orosz versengése megengedi, itt még pár hullámon keresztül csak Magyarország

lehet és csak a magyaré lehet a hegemonia. Arról azonban le kell tennünk, hogy a Kárpátoktól Adriáig egységes, Árpád nyelvén szóló nagy nemzet uralkodjék. Ha egy-két századig tartana az idealizmus, mint a XIV. és XV. században, talán egy kissé keresztül lehetne vinni, ámbar akkor is valószínűtlen, hisz ez idők történetei mutatják, hogy nem igen tudtuk a nemzetiségek nagyobb tömegét magunkba olvasztani, csak a közöttünk elszórva élő idegen fajok lettek magyarokká; de most, mikor merészebb, csapongóbb lobogása alig tart harmincz-negyven évig és beköszönt a realizmus az ő külön erényeivel és hibáival; mikor elhalványodik bennünk a hódító patriotizmus, nevetséges lesz az imperializmus, gúny tárgya a magyar globus; mikor rajongunk a vallás, a sajtó, a lelkiismeret, a polgár, az ipar, a kereskedés stb. szabadságáért: nem álmadozhatunk egy nagy, dicső magyar hazáról, nem a kaczagányos daliák, büszke magyar leventék, a hazafiság lángjától lobogó földéről; de igen, oly Magyarországról, melyben munkáspolgárok szabadon mozognak a törvény korlátai között és mindenik a saját nyelvén dicséri az Urat.

MI A NEMZETI ÉRZÉS?

A kik járatosak az erkölcsi törvény ismeretében, nagyon jól tudják, hogy a realismus idején rajongunk az alkotó részek érdekeiért. Ez a részek cultusának kora, a mi főleg az értelem munkásságával jár. Az értelem szétszedő, elemző, bonczoló tehetségünk, melylyel fogalmat alkotunk és ítéletet mondhatunk. Ilyenkor csak oly dolgok iránt lelkesedhetünk, a mikről átértő fogalmunk lehet. Az idealismus vezéreszméi nem tartoznak ide, mert értelmünkkel nem foghatjuk fel. Oly egységek ezek, melyeket nem lehet szétszedni, elemezni. Az oly mindenség, melynek Isten az egységes képviselője, tulesik értelmünk határain. Az állam, a nemzet, az egyház egysége is folyton bántja értelmünket. Én megértem úgy a hogy az egyes embert, mint a család, az állam, az egyház tagját, ezek alkotó részét. A családban is a férjet, az atyát értelmemmel csak egy embernek látom, bonczolásom alatt nem veszek észre mást benne, mint egy férfit, a ki összeáll egy nővel és ketten életet adnak néhány más emberi lénynek, a kiket gyermeknek neveznek. Még azt is megértem, hogy az erősebb férfi védelmezi családját; de hogy ez a férfi tulajdonkép a család oly feje, a családi egység oly képviselője, hogy az ő akarata tartja össze, teszi egységes erkölcsi intézménynyé a házasságot: ezt már nem tudom megérteni, hisz a realismus alatt a részek, tehát a nő és gyermekek szabadsága- és önállóságáért lelkesedünk. Az

államban, az egyházban sem tudom másnak elképzelni a királyt, a császárt, az elnököt, a főpapot, mint első tagját, részét az államnak, az egyháznak. Ostobának, hazug hizelgőnek kell tartanom a Sorbonnet, mikor kijelenti, hogy Franciaországban minden XIV. Lajosé, vagy bár-
 gyuknak a török theologusokat, a kik tanítják, hogy minden mohammedanus élete és vagyona a padisahé. Nem látom be, hogy miért volna a császár és a pápa a nemzeti és egyházi egység képviselője. Ő is csak olyan tag, mint én, legfőlebb több esze, vagyona, összekötése van. A patriotismus igazán érthetetlen, ember-
 telen és gonosz valami. Hazánkfiak közül kizárni a zsidót, a cigányt, a khinait, a négert például csunya dolog, mikor azok magyarok, angolok vagy németek stb., tehát hozzánk hasonlóak akarnak lenni. Az imperialismus is gyűlöletes valami. Meghódítani, leigázni derék jó embe-
 reket, békében élő nemzeteket; ezeket, sőt milliókat legyilkolni csak azért, hogy földijeik, honfitársaik a mi alattvalóink, polgártársaink legyenek, igazán gonoszság. Értelmem, józan eszem korzikai rablónak festi I. Napoleont, kinek enyhe büntetése volt Szent-Ilona szigetének forró-
 sága. Bismarck is hasonló gonosz ember lehetett, a ki nem hagyott békét a jámbor német törzseknek, háborúra izgatta a békés és becsületes német polgárokat és össze-
 tiporta a francziákat, a kik annyi művészi és költői alkotással gyönyörködtették a művelt világot. Az agrárismus pláne ostoba valami. Védeni, istápolni azt a buta szegény parasztot, mikor épen azon kellene dolgoznunk, hogy hull-
 jon el a férgese, pusztuljon ki az életre nem való és tudatlan néptömeg; és háttérbe szorítani a művelt kereskedőt, a ki csodás leleményességgel terjeszti a civilisatiót, megismerteti velünk más országok legbecsesebb, legfinomabb termékeit, meghonosítja a leghasznosabb gépeket, melyek megköny-

nítik az ember munkáját és harczát a természettel. Mindez igazán érthetetlen az én józan eszemnek.

Ellenkezőleg mily értelmes dolog például a realismus moralja. Szeretni embertársainkat, felebarátjainkat, könnyíteni szenvedéseiken, támogatni bajaikban. Ezt mindnyájan megértjük. De már nem értem az idealismus erkölcsanát. Miért kövessem én a király, az egyház parancsát, hisz csak olyan emberek mint én ; sőt például az egyház ősrégi képviselői nagyon tudatlan, együgyü emberkéek lehettek, mint a keresztény egyház jámbor apostolai: egyszerű tudatlan zsidó halászok. Hogy engedelmességek én, a villany és gőz korának fia, az ily törpe embereknek? Mindig emlegetik a szülők iránti tiszteletet, az ősök kultusát, holott mint Széchenyi nagyon jól sejtette, inkább a gyermekek iránti kötelességet kellene hangoztatni. Sürgetik a tekintély és hagyomány tiszteletben tartását; pedig a régi, elavult, sokszor embertelen szokások, erkölcsök inkább elfelejteni valók volnának. A szemétkosárba, gödörbe velők. Temessük el őket. Az ostoba hinduk feleségei a tűzbe ugranak férjük halála után, másutt borzasztó sors vár a szegény özvegyasszonyra, mintha ő volna férje halálának az oka; van a hol nem mehet újra férjhez, zokon veszik, ha enged a szerelem, az érzékiség törvényének. Ime mily rettenetes és érthetetlen az idealismus erkölce. Röviden ismételjük tehát, hogy igazán érthetetlen az idealismus minden jellemvonása; míg a realismus minden pontja, követelése érthető, józan észszel belátható valami.

De hát most az idealismus napjait éljük, azért hódolunk az értelmetlenségnek.

Ilyen érthetetlen valami talán a nemzeti érzés is, mert ez sem egyéb mint az egység, az összetartozóság érzete, vele szemben mint másik szélsőség áll a világ-

szabadság, a világpolgárság, a cosmopolitismus, a socialismus, a collectivismus stb. Természetes, hogy még az újabb hullámok realismusa alatt is ritka ez a rajongás a világszabadságért, de előfordul. Reális időkben többször találkozunk vele. Petőfi is mámoros lelkesedéssel éneklé meg és feneketlen gyűlölettel szól a tekintély képviselőiről. A kosmopolitismus sem ritka a reális időkben. Akárhány művész, író, járadéktulajdonos elhagyja hazáját és külföldön éli le napjait. A zsidó persze nem igen számít, mert neki nincs hazája. A nemzetközi socialisták is majdnem 1890-ig szüntelen tiltakoztak a haza, a nemzet, a patriotismus eszméje ellen. Tehetséges prófétájuk és bölcsészük, Marx, ritka egyenes logikával utasította el magától a főntebbi idealistikus fogalmakat.

Erős idealismus idején gyéreb jelség a kosmopolitismus, hisz ilyenkor rajongunk a hazáért. De még a realismus alkonyán és az idealismus hajnalán a hetvenesnyolczvanas években is *Nationalitätswahnsin-nek*, örültségnek nevezi Nietzsche a nemzeti érzést. Sőt most is lehet olvasni kitűnő gondolkodóktól támadásokat, kemény csapásokat a patriotismus, imperialismus és chauvinismus ellen. Treitschke a német történetíró üres abstractiónak nevezte, mely minden ember fejét elbódítja. Sokan azt hiszik, hogy ez a bolondság a XIX. század bibéje, hibája, melyet nem ismertek a régiek.

Mielőtt tovább mennénk, meg kell mondanunk, hogy a nemzeti érzés legalább is oly régi, mint az egyes nemzetiségek. Nem is jöhettek volna létre nemzeti érzés nélkül; hisz ez az érzés állította fel a vallási, erkölcsi, jogi szokásokat, nyelvi, irodalmi, művészeti, néha közgazdasági eltéréseket, melyekkel tiltakoztak az idegen nemzetiségek ellen. Az emberiség történelme nagyrészt nem egyéb, mint a nemzeti érzés uralomra törekvésének és a belőle szár-

mazott harczok-, háboruknak elbeszélése. A történelemből tudjuk, hogy hogyan pusztították a nemzetek az idegeket, erőltették rájuk vallásukat, erkölcsüket, jogaikat, különösen nyelvöket; kivált az idealismus napjaiban mily kérlelhetetlenül irtották őket. Tehát mindig volt nemzeti érzés, de főleg az idealismus napjaiban uralkodott, sőt dühöngött.

Pedig Hans Richert, a ki a *Preussische Jahrbücher* mult 1902. évi májusi számában irt a nemzeti érzésről, új problémának, modern kérdésnek, új tényezőnek nevezi a nemzeti érzést annyi szegény történetíróval, államférfiival, bölcsészszel együtt. Az egy Fichtét kivéve sehohsem találja a nagy német bölcsészeknél e kérdés fejtegetését, a miből azt következteti, hogy az legvilágosabb jele a problema újságának. Richert az ő német fejének helytelenségével mondja: Im Lichte der Geschichte, vor unseren Augen, dem forschenden Geiste in allen Phasen des Werdens beobachtbar, hat sich im Volksgeist mit der elementaren Macht instinctiver Selbstverständlichkeit ein neues Gefühl ausgelöst, das latent und als Spannungszustand in manchen völkerpsychologischen Vorgängen schon vorher nachweisbar, jetzt die Beziehungen zu anderen Vorstellungen des Zeitbewusstseins gelöst hat, die Verbindungen mit Patriotismus und dem Gefühl der Staatsangehörigkeit und gewissen Eigenthümlichkeiten des äusseren Volksthums. Biz ez mond valamit, de oly homályosan, hogy nehezen érthetni meg. Legközelebb jártak az igazsághoz, a kik a fajöntudatot látták a nemzeti érzésben; de annál távolabb áll tőle Treitschke, a ki a Napoleoni világbirodalom elleni visszahatásban keresi a nemzeti érzés eredetét.

A nemzeti érzés nem egyéb, mint az idealis idők egységben látásának egyik jelensége. Idealismus idején egységben látom a családot, az államot, a hazát, a nem-

zetet, az egyházat, tehát mindezeket támogatom, védem, erősítem, lelkesedem irántok. Az idealista előtt legszentebb valami fajának egysége. Kivált a szélső idealista fajok, minő például a khinai, az indus stb., számos korláttal, sánczczal, bástyával védik ezt az egységet. A köztünk élő zsidók kóser ételeikkel, edényeikkel, vallási szertartásaikkal, minő a körülmetélés s más hasonló eszközökkel, szokásokkal őrzik meg a család, a faj egységét. A realistább nemzetek e védekezése sokkal gyöngébb, mert az egyes hullámokkal növekvő realizmus lerombolta a régi támfalak egy részét. Mivel minden faj maga alkotja meg vallását, erkölcsét, jogi és politikai berendezését, nyelvét, irodalmát, művészetét, közgazdaságát, ezek mindmegannyi korlátjai fajának, nemzetiségének. Évezredek és századok alatt romlanak, dűledeznek e falak, korhadnak a czövekek, a kereszténységgel megszűnnek a nemzeti vallások, idegen erkölcsök, szokások honosulnak meg a közelebb álló fajoknál, eltűnik a nemzeti öltözék, a jogrend is egyöntetűvé lesz, vagy legalább simul a többi művelt országokéhoz, az irodalom, a művészet, a közgazdaság szintén leveti nemzeti jellegét, csupán a nyelv marad meg a különbözés, eltérés jeléül. Ilyen már az összes árja fajok nemzeti élete. Természetes, hogy azért mégis maradtak fenn e fajok közt is tetemes különbségek. A déli olasz, a spanyol, a lengyel stb. nagyon különbözik az angoltól, az északi némettől, az orosztól, ezek ugyanis jóval realistábbak a főntebbieknél. De mégis sokkal közelebb állanak egymáshoz, mint a zsidók, cigányok, khinaiak, indusok, négerok pl. hozzánk. Ezek hasonlíthatlanul idealistábbak mint mi. Ők nagyon egységesen látnak, náluk a tekintély és hagyomány jóval nagyobb tiszteletben részesül, érzésük, gondolkodásuk s így cselekvésük is annyira eltér a miénktől, hogy róluk való ítéletünket a zsidó- és cigányviczczekkel

szoktuk elárulni. Ezek az élczek, bár egyenkint szembe-
tűnő ferditések, bántó ráfogások lehetnek, összeségökben
kitűnő bizonyítékai e fajok ránk nézve érthetetlen s a
miénktől csodálatosan eltérő érzésének, gondolkodásának
és cselekvésének. Realismus idején, mikor a műveltség áldá-
saiért lelkesedünk; mikor őszintén valljuk, hogy minden
különbséget, érdességet elsimít a kultura; mikor az egy
akol és egy pásztor boldogító eszménye lebeg előttünk:
a mindennapi életben és irodalmi alkotásainkban fennen
hangoztatjuk az egyenlőség és testvériség elvét; de mikor
lassanként beköszönt az idealismus és a nemzeti egység
eszménye lebeg előttünk, akkor a legtöbbször nehéz, néme-
lyeknek pedig lehetetlen e fajokkal érintkezni.

Azt hiszem, hogy e faji sajtások sohasem fognak
eltűnni. Még ha rákényszerítjük is a khinaira, indusra, a
négerre pl. valamely árja nép nyelvét, nem enyésznek
el a faji sajtások, a khinai sohasem vetkőzhetik ki faji
természetéből, a nyelv nem olvaszthatja egygyé őket az
árjakkal éppen úgy, mint a zsidó sem lehet angol, német,
lengyel vagy magyar, noha mint költő, író, művész stb.
él közöttünk. Csak vérkeverés útján lehetnének a mieink,
a mi azonban az illető fajok nagy idegenkedése miatt
lehetetlen. A kazárokról és az örményekről tudjuk, hogy
összekeveredtek a zsidóval, e fajok azonban oly közel
állottak egymáshoz, hogy megtörténhetett ez a keveredés.
De az angollal, némettel lehetetlen ez a párosulás. Maguktól
pedig soha sem veszítik el jellemvonásaikat a szélső
idealista fajok; sőt mentől nagyobb lesz az erkölcsi világ
realismusa, annál kellemetlenebbül fogják érezni magukat,
disharmonikusabb lesz maguktartása és oly bomlás állhat
be viseletökben, a minőt a cigányoknál és sok zsidónál
tapasztalni.

Mennyi helytelenséggel találkozunk a nemzeti érzés

magyarázatánál, többi közt éppen a nyelv kérdése mutatja. Így például Lazarus és Steinthal egyenesen a németekhez számítja a zsidókat. Holott tudjuk, hogy most az idealismus napjaiban, alig van másutt akkora antisemitismus, mint éppen a németeknél. Akkora erővel szorították és szorítják ki most is a zsidókat, hogy a nagy német birodalomban alig számítanak valamit a zsidók. Sőt még az oly disharmonikus fajok, minők a francziák, olaszok, spanyolok sem túrik meg maguk között, csupán az idealista szláv fajok, minő a lengyel, a horvát, a szerb, élnek meg velök olykor-olykor egy-egy antisemita hecczvet rögtönözve. Az idealista magyar is, bár zúgva, morogva, megtűri őket. De a realistikus gondolkodás polgári házassága, melyet sokan a zsidó és más magyarországi fajok vérkeveredéseért sürgettek, kudarcot vallott. De azt mondhatnák, hogy majd a beálló realismus segít e bajon, akkor azután egyesül a zsidó és a magyar. Valószínű, hogy akkor több zsidó és magyar köt házasságot, aránylag mégis oly keveset, hogy mit sem fog nyomni a latban. Elenyészően csekély lesz e házasságok száma.

Kérdés, hogyan magyarázhatni meg a nemzeti érzést oly országokban, mint Svájc? Tudjuk, hogy a fajok elkülönödéésre törekszenek. Külön vallás, erkölcs, jog, állam, nyelv, irodalom, művészet, család, társadalom és gazdaság kell nekik. Szóval a mikrokosmos minden terén érvényre akarják juttatni faji eltéréseiket. És mégis Svájc olaszai, francziái, meg németjei nem akarnak a szomszéd anyaországokhoz csatlakozni. Mi lehet ennek az oka? Nem tudom bizonyosan megmondani; de minden jel arra mutat, hogy az Alpések között más faj lakik, melynek érzése, gondolkodása tetemesen eltér a szomszéd német, franczia, olasz fajokétól. Az alpesi olasz vagy franczia kedélyvilága nagyon különbözhetik az olaszországi talián és

a galliai francia kedélyvilágától s azért nem kíván velök egyesülni. Az irek legnagyobb része angolul beszél, de azért gyűlöli, mert egészen más faj. A franciaországi irek sem tudnak és akarnak beolvadni a francziákba, noha ezer évnél régebben laknak földjükön és már a legtöbben francziául beszélnek; de valamivel idealistábbak az északi francziáknál. Valószínű, hogy ha a déli vidéken laknak, már rég eltűntek volna, tudjuk ugyanis, hogy a déli francia jóval idealistább. Ezért nehéz a hazai tótok, németek magyarosítása is, mert jóval realisabb fajok, mint mi vagyunk, noha ilyenkor az idealismus napjaiban imponálunk nekik. A tyroli, az osztrák, a bajor, a veszfáli stb. német valamivel idealistább mint az északi, azért nem tudja elfogadni a protestanismust, hanem marad katolikus; érzése, gondolkodása más téren sem egyezik az északi németével és ha beállnak a realis idők, erősebben fognak a délieknél megnyilatkozni a particularismus jelenségei. Most az erős idealismus, a központi, császári hatalom tekintélye nem engedi nyilvánulni a széthúzó elemeket.

Mindezekből világos, hogy a nemzeti érzés nem egyéb, mint fajunk öntudatának hatalomra jutása és a mikrokosmos minden terén való megnyilatkozása.

Nincs mulatságosabb és nehézkesebb magyarázgatás mint mikor a gondolkodók, tudósok, bölcsészek a nemzeti érzést akarják velünk megismertetni. Tömérdék hibás okoskodással találkozunk.

Például az egyik mondja, hogy végtelen nehéz a zsidókérdés megfejtése, mert az egyes zsidóra nézve nincs biztos kritérium, hogy melyik nép az ő népe. Bizony nincs, mert a zsidó bármennyire el van szigetelve saját fajától, azért csak az ő népéhez húz és nem olvadhat be a környező németbe, magyarba, francziába. Mert habár

eltanulja nyelvünket, látja művészetünket, olvassa irodalmi alkotásainkat, mindezeknek különböző hatásuk lesz rá, mint reánk. Mi realisabb szemmel nézzük, mint ő; más érzelmeket ébreszt bennünk, melyek eltérnek az ő érzelmeitől. Ha valamely faluban egy angol, egy német, egy franczia és egy magyar zsidó találkoznék, rögtön közelednének egymáshoz, mert testvérek érzésök- és gondolkodásukban. Ha nem is értenék egymás nyelvét, mindjárt iparkodnának megtanulni, hogy eleget tegyenek a faji egység gondolatának. Igen, a faji egység a legszentebb valami előttük. Még ha eltűri is, hogy keresztények vegyék el a leányait, de megborxad a zsidó atya, ha a fia vesz el keresztény leányt. Például a Rothschild fiuk nem vesznek el keresztény leányzót, mert meg kell őrizniök a fajt.

Mások meg azon akadnak fenn, hogy a katolikus németek keleti Németországban könnyen polonizáltatnak. Pedig ez is természetes. Az a katolikus német ott keleten fajilag is eltér a protestans némettől. Most az idealismus idején az az idealista lengyel az ő büszke, nemes, lovagias megjelenésével imponál annak a katolikus németnek; érzi, hogy nem egy tekintetben közelebb áll a lengyelhez és szivesen érintkezik, sőt összeolvad vele. Tudnunk kell, hogy a vallás épen úgy, mint a nyelv, jog, politika, irodalom, művészet nem egyéb, mint érzésünk, gondolkodásunk nyilvánulása, fajunknak megnyilatkozása. Azért szivesebben érintkezünk az olyan fajjal, mely közel áll hozzánk, melynek például a vallása épen olyan, mint a miénk.

A harmadik azt hiszi és tanítja, hogy a nemzeti érzés lényegileg lelki jelenség, az egyén szabad cselekedete, azon néphez csatlakozhatik, a melyikhez akar, hogy az egyik néptől a másikhöz léphet át és hogy az egyesek,

a népek és a korok nemzeti érzése nagyon különbözõ. Mind igaz és még sem igaz. Mert igaz ugyan, hogy kényserítõ anyagi és erkölcsi körülmények nyomása alatt elhagyhatom fajomat, nemzetiségemet; de kisebb-nagyobb mértékben sokáig, sõt éltem végéig megérezem azt. Kivált, ha nagyobb a faji eltérés, sokszor annyira meglepi a szegény kitérõt a faj, a hon vágya, hogy visszatér fájához és honába. Az idealistább fajoknak, például a zsidóknak mindig nagy nehezökre esik, de kiválóan az idealismus napjaiban, a keresztény hitre térni. Csak nagy elõnyök tudják õket ekkora lépésre birni.

Richert azt gondolja, hogy az ember minél több oly elemet vett föl magába az egyedités folyamatában, melyek valamely idegen néptõl származnak, végre annál könnyebben beléolvadhat ily idegen néptörzsbe. Mi a faji élet ismeretével tudjuk, hogy ez nem így történik. A közelebb álló fajoknál elõfordulhat és elõ is fordul; de nem, vagy csak nagy erkölcsi áldozattal a messzebbesõ fajoknál. Az angol, a francia, a magyar hiába lakik Khinában, soha sem lesz khinai, gyermekkorától élhet a szent birodalomban, sõt az is megtörténhetik, hogy mint elhagyatott árvát egy khinai neveli fel, az árja azonban mindig idegennek érzi magát közöttük, mert egészen más az õ érzése, gondolkodása. Többször megtörtént, hogy egy árja vagy magyar család fölnevelt egy elhagyatott cigány gyermeket; de ha meg nem szökött még gyermekkorában, késõbb bizonyosan otthagya nevelõ szüleit, mert nehéz volt neki közöttük az élet.

Hiba azért azt gondolni Richertnek, hogy az idegen nyelvnek annyira elsajátítása, hogy rajta gondolkodunk, maga után vonja az illetõ népfajba való átlépésünket. Mesebeszéd. Hiába tanuljuk el már gyermekkorunkban a nagyon eltérõ fajok nyelvét annyira, hogy rajta gondol-

kodunk, rosszul kell éreznünk magunkat, mert mélységesen eltér az övéktől a mi reálisabb gondolkodásunk. Kiállhatatlanok lennének nekik és ők nekünk.

Épen ez mutatja, hogy sok jó és nagynevű psychologusnak a tanát az egyén individualisálásáról szemben az összakarattal, óvatosan lehet csak magunkévá tennünk. Az egyénben megvannak a faj főbb jellemvonásai, melyekből nem vetkőzhetik ki. A faj egésze mint nép vagy nemzetiség, vagy törzs, tehát nem egyéb, mint ugyanazon fajú egyedek összege. Ez a faj vagy nép majd fékezi és mérsékli, majd izgatja és lázítja az egyest, azaz, hatással van reá és épen azért van, mert az egyesek mind egyenkint és összesen az ő fajához tartoznak. Ha az egyesek nem tartoznának a közös fajhoz, hanem a nép, a törzs némely tagja úgy került volna beléje, ezekre már csak erőszakkal lehetne hatása a fajnak, a miben ritkán van köszönet. Richert szívesen felhozakodik a német költő szavaival:

Und was man ist, das blieb man Anderen schuldig.

E szavak csak annyiban igazak, amennyiben egyéniségem öröklésére vonatkoznak. Szüleimtől, fajomtól öröklöm némi eltérésekkel egyéniségemet. Ezeknek köszönhetem, ha tudok simulni az idők árához. A többi azután mintegy magából jön. Egy Disraeli zsidó (lord Beaconsfield) Anglia miniszterelnöke, Samuel London feje lesz, mikor győzelmesen halad előre az idealismus. Az idealista zsidó hatalmas akarata, ellenállhatlan törekvése, minden téren felküzd magát a jobb, kitünőbb helyzetekbe, akárhányszor az első sorba. Ezt nem másoknak, értem a nevelésnek, hanem saját egyéniségének, mondhatnám faji egyéniségének és az idők árájának köszönheti.

Téves az a fölfogas is, hogy épen az eszményi

javakra nézve, minők az igazság és szépség, a jog és erkölcs, hiányzik saját tapasztalásunkban a vezérlő ösztön. Ez nem igaz. Fajunkkal adatik nekünk a szép, jó és igaz eszméiről való felfogásunk. Az a zsidó vagy örmény művész, bölcsész, gondolkodó, politikus, költő, író, tudós, fájának ős nézeteivel lép föl az élet szinpadára. Társai, ismerősei, barátjai és ellenségei nem tudnak annyira hatni reá, hogy megváltoztassa ős nézeteit, alapfelfogását, az ő egységből kiinduló gondolkodását; azért csak oly időben tud érvényre jutni, mikor más fajoknál is beköszönt az egységes gondolkodás vagyis az idealismus napjaiban. Realismus idején azonban, némelyeket leszámítva, háttérbe kell szorulniok, mert más az érzésünk és gondolkodásunk.

De ha az egyénnek úgyszólván minden meg van adva és legfőlebb simít, csiszol rajta az élet, mi az oka, hogy a hozzá hasonlókhöz vonzódik, fajtájához csatlakozik. Azért, mert szüksége van támogatásra, rokonkeblekre, közöttük jól érzi magát, megértik vágyait és gyötrelmeit; szórakozásaik is jobban tetszenek neki, mint a más fajoké. Az embernek tehát csoportosulni kell, lehetőleg övéivel kell együttélnie, saját fájában kell napjait eltöltenie, hogy türhető legyen az élete. Némely ember úgy a hogy megfér a közelálló fajokkal is; de a legtöbben úgy vagyunk alkotva, hogy csak erős anyagi vagy erkölcsi kényszernek engedünk, ha otthagyjuk fajunkat. Sőt némelyikünk annyira érzékeny, hogy a kisebb faji eltérések is bántják.

Fontos kérdés, hogy mekkora lehet a faj ereje? A világ történelme arra tanít bennünket, hogy ez az erő kiszámíthatatlan és legyőzhetetlen. Mikor valamely fajnak kedvezni kezd az idők árja, mikor pirkadni, virradni kezd számára, vagyis annyira reális lett az érzés, gondolkodás,

hogy az új faj belé kezd illeni, rohamosan terjed. Ellenfeleinek civilisatiója, culturája, világhatalma és roppant száma nem gátolja terjedését. Csak ismertebb példákat vegyünk. A görögöknek Kr. e. mintegy 1500 évvel kezdett virradni és csodás erővel lepik el a Földközi-tenger szigeteit, Kis-Ázsiát, Afrikát, déli Italiát és Nyugaton is hódítanak egy kevéssé. Krisztus előtt hétszáz évvel a kis latin faj egyesül és néhány század alatt meghódítja a nagy világ tekintélyes részét déli Britanniától be Ázsiába, Afrikába. De semmiféle civilisatio és szám nem elég, hogy Kr. u. 300 évvel a vad german törzsek támadásának ellene tudjon állani. A XVII. században még csak hat millió angol van, ma már száz milliónyi nép beszéli ezt a nyelvet. A IX. századtól fejlődött a german, de túlnyomóan a déliek a vezetők. A XVIII. században már az éjszakiaknak kedvez az idők árja. Annyira realis lett az emberiség, hogy ők kerülnek felszínre. Most már ők kezdenek vezetni. Angliát lassanként félretolja és ha az előttünk álló 20—30 idealistikus év elmulik, jó hosszú ideig a német vezeti a világpolitikát. Pár század óta az oroszot látjuk fejlődni, mozgolódni. Ellenállhatlanul terjed. Ugy látszik ugyan, mintha mindezt az orosz cár csinálná; pedig minden kormány nem egyéb, mint érzésünknek, gondolkodásunknak vagyis faji sajátosságainknak, különösen erőnknek kifejezése. Az orosz cár csak az orosz léleknek a képviselője.

Egyébiránt kisebb példában is látni ezt. Itt vannak hazánkban a románok. Oly népfaj ez, melynek eredetéről az ő történetíróik azt tanítják, hogy Traján római legióinak utódai; mások pedig azt állítják, hogy talán olasz, albán és szláv vegyülék, sokáig egyszerű hegyi pásztornép, mely észrevétlenül terjedt a Balkán félszigeten, meghonosult a mai Romániában, átcsapott Erdélybe, utóbb Magyarországra. Anonymus már úgy beszél róluk, mint tekintélyes nem-

zetiségről. Elég az, hogy ez az erős faj minden nyomás, üldözés daczára lassan, de biztosan, ellenállhatatlanul terjedt. Bizony győzhetetlen erővel haladt. Csodás meséket hallani az ő hódító, romanizáló képességükről. Civilisatióinkkal, culturánkkal, iskoláinkkal, politikai berendezésünkkel harczoltunk ellenök. Még az oláh papot sem emeltük a többi papok mellé, a népet pedig söpredéknek tekintettük, melyet nyomhatott, zsarolhatott a földesura, aligha kapott igazságot. Tudatlan analfabeta, kinek a papja sem igen tudott egyebet, mint egy kis ritualis dolgot és egyházi éneket. Irodalmuk és iskoláik nem voltak, művelt osztályaik is hiányoztak, iparuk semmi, csak szolgák, pásztorok és szegény jobbágyok valának. Nekünk ellenben hatalmas papságunk, gazdag aristokrátiánk, vagyonos polgárságunk, mindenható vármegyéink, sőt egy kis mértékben hadseregünk is vala, melyben magyar tiszték is voltak. Harminczöt év óta pedig magyar kormány magyar országgyűléssel vezeti a haza politikai, vallási, közoktatási, gazdasági, pénzügyi, honvédelmi stb. ügyeit. Kormányaink kivált az idealismus erősebb megjelenése óta minden lehető megtesznek a magyar faj emelésére eltagadhatlan sikerrel. A román fajjal azonban nem birnak. Ha itt-ott némi sikerrel dolgoznak is, más oldalról tért veszítünk. És ha ez történik a mostani idealismus alatt, mi lesz majd, ha beköszöntenek a realis napok, mikor az egyéni szabadság, önállóság lelkesít mindnyájunkat; mikor épen a román fajnak virrad fel: akkor nem lesz a ki egy pillanatra is gátat vessen a román térfoglalásának. Ma már a felső és alsó Tiszánál, a középen pedig Debreczenhez közel állanak. A realismus idején minden gátat lerombolva, minden sánczot beföldelve ellenállhatatlanul fognak előretörtetni. Érdekes, hogy míg a többi új latin fajok bomlanak és hanyatlanak, a román fékezhetlen erővel fölfal és megemészti mindent, a mi

útjában áll. Bennök igazán látni a faj csodálatos erejét. Romániában, mivel látják a zsidók pusztító rombolását, egész Európával szembeszállva tűrhetetlenné teszik életüket és kivándorlásra kényszerítik. Ellenünk pedig szüntelen kiáltoznak, hogy üldözzük testvéreiket. Pedig mi gyöngék vagyunk az efféle üldözésre, noha gondolkodóink jól tudják, hogy a haladás egy-két hulláma után alighanem meglegpik, sőt talán ellepik a Duna és Tisza között is. Ekkor azután valóban vége lesz Magyarországnak. A mi lelkes magyarjaink most az ideális idők patriotismusa és imperialismusa alatt Nagy-Magyarországról és harmincz millió magyarról ábrándoznak; pedig sírni kellene nekik fajunk tehetetlenségén, erkölcsi és anyagi bomlásán, mert a mire legfőbb szükségünk volna, a faj ereje hiányzik.

Mikor ezt a faji jelenséget Hoitsy Pál munkája (Nagy-Magyarország) alkalmából egy németnek magyaráztam, ez egy furcsa javaslattal állott elő: »Mivel önöknek nincs erejük kiszorítani a zsidókat, sem megállítani a románok özönlését, ajánlok önöknek egy bizarr, de a magyar fajra üdvös dolgot. Ez a bizarr dolog nem egyéb, mint a román falvakba kényszeríteni az összes zsidóságot. Ez mindenestre kegyetlen gondolat, mely szemtől szemben áll a XIX. század realismusának nagy szabadelvű eszméitől, az önök Deákjának, meg Eötvösének, meg más derék magyar embernek liberalismusától; de ha már huszonöt év óta úgyis minden téren fékező törvényeket hoznak, ezt is meghozhatnák a magyar faj fentartására. Bizonyos, hogy e rendszabálynak is csekély volna az értéke és a mint beköszöntene a realizmus, úgyis felszabadítanák őket; de addig is akkora pusztítást követne el az összetömörült zsidóság, a mennyit nem egyhamar hevernének ki. Való, hogy a magyarokra két veszedelmes faj lakik e hazában: az egyik a zsidó, a másik a román. Az első ezt a sze-

gény, bomladozó, tehetetlen magyar fajt még erőtlenebbé teszi; a másik pedig lassú, de biztos terjedésével kiöli, kipusztítja. E két fajt kellene minden áron gyöngíteni. Ha a régi római idealistikus világban élnénk, azt ajánlanám Catóval: *Censeo Carthaginem delendam esse*, az újabb idők realisabb gondolkodása azonban visszariad az ily erősebb, hatásosabb és sikeresebb eljárástól, hanem csak afféle boszantó rendszabályokat hoz be, mint pl. hogy nálunk Pozenben a hittant is németül, vagy önöknél magyarul kell tanulniok. Ez csak elkésérit, de egyetlen lengyelt vagy románt sem fog nekünk vagy önöknek megnyerni. Ha önök azt akarják, hogy magyar legyen ez az ország, erős eszközökhöz kell nyulniok, ki kell sajátítaniok a folyók és nagy vasutak mentén tömérdek községet, eladhatlannak jelenteni ki az új magyar telepések birtokát, ide állítani azután magyar papot és állami iskolát. Ha az önök faja igazán oly gyöngé, most az idealismus napjaiban sem lesz akkora ereje, hogy e rendszabályt végrehajtsa; később pedig, a realismus idején, részint lehetetlen ez az eljárás, részint az egész művelt világot felbőszítené önök ellen. Nézetem szerint pár század mulva eltűnik a szép Magyarország“.

Idáig tartanak a porosz-német szavai. Jámbor óhajtások, melyeket ők sem mernek megvalósítani; hogy valósíthatnók meg mi gyöngé, lágy, bomladozó magyarok. Bizonyos, hogy kormányunk, kivált Wlassics miniszter, minden lehető eszközzel rajta van, hogy legalább a nyelvi egységet meghonosítsa. És a mai patriotismus szívesen látja rendelkezéseit. Az idők árja kedvez nekik.

A mi a nemzeti érzést illeti, ezer meg ezer kérdés merül föl a gondolkodó elméjében, hogyha e tárgygyal komolyan foglalkozik; de rendesen mind érthető lesz az erkölcsi és a fajoktörvénye alapján. Ekkor látjuk, hogy habár sok

becses dolgot nyújtott az anthropologia és az ethnographia, több kérdésre helyesen válaszolt a geographia; de nem találjuk meg a fő különböztető jelt, a faj fő jellemvonásait, melyek mutatják a fajnak a szép, jó és igaz eszméiről való felfogását. A tudósok nem tudják milyen sorban, miért kerülnek az egyes fajok uralomra, miért kellett azután lelépniök a világ szinpadáról. Miért vezet ma az angol és német; miért fogják átengedni helyöket az annyira realista, altruista és individualismusra törekvő orosz fajnak? Ez még csak most érik, de már győzelmesen halad előre és idővel az övé lesz Ázsia tetemes része. Alighanem az ő vezetése után áll be az a nagy realismus, melyben csak halavány és erőtlén eszményei lesznek az emberiségnek, mert elérték céljaikat az alkotó részek, megszünik az egyház, az állam, a család; pedig némi egység nélkül nem élhet az emberiség és így akkora bomlásnak, életuntságnak és apathiának kell beállania, melyről most még fogalmunk sem lehet. Eszmények nélkül, melyek az egység felbontására törnek, unalmas, sivár, lelketlen az élet. De ha nincs egység, eszményeink sem lehetnek.

MI A BÖLCSÉSZET?*)

Annyi bölcsekedés után még mindig azt kell kérdeznünk: mi a bölcsészet? Legalább ezt kérdezi E. de Roberty, a bruxelles-i szabad egyetem tanára és számos bölcsező dolgozat lelkes szerzője. A belga-francia bölcsező a tőle telhető buzgósággal és szellemmel iparkodik e nagy kérdésre megfelelni. Szerinte új századunknak több előnye van a múlt felett, hogy helyes választ adhasson e kérdésre. Most ugyanis elváltak a különféle tudományos szakok a metaphysikától, mely azelőtt magába foglalta, körünyalábolta őket, összevegyült a szervek-fölötti világ tudományai-val, a morállal, az ismeret elméletével, a psychológiával. Ezután nem kell a nagy általánosítóknak, hogy alkalmilag biológok, sociológok, moralisták és psychologok legyenek, — egyszerűen bölcsészek lesznek, a mit de Roberty a világ legrémségesebb értelmi forradalmának tekint. A jó ember azt hiszi, hogy Comte Ágost már jól jelezte a metaphysikai láthatár közeli pusztulását, Nietzsche pedig a morál beálló enyészét. E két jövendölés szerinte növekvő sebességgel, gyorsasággal teljesedik. Bizony pedig éppen az ellenkezőjét kellene látnia, mert csodálatos erővel lép föl a metaphysika és a morál a népek életében csak úgy, mint a theologusok, bölcsészek, sociológok, publicisták, aesthetikusok stb. elméleteiben. Khinától Angliáig, Amerika északi részétől déli csúcsáig minden nép szellemi, erkölcsi,

---

*) Megjelent az *Uránia* folyóirat 1903. évi februári számában.

aesthetikai és közgazdasági életében mindenütt uralkodóvá lett az idealismus és vele a metaphysika és a morál. Igazán bosszantó az a lelki vakság, mely de Roberty elméjét takarja. Mikor a vallási és erkölcsi, theologiai és bölcsészeti, jogi és politikai, irodalmi és művészeti meg közgazdasági élet meggyőződése szemlátomást módosul a metaphysika és morál irányában: akkor még mer egy bölcselő tanár a metaphysika és morál közeli haláláról, korhadó, szüette állapotjáról beszélni.

De hát de Roberty úr úgy látja, hogy a XIX. század komoly tudományos munkája után elménk megszabadul a metaphysikától és moraltól s egészen philosophus lesz, azért helyén van azt kérdezni jelen helyzetünkben, hogy mi is az a bölcsészet?

E végből emlékezetünkbe idézi a régibb válaszokat. Plato szerint a bölcsészet az egyedül az ész által elérhető valóságok tudománya; vele szemben áll az érzéki világé, mely árnyékok, látszatok tömege. Közvetlen utána jön Aristoteles felfogása, melyet korához képest egyszerűen fenségesnek talál: «A bölcsészet a lénynek, mint lénynek, tudománya. Nem lehet összezavarni a többi tudománnyal, mert egyik sem tanulmányozza egyetemes módon a lényt, a mennyiben lény, hanem részeire szedve, kutatásában azon tüneményekre szorítkozik, melyeket e külön részekben figyelhet meg.»

Az az erkölcsi törvény, a melynek alapján megmagyarázható, hogy az emberi haladás hullámvonalának egy-egy részében milyen az emberiség gondolkodása, — útmutatást nyújt arra nézve is, miért határozza meg úgy a bölcsészetet az isteni Plato Kr. e. 400 körül, és ötven évvel később — a növekvő realismus napjaiban — miért áll vele szemben a stagirita bölcs. Az idők árja hozta ezt magával. Vagy 2300 évvel később Comte Ágost az

általános nagy specialitásának mondja a bölcsészetet, s ezt a meghatározást azután Spencer Herbert úgy bővíti ki: «A bölcsészet a legfensőbb általánosításnak ismerete . . . oly ismeret, mely a különböző tudományok hozományainak egybeolvadásából származik . . . ez az eljárás vég-eredménye, mely száraz és kezdetleges megfigyelések egyszerű gyűjtésével kezdődik (nem egyesített tudás), különös esetek bővebb kifejtésével folytatódik (részben egyesített tudás) és általános tételekkel (teljesen egyesített tudás) végződik». Comte Ágost és Spencer Herbert e meghatározásai sem érthetetlenek előttünk. Mindketten erős realismussal fognak bölcsészetükhöz. Rejtve van előttük a lelki, a metaphysikai. Comte a XIX. század első felében egy realis bölcsészetet akar teremteni, Spencer pedig a század második felében, szintén metaphysika nélkül, realis, tudományos alapon akar egy agnostikus philosophiát létrehozni. Mindketten nagy csalódással fejezik be munkájokat. Az előbbi az idealismus halavány ébredésével egy positiv vallást hirdet és így belé esik a metaphysikába, az utóbbi pedig öreg napjaira most bevallja, hogy száraz realista értelemmel nem lehet megmagyarázni a lelkivilág tünetményeit.

De Roberty nem is teszi magáévá e bölcsészek nézeteit. Nagyon természetes. A huszadik század elején nem vallhatjuk a bölcsészet Comte- vagy Spencer-féle meghatározásait. De azokét sem vallja, a kik a világ felfogásának, világnézetnek tekintik a bölcsészetet. Szerinte a szellem különös működésének vagy a világról való felfogásunknak tekinteni a bölcsészetet annyit tesz, mint kizárólagos attributumok jellemvonásairól mondani le. Mert a tudósnak, a művésznek, a cselekvés emberének szintén megvan a maga nézete a világról; de tudnunk kell, hogy mikben tér el ezek felfogása a bölcsészekétől. Szerinte a

tudós világnézete analytikus és hypothetikus, a bölcsészé synthetikus és apodictikus, a művészé syncretikus és symbolikus és végre a cselekvés emberé gyakorlati és teleologikus.

Ezek persze tűrhető phrasisok és nem üres szölamok, de nem teszik érthetőbbé a kérdést; mert nem arról van szó nála, mi a világnézetünk tartalma, hanem csak jelentkezésének módja. Világnézete ugyanis minden embertársunknak van, mely az idealismusból a realismusba vezető utunkban és viszont folyton módosul. Ez a világnézet sokkal világosabb, tudományosabb a bölcsészénél, mint a közönséges embernél; de mindkettő közel rokonságban áll egymással. Az egyszerű parasztnak éppen az a világnézete lehet, a mely a nagy gondolkodó keblét dobogtatja, csak az egyiké homályos, nincs rendszerbe öntve, a paraszt nem is tudja magát kifejezni, eszméit formába önteni, — de azonnal megérti és lelkesedik vagy helyesel, ha az ő homályos gondolataira ismer. Ellenben ha az a nagy gondolkodó az idők árjával ellenkező gondolatokat fejteget előtte, mindjárt megtagadja helyeslését, többé-kevésbé tiltakozik ellene. Hogy más példát hozzak fel, megemlítem Kisfaludy Károly színdarabjait, vagy főmesterének, Kotzebue-nak műveit. Nálunk febr. 7-én, Kisfaludy emlékezetére mindig adják valamely művét üres vagy ingyenjegyes ház előtt. Tudnunk kell, hogy minden egyes színmű egy-egy világnézet, a mely korának érzését, gondolkodását fejezte ki. Ha tehát Kisfaludy darabjában már nem gyönyörködtek, annak a jele, hogy az övétől nagyon eltérő világnézete volt az utókor gyermekeinek. Egykor a bölcsészek, a gondolkodók, az írók, a szónokok, a tudósok éppen oly élvezettel nézték és olvasták Kisfaludy darabjait, mint az egyszerű iparos, kereskedő, napszámos és földműves, mert az ő világnézeteiket tolmácsolta. Ugyanez áll a szónokok, államférfiak, paedagogusok, írók, művészekre stb.-re nézve.

Csak az tud hatni, annak lehet sikere, a ki a mi világnézetünknek ad kifejezést. Még szüleink, jótevőink beszéde, intése sem használ, ha nem a mi érzésünket, gondolkodásunkat fejezi ki. Hátuk mögött nevetünk vagy bosszankodunk, vagy talán sajnáljuk, hogy ily gyarlóságokat beszélnek.

De Roberty nem tudja, hogy világnézetünk mindig adva van, melyet nem dobhatunk el magunktól. A tudós, a bölcész, a művész, a gyakorlati ember ingyen kapja világnézetét, melyet mindegyik a maga módján törekszik igazolni. Egy Plato 400 körül Kr. e. az idealismus napjaiban hirdeti bölceletét. Mivel népszerű volt, ez nem lehetett más, mint eszményi. Neki az adott világnézetet okokkal kellett igazolni, lehetőleg világosan kifejtteni és mint egy gyönyörű egészet bemutatni. Meg is alkotta a híres platonikus bölcsészetet, melyet mindig tisztelettel emlegettek, világszerte dicsőítettek azidőnként visszatérő idealismus napjaiban. Az 1800 körüli idealismus is rajong érte. A mai győzelmesen haladó idealismus szintén örömet olvassa. 350 körül Kr. e. hatni kezdett Aristoteles. Már annyira előhaladt ugyanis a realismus, hogy az ő világnézete, jóval realisabb volt, s azért neki egészen más okokkal kellett támogatni világnézetét vagy bölcsészetét. Nem említve sok század bölcsészeti harczeit, lássuk az újabb idők egyik legnagyobb gondolkodóját. A hatvan éve felé tartó Kant 1780 körül az idők árjának nyomása alatt kap egy félig idealistikus világnézetet. Átmeneti időszak volt ez, melyben homályosan érezzük a metaphysikainak, a vallás-erkölcsinek, az isteninek szükségét. Értelmünk azonban még tiltakozik ellene. Ily érzéssel és gondolkodással megcsinálja bölcsészetét, mely a Kritik der reinen Vernunftban a metaphysika bebizonyíthatatlanságát vitatja; a Kritik der praktischen Vernunftban pedig az erkölcsi kényszer

bélyegével ellátva hozza vissza. 1800 után azonban a gondolkodók nagy többsége idealisabb világnézetet vall s bölcsészetök is eszményibb lesz. Kivált az ideálistább népeknél — minők az újlatin fajok — virágozik a theologia, az eszményi bölcsészet stb.

A bölcsészet tehát nem lehet egyéb, mint oly világnézet, mely az idők árjának és a philosophus egyéniségének resultatuma, synthetikus és apodiktikus úton bölcséletnek bemutatva. Egy-egy philosophia tehát csak annyiban azé a bölcsészé, a kinek nevéből nevezzük, a mennyiben ő volt az a tehetséges gondolkodó, a ki az idők érzését, gondolkodását számunkra feldolgozta.

Petőfinek, a költőnek, lelkét meghatja a negyvenes évek positiv, benső, meleg, közvetlen, érzéki realismusa és ennek szellemében alkotja műveit; azt a realis világnézetet tolmácsolja, mely megragadta, ezt fejezi ki verseinek tartalmában, gondolataiban, nyelvében, kötött formájában. Minden sora ennek az érzésnek, gondolkodásnak, izlésnek genialis visszhangja.

Sőt a tudós sem kerülheti ki az uralkodó eszme nyomását, magáévá kell tennie az adott világnézetet. Ha felfedező útjában ezzel ellenkező tüneményekre akadna, először világnézetével egyeztetni törekszik; ha pedig nem tudja, akkor ignorálja, elhanyagolja, mert az idők árja nem engedi, hogy valamely nagyobb becset tulajdonítson neki. Például erős és idealistikus idők múlt századaiban nem lehetett az anyag életéről beszélni. Ezt nem engedte az eszményi világnézet. Most azonban annyira megerősödött a realismus, gyarapodott a materialis felfogás, hogy még napjainkban is, mikor rohamos léptekkel haladunk az idealismus felé, igen sok vegyész, physikus bizonyítgatja, hogy az anyag is él úgy, mint a növény, az állat és az ember.

Hozzátehetjük talán azt is, hogy például csak most formulázhattuk a fentebb említett erkölcsi törvényt. A régiebb idők idealismusa, összefoglaló gondolkodása erre képtelen volt, mert az idealizmus ellenmondást nem tűrő világnézete mindjárt kiirtja azt a gondolkodót, a ki igazságot szolgáltatott volna a letűnő realizmusnak. Maga a gondolkodó is, a ki homályosan látott volna efféle körszerű mozgást, nem tudta azt másnak, mint az istenség közvetlen befolyásának tulajdonítani. Helyesebben talán úgy mondhatnók, hogy hiába bizonyígtatta felebarátjainak, azok legfőlegb szánalmasan mosolyogtak volna felette. Hisz még most is temérdek ember tiltakozik az idealizmus és realizmus szabályos váltakozása ellen. Felháborodnak azon a gondolaton, hogy Descartes és Corneille, Bonald és Chateaubriand, Kant és Schiller, Széchenyi és Vörösmaty, Deák és Arany stb. csak úgy érezhettek, gondolkodhattak. És mivel Schopenhauer, Katona József, Comte Ágost érzése, gondolkodása nagyon megelőzte az idők szélesebb áráját, sokáig keserves életet kelle élniök, vagy mint Katonának, elpusztulniök, mert koruk nem érthette meg őket.

Már évek óta vehetni észre, hogy terjed a gondolat, mely érzésünket, gondolkodásunkat és cselekvésünket az uralkodó világnézetre viszi vissza. Érezzük, hogy vitetünk. Mikor 1815 körül megkezdődött a realizmus, mikor rajongani kezdettünk az alkotó részek, különösen, a nők, az alattvalók, a hívek szabadsága, önállósága, egyenlőségeért, mivel fokozatosan haladtunk előre kitűzött eszményeink felé, aránylag kevesen vették észre, hogy az árral úsznak, hogy a hullámok egyet-egyet lendítenek rajtuk. De már az ötvenes-hatvanas években sokan észlelték azt a csodálatos jelenséget, hogy akárhány lelkes híve a szabadságnak elfordult tőle. Ez nagy megdöbbenést idézett elő kivált azoknál, a kik magukon tapasztalták. De végre is

azzal vigasztalták magukat az emberek, hogy vesztegetés, csábítás, féltékenység, conservatív felfogás stb. létesítették és hitehagyottakká, a szabadság ellenségeivé tették őket. A realismus eszméi még annyira uralkodtak a társadalomban, hogy a legtöbben alig vehették észre a változást. A természettudományi, a materialistikus gondolkodás még mindig hódított a tudósok között, e gondolkodás alapjára próbálták felépíteni a történelmet, a bölcsészetet, az erkölcs- és lélektant stb. Azon sem ütköztek meg, hogy a hetvenes években az irodalom gúny tárgyává teszi a nőket, az ipar terén sürgetik a szakismeretet, a czéhrendszer ez újabb nemét, kárhoztatni kezdi az uzoratorvény eltörlését, a földbirtok elnyomását, a művészet terén sem igen aggódtak a különös, sokszor érhetetlen verseken, képeken, szobrokon, épületeken, mert ritkán fordultak elő, curiosumok valának. De már a nyolczvanas, főleg a kilenczvenes években vaknak kellett lenni az olyan embernek, a ki észre nem vette érzése, gondolkodása meglepő átalakulását, lelkében egy új világnézet támadását. Ekkor már igen sokszor találkozunk azzal a gondolattal, hogy egy ismeretlen tenger hullámain hanyatunk és sokan azt hangoztatják, hogy ki tudja merre sodortatunk?! Nietzsche is már 1881-ben mondja: «Minden mulik, minden visszatér; örökké forog a lét kereke. Minden elhal, minden újra kivirít; örökké folynak a lét évei. Minden törik, minden újra kapcsolódik; örökké épül a lét hasonló háza. Minden válik, minden újra üdvözli egymást; örökké hú marad magához a lét gyűrűje.»

Mikor a gondolkodók, a bölcsészek látták, hogy növekszik nemünk vallás-erköcsi élete, gyarapszik a metaphysikai gondolkodás, a jogászok észrevették, hogy az országgyűlések mázsaszámra hozzák a törvényeket, melyek közoktatási, közigazgatási, közegészségügyi, katonai, pénzügyi

stb. szempontból fékezik az egyént, háttérbe szorítják az ügyvédeket, emelik a bíró tekintélyét, a központ hatalmát; mikor megjelent az agrarizmus és mindenfelé támadták a merkantilistákat stb. — már majd mindenki észrevette, hogy vitetünk és nem magunk megyünk előre.

De hát mi visz bennünket? Talán az értelem? Az intellectus? Az ész? A ratio? Ezek nem. Hisz ezekkel nem magyarázhatni meg a tekintélyi vallás és erkölcs, a sok törvény, a roppant hadsereg, a felekezeti és faji gyűlölködés, a patriotizmus és imperializmus stb. jelentkezését. Az értelem hibás törekvéseknek, helytelen, káros gondolatoknak, veszélyes tüneteknek mutatja be ezeket, melyek millió és millió embertársunk inségét, pusztulását okozhatják. Tehát nem az értelem visz bennünket, hanem újra meg újra kell hangoztatnunk és kérdenünk, hogy hát mi visz?

Talán az érzés hord a hátán bennünket? De hisz a realizmus alatt rendesen úgy szokták magyarázni a dolgokat, hogy az érzés együtt jár az értelemmel, hatnak az akaratra és végrehajtjuk a nekik megfelelő cselekvésünket. Realis időkben az értelemmel a felebaráti szeretet, az altruizmus érzése vezérlett bennünket. Szerettük embertársainkat, nem csupán rokonainkat, testvéreinkké tettünk mindenkit, magunkkal egyenlővé, szabaddá, polgártársainkká tettük az idegen fajokat: a zsidót, a cigányt, a négert, a khinait, stb., sőt tovább mentünk, tagadtuk a faj elméletet; hirdettük, hogy a műveltség egyenlővé tesz bennünket; bármily faju tudóst, költőt, művészt, gondolkodót szívesen láttunk és ünnepeltünk. Ha valamely igazságtalanság, barbár kegyetlen eljárás jutott fülünkbe, felháborodtunk s a műveletlenségnek tulajdonítottuk; követeltük, hogy iskolákat állítsanak, melyekben műveljék, oktassák szegény tudatlan népünket. Szégyeltük magunkat, hogy ha nemze-

tünk fiai követtek el valamely durvaságot. Külföldre hivatkoztunk, a művelt nyugatot emlegettük, különösen a németeket magasztaltuk, hogy e nép derék tanítói lehetetlenné tesznek minden barbárságot. Pedig most a népszerű és genialis Caesar, II. Vilmos adta Khinába menő katonáinak utasításul, hogy nem kell pardont adni, nem kellenek a foglyok. 1849-ben szörnyű felháborodással emlegették Haynau tábornoknak, a bresciai hyenának nevét, Londonban elég szerencsés volt, hogy meg nem lynchelték és ma senki sem átkozza Európában azon tábornokokat, a kiknek katonái raboltak, gyilkoltak és ezrével szoritották a hullámokba a vén Khina tehetetlen népét. Most a francia köztársaság elnöke ölelkezik a czárral, a nép pedig ujjong és rengeteg éljenzésbe tör ki. 40 évvel ezelőtt könnyezve beszéltük el a derék lengyelek szenvedéseit, ma hallgatva fogadjuk, hogy akarják megfosztani a németek még nyelvétől is e szerencsétlen nemzetet, sőt követendő például állítjuk fel saját hazánkfiainak. Finn testvéreinket hasonló sors várja, oroszokká kell lenniök, néhány tudós és államférfi ír ugyan a czárnak egy kérő, tiltakozó levelet s hallgat róluk a világ. Az ötvenes-hatvanas években világszerte dicsőítették a magyar szabadság hőseit, magunk is siettünk a lengyel és az olasz szabadságharcz tereire; míg ma közönnyel tekintjük a népek és egyének elnyomását. Mily csodálatosan módosult tehát az ember érzése! Mi öregek tudjuk, hogy ma egészen másképp érzünk, mint egy félszázaddal ezelőtt.

Mi okozta ezt a változást? A bölcsészek nagy része azt mondja, hogy most az érzés meg a képzelet kerekedett az értelem fölé. Mi okozta ezt a felülkerekedést? Miért változott meg az én régi érzésem, melyben növekedtem, melyet állítólag szüleim, barátaim és tanítóim oltottak belém? Mi szoritotta vissza az értelmet? Talán vadállattá,

fenevaddá lettem, melynek a mint mondják, nincs értelme, és kegyetlenül széttépi a más fajta állatot? Bizony mindezek megfejthetetlen kérdések. Nincs válasz reájok. Hiába mondják nekem, hogy a rég elnyomott, lebilincselte ösztön szakította szét lánczait, kikelt börtönéből s mint vallási fanatizmus és kegyetlen erkölcs, őrző patriotizmus és embertelen imperializmus stb. dühöng és rombol, lerontja azt a gyöngéd és nyájas, derült és barátságos altruizmust, mely kedvessé tette az életet, boldogította a szegényember napjait. Mennyivel világosabb, érthetőbb, ha azt mondjuk és bizonyítjuk, hogy nemünk egyszer egységben látja a szép, jó és igaz eszméit, egységben látja a mindenséget és benne az Istent, a családot és benne az atyát, az egyházat és benne a papot, az államot és benne a fejlődelmet: az egység, az összetartozás, a tekintély, a hagyomány, a rend, a fegyelem e képviselőit. És szükség van erre a visszatérésre, mert ha az ember egyenesen haladhatna a szabadság ösvényén, mint a napsugár, őrző sebességgel jutna a családi, állami és egyházi élet teljes felbomlásába. Szükségünk van e körszerű, rythmosos, hullámos haladásra, mert nem bírunk kiállani érzésünk, gondolkodásunk e rohamos átalakulását és mindnyájan beleőrülnénk. Hisz tudjuk, hogy a fajok nem, vagy alig tudják módosítani jellemvonásaikat. A cigánynak kóborolni, vándorolni, üzérkedni, lopni, csalni, gyilkolni, rabolni kell, vagy legalább is bohém életet élni, mert lelkének disharmóniája nem tűri a nyugodt, békés életet. Ugy látszik, hogy a cigány legrégebb élő nemesebb faj, mely valamikor uralkodó lehetett; de nem tud simulni a realizmus követelményeihez, nem tudja lerázni a tekintély vasigáját és nem tudja magát otthon érezni a mai realisabb erkölcsi világban, mely nézetem szerint a nagy kosmosnak egy jelensége és így szoros kapcsolatban áll vele. Ez az erkölcsi törvény

éppen nem függ az embertől, nem módosíthat rajta. Például bárhová menjen a cigány, délre vagy északra, erdős vagy sivatag vidékre, hegyes vagy róna tájakra, lakjék idealista vagy realista fajok között, sorsa a nyugtalanság, a háborgás, mert nem a mai világba való. Bizony kegyetlenül fékezik, szorítják őket, velök szemben több szabadsággal használja fegyverét a csendőr és ridegebben jár el a közigazgatás. Mind hiába, mert csak a más fajba olvasztással lehetne rajtok segíteni, a mi most majdnem lehetetlen feladat. Egyenes vagy indirect úton kiirtani pedig tiltja művelt realismusunk. Nem tudunk annyira embertelenek lenni.

Ha a fentebbiek ellenére mégis úgy látszik némely gondolkodónak, hogy a mai idealismus napjaiban az ösztön, az érzés, a képzelet vette át az értelem és ész uralkodását, azok ültek ez utóbbiak trónjára, minek következtében teljesen az ellenkezőbe csaptunk át szellemi, erkölcsi, aesthetikai és közgazdasági életünk terén, — ellenzésök egyik oka talán az ébredő metaphysikától való félelem lesz. De Roberty és annyi más retteg a metaphysika gondolatától is. Inkább bármi képtelenséget elhisznek, csak ne legyen metaphysikai színe. A szóban forgó erkölcsi törvényben is metaphysikai jelenséget látnak, pedig az egész egy kosmikus tünemény. Ha majd általánosabban elfogadják ezt a törvényt, akkor azután senki sem kételkedik rajta, hogy a bölcsészet sem egyéb, mint az idők árával járó világnézetnek tudományos rendszerbe öntése és igazolása; hogy a mult idők idealista bölcsészei éppen úgy rokonok voltak és lesznek egymással mint a realisták a maguk fajtáival; bölcsészetök mindig az uralkodó világnézetet szedte rendszerbe és lehetetlen volt eszményi philosophiát sikerrel tanítani, hirdetni a realismus napjaiban és realist az idealismus korában. A bölcsészet is éppen úgy

mint a jog, a politika, az erkölcsstan, az aesthetika, az irodalom, a művészet, a közgazdaság — az uralkodó világnézetből indult ki, ez szolgált neki alapul és ennek genialis kifejezése volt.

Még egy kérdést vessünk föl. Van-e jövője a bölcsészetnek? Ha tudom, hogy a hullám egyes pontjain milyen érzés, gondolkodás, milyen világnézet az uralkodó, hanyatlania, végre el kell tűnnie a bölcsészetnek. A vizsgálódás, az észlelet utóvégre azt is kideríti, hogy például az idealismus vagy realismus melyik fokát, fajtáját és miért vallják eme vagy amaz emberek. Eleinte még ugyan sokan megpróbálkoznak egy-egy philosophiai rendszer fölépítésével, majd azután félbenhagyják és nem igen bölcselkednek. Minek tennék? Ugy is tudják, hogy körülbelül minő ismerettan és logika, milyen erkölcsstan és jogphilosophia, micsodás lélektan és aesthetika stb. adható elő. Különböben is minél közelebb jutunk a nagy, a végső realismushoz, mindjobban elhalványul bennünk a metaphysika, lelohadnak, megszűnnek eszményeink, lassankint beáll a végleges bomlás, unalmas és sivár lesz az élet és megváltás a halál. Ez azonban még nagyon messze, a távol ködében lebeg. Sok víznek kell addig lefolynia a Dunán.

A HÁZASSÁG TÁRSADALMI VÉDELME.

Dr. Buday Dezső, tehetséges fiatal jogtudós, írt egy füzetet a fentebbi czim alatt, mely «vezérlő eszméket akar nyújtani a házasság büntető-jogi, socialpolitikai és ethikai védelmében». A szerző már előbb írt egy nagyobb tanulmányt a házasságjog bölcséletéről, most azonban nem térünk ki e nagyobb munkára, elég dolgot ad nekünk a szerző jelen kis tanulmánya.

Előre ki kell mondanunk, hogy a szerző idealista gondolkodású, sok tekintetben megfelel az idők árájának, azonban nincs egységes világnézete, ellenmondásokba keveredik, mert annyi esztendő óta nem tudja az erkölcsi törvényt, sem az emberiség fejlődésének történetét. Nem tudja, hogy az ember a legnagyobb egységből fokozatosan halad a legszétesőbb különféleségbe, a legtömörebb idealismusból a legegényibb realismusba. Ha ezt tudná, nem mondaná mindjárt az első lapon, hogy a polyandria és polygamia a házasságnak idővel elkorcsult alakjai. Mert a polygamia épen legősibb alakja a házasságnak. Az már nagy civilisatio, a realismus csodálatos haladása, mikor az ember az egynejűséghez jutott el. Az ősember az ő szélső idealismusánál fogva alig vette valamibe a nőt, a férfi az ő egységes térji, családfői, papi és törzsfőnöki állásánál fogva zsarnoka volt háza női tagjainak. Annyi asszonyt tartott magának, a mennyi tetszett és a mennyit eltarthatott. A realismus fokozatos növekedésével évezredek után jutott el oda, hogy a család alkotó részei: a nők

és a gyermekek bizonyos jogokat élveztek. Alig kétezer éve annak, hogy az igazi egynejűség uralomra jutott. A görögöknél, rómaiaknál meg volt ugyan; de még sok engedménynyel járt, a férfi nagy szabadságot élvezett. Igazában csak a kereszténység erős realismusa, mely a női nem felmagasztalásával járt, hozza be a szigorú egynejűséget. Főleg a german és latinajok vérkeveredése honosította meg és tette általánossá az árja népeknél.

A realismus fokozatos növekedése szülte a lovagvilág nőkultusát a középkorban, mely azonban még nagyon megfért a rabszolgai jobbágysággal és talán a jus primae noctis-sal. Négy század óta fokozatosan emelkedik a nő tisztelete és habár a régi kereszténység felbonthatatlan házassága mindjobban elenyészik vagy legalább gyöngül, a házasság felbontása rendesen a nő érdekében és a nő javára történik, ami szükséges következménye a győzelmes realismusnak. Még néhány száz év előtt csak az volt a nő érdeke, hogy felbonthatatlan legyen a házassága, most azonban annyira növekedett egyéni érvényre jutása, hogy a házasság könnyű felbontása lett kívánatos reá nézve. És az 1815 óta mintegy 1880-ig uralkodó realismus alatt láttuk mily kényelmesen, olykor egy kis vallás-változtatással el lehetett válniok a házasfeleknek. Amerikában és másutt is még könnyebben meglehetett ezt csinálni, ami rendesen nőtartással járt. Amerikában sok eset fordult elő, melyekben a nőnek több nőtartási díja járt ki, úgy hogy e czimen gazdag partie lett.

A haladás iránya tehát azt mutatja, hogy az emberiség elég gyorsan halad az egyediség felé. Az erkölcsi intézmények egysége mindenfelé bomladozik; a család, az állam, az egyház szoros uniója mindenütt felmondja a szolgálatot, az alkotó részek érdekei győznek s végre lehetetlen lesz a házasság, mely ideig-óráig tartó együttélésre

változik át éppen azért, mert mind függetlenebb, önállóbb lesz a család alkotó része, az asszony. Igaz ugyan, a koronként visszatérő idealizmus egységes felfogása, mint Kr. V., II. a Kr. u. II., V., X., XV., XVII. század, azután 1770—1815. és napjaink felfogása egy kissé háttérbe szorítja a nőt; újra a férfi, a családfő érdeke lesz túlnyomóvá; de minden visszatérő realizmus megint előbbre viszi a nő érdekeit és végre is megsemmisíti a házasságot.

Ami a polyandriát, a többférjűséget illeti, e gyér jelenség oka rendszeren a szegénység. A tibeti házalók egy asszonyt tartanak közös tanyájukon, a kinél békés otthonra találnak, mikor hazatérnek. Ennek tehát nincs nagyobb jelentősége.

A szerző azt mondja, hogy »a házasság nem merőben jogi s nem merőben ethikai intézmény, hanem a legbensőbb emberi együttélésnek, életszövetségnek a társadalomban létrejött, definiálhatatlan elemekből álló létalakja.« Tökéletesen igaza van, habár nem ismeri az emberi nem erkölcsi törvényét. A házasság fogalma ugyanis az idealizmus és realizmus módosulásával, az idők árjával folyton változik. Ami ma igaz és helyes, holnap már nem az. Épen így állunk a szép, jó és igaz fogalmainak megállapításánál, valamint az összes erkölcsi intézmények meghatározásánál. Mindezek örökké módosulnak, átalakulnak, vagyis definiálhatlanok. De ha ismerjük az erkölcsi törvényt, továbbá az emberiség történetét és az egyes fajok jellemét, semmi nehézséget sem okoz a házasság kérdése.

Buday füzetében a házasság büntetőjogi, ethikai és a socialis védelmének határvonalait akarja megvonni s a többit lehetőleg e három főszerpont körül csoportosítani. Először a házasság büntetőjogi védelméről szól és ennek gyöngeségét mutatja be. Hisz a büntetőjog csak a bevég-

zett házasságtöréssel és a polygamiával foglalkozik, a többi része kevésbé érinti magát a házasságot. Régi idealistikus időkben és erősen idealista fajoknál maga a családfő volt az első fenyítő hatalom, ez azonban a realizmus növekedésével lassankint elveszíté e jogát. De még most is, ha visszatér az idealismus, mind a bíró, mind a nagyközönség szemében növekszik a férj és atya tekintélye, szívesen támogatják a családi tekintély és egység képviselőjét, ha erélyesebben jár el kikapós nejével szemben. Ha ez a szigor nem is jön mindenütt a törvénykönyvbe, a bírói gyakorlat örömet látja, vagy legalább kevésbé üldözi. A mai idealismus növekedésével mindenfelé látjuk a bíró hatalmának gyarapodását, a szabad mérlegelés törvényes meghonosítását, az ügyvéd beavatkozásának megszorítását, ami indirecte a férj fenyítő jogának támogatása vagyis más szóval: a házasság védelme. A mai idealismus tehát többé-kevésbé védi a házasságot, midőn háttérbe szorítja a nő szabadságát és követelődzéseit. Úton-útfélen követelik, hogy a nő többet legyen otthon, becsülje meg a házi szentélyt, mindenfelé háztartási iskolákat alapítanak, oda járatják a leányokat, elítélik a nő pazarlását, sok haszontalan pipere- és divatkiadását. Mindez a férj tekintélyének emelkedését, erélyes, sokszor erőszakos fellépésének támogatását vonja maga után. Mindez a házasság nagyfontosságú védelme. Bizonyos, hogy sok ország büntetőjogát és a férj erőszakosságát illetőleg enyhébb paragrafusok fognak belékerülni, az erőszakos esetek pedig enyhébben megítéltetni.

Az idők árjának e módosulását, az idealismus e gyarapodását nem ismeri Buday Dezső, noha füzetének iránya: a házasság szentségének védelme, épen az erkölcsi törvény ismeretére útalná őt. Már tíz éve hirdetem e törvényt, sokan tudomást vettek róla, sőt országszerte számos

híve van; de jogtanáraink mind a fővárosban, mind a vidéken nem ismerik s a régi elavult modorban beszélnek a jog mindenféle fajtájáról.

Az erkölcsi törvény ismeretének hiánya magával hozza, hogy Buday eszményül a házasság felbonthatatlanságát tűzi ki, de ezután mindjárt azt hirdeti, hogy nem mehetünk elég túlzásba a nő helyzetének javításánál. Még oly sok a tennivaló s oly kényszerítő a szükség. Ez lenne a legszebb megoldása. A nőnek az őt megillető helyet kell elfoglalnia a családban. És a többi.

Először is a házasság szentsége, felbonthatatlansága nem örök eszmény. 1815-től mintegy 1880-ig fokozatosan győzött a gondolat, hogy lehetőleg könnyen föl kell bontani a házasságot a nő javára, előnyére. Körülbelül 1880 óta mindinkább szaporodnak a felbonthatatlanság hívei, a kik rendesen a nő megfékezésén, visszaszorításán is fáradoznak.

Másodszor, ha Budaynak a felbonthatatlanság az eszménye, nem mondhatja, nem szabad mondania, hogy nem mehetünk elég túlzásba a nő helyzetének javításánál, vagyis nem lehetünk az emancipatio, a feminismus barátjai. A felbonthatatlanság csak a nő minél nagyobb fékezésével állhat meg. 1815 óta látni, hogy regényeink, drámáink, novelláink és irodalmi s művészeti alkotásaink a nő jogainak, szenvedéseinek tolmácsai, a nő küzdelmét rajzolják, melyet családjával, egyházával, társadalmával és különösen férjével vívott szerelme és szabadsága érdekében. Ekkor minél tágabb tért akartunk adni a nő mozgásának. A XIX. század hetvenes éveiben indult meg szemmel láthatóbban az ellenkező áramlat. Ekkor kezdett lankadni, hanyatlani a nő dicsőítése. Ez iránynak a most elhunyt Zola volt nagy mestere. Művei főleg a nő hitványságának, legalább is a férfival egyenlő bűnösségének

rajzai. Ma már igen sok szépirodalmi alkotás mutatja be úgy a nőt, mint a család, a férj, a gyermekek romlásának okát. Ma szívesen nevetünk a Gyurkovics lányok hitványságán és hasonlókon. Az idealizmussal visszatérő vallásosság és morál pedig hangosabban követeli a házasság felbonthatatlanságát.

Azért helytelenek Buday efféle mondásai: Az állam adjon meg minden jogot a nőnek a családon kívül szóló érvényesülésre; de törekedjék arra, hogy e jogokat minél kevesebben legyenek kényszerülve igénybe venni. Ez amolyan fából való vaskarika. Mikor jogokat adunk a nőnek, akkor megtámadjuk a házasság alapjait és meggyünk a realismus egyediségébe; mikor pedig a társadalom és a törvényhozás korlátozni kezdi e jogokat, tulajdonkép védi a házasságot, mert korlátozza az alkotó részek, tehát a nő érvényrejutását, korlátozza jogait. És ma már mindenfelé találkozunk e korlátozásra szóló törekvéssel. Bizonyosak lehetünk, hogy egy-két tized alatt többé-kevésbé mindenütt győzni fog ez az irány. Az egész világon gyarapszik, erősödik a tekintély elve. Ma szeretjük és csodáljuk az erős, a parancsoló, az erőszakos férfiakat, magasztaljuk a hősokeket, a mult nagyjait, a jelen Übermenscheit, az oly embereket, a kik tudnak akarni. Ez teszi érthetővé II. Vilmos császár népszerűségét és a hasonlók iránti tiszteletet.

1860 körül még az oly realis, bölcs mérsékelt férfiakat csodáltuk, mint Deák Ferencz, Eötvös József, 1870 körül és utána már Bismarck, gr. Andrássy Gyula, Tisza Kálmán és más erős férfiak tetszenek.

Természetes, hogy ennek a lelki erőnek éppen úgy megvannak az előnyei mint hátrányai. Például a mai erősség, egyéni erőszakosság, individualis vakmerőség a patriotismus, sovínismus gyarapodásával világháborukba

sodorhat bennünket, neki köszönhetjük a tömérdek sikasztást, különösen a részvénytársaságoknál és az autonómias testületekben, milyen a megyék és városok közgazgatása; neki róhatjuk fel az egyes fajok és egyének rablógazdálkodását, embertársaik kegyetlen kizsákmányolását, a minek harmincz év óta az országgyűlési képviselőktől, a gyárosoktól meg a vállalkozóktól kezdve lefelé a kis falusi korcsmárosig és szatócsig tanui lehettünk. Harmincz év óta minden téren a kis ember zaklatása, tudatlanságának, gyöngeségének kiaknázása gyarapította az általános szegénységet, a mi némely vidéken türhetetlen nyomorra fokozódott.

Mindez csak mellékesen legyen érintve; csak azért, hogy némileg földerítsük a viszonyt, mely a nő jogai és a házasság szentsége között van.

Ha Buday ismerné az erkölcsi világ törvényét, igen sok dologról világosabb fogalmi volnának. Ilyen például a prostitutio kérdése. Dicsérve említi például, hogy a nőemancipatio túlzó apostolai küzdenek a prostitutio ellen. Pedig ez nem kivételes, hanem jobbadán egymással járó jelenség. A feminismus apostolának harczolnia kell a nő ily lealacsonyítása ellen. Harczol ugyan ellene az idealismus idején növekvő vallásosság és erkölcsiség; de másrészt a férfi erőszakossága, sokszor féktelensége, kedvez neki. Ilyenkor uralkodik a nemi életben a perversitás, a XVIII. század utolsó negyedében és a XIX. század elején tomboló sadismus. A XVII. és a XV. század (1350—1460.) idealistikus napjaiban is borzasztó nagy volt a prostitutio elterjedése, mint az erős nem féktelenségének és a nőgyöngye ellenállóképességének és önérzethiányának következménye. Az úgynevezett női méltóság érzete ugyanis rendkívül hanyatlak az idealistikus időkben. A realismus idején, mint a XI. századtól 1350-ig, vagy a XVI. szá-

zadban, vagy 1660-tól mintegy 1770-ig, vagy 1815-től 1880-ig erős a nő önérzete, nagy a büszkesége, a mi becses támasza a házaselet külső tisztaságának. Az idealismus napjaiban már csak a nő buzgó vallás-erkölcsi élete, férjének nemes büszkesége és szigora szolgáltat ekkora támaszt; ha ez hiányzik, könnyen fölbillen a házaselet erkölcsi egyensulya.

Buday az idők növekvő idealismusával egyetértőleg mondja, hogy a törvénytelen gyermekek jogai ellen kellene küzdeniök a tudósoknak, hogy a házasság törvényes gyermekeire mint bizonyos alapra építtessék a jövő társadalom. E kérdés rövid megfejtése már a fentebbiekből folyik. Az idealistikus időkben az erős és erőszakos férfi egyik fő oka a törvénytelen gyermekek nagyobb számának, így látjuk ezt például a XIV. és XV. században, mikor a királyoktól le a kis urakig igen soknak volt törvénytelen gyermeke, a kiket azután sokszor együtt neveltettek a törvényesekkel vagy legalább is kitűnő nevelésben részesítettek. Természetes, hogy a kisebb urak sokszor ellentétbe jutottak az egyházi és világi hatósággal, melyek mint az idealismus igazibb tolmácsai visszaszorították a törvénytelen gyermekeket, a kiknek azonban támogatásukra jött a haldokló realismus. Most is így állunk. Buday azt hiszi, hogy a jogtudósok törekvése egyenlő jogokat biztosítani a törvénytelen szülötteknek a törvényesekével, hova-tova sikeres lesz a törvényhozás terén is. Lehet, mert már nincs akkora ereje az idealismusnak, mint hajdanában. Aligha lesz képes e pontban megvédeni a házasság érdekeit, legalább némely országban és fajoknál nem. Bizonyos azonban, hogy a későbbi reális idők individualismusa teljesen egyenlővé teszi a törvényes és törvénytelen szülöttet; sőt idővel a nő jogainak, egyediségének, önállóságának gyarapodásával, a házasság régi

egységes fogalmának hanyatlásával elenyészik a törvényes és törvénytelen szülött fogalma is. De akkor a törvényesség gazdasági s mondhatni fő oka sem fog fenforogni, mert nem lesz egyéni tulajdon. Csakhogy más részről ez a helyzet aligha fog beállni, mert az emberi nem sem élhet meg az erkölcsi intézmények: a család, az állam, az egyház, némi egysége nélkül. Én legalább a tiszta individualis társadalmat lehetetlennek tartom. Évezredek óta fokozatosan közeledett hozzá az emberiség. A haladás minden egyes lépése közelebb visz hozzá s mikor a küszöbén leszünk, akkora bomlás fog beállni, a mekkoráról fogalmunk sem lehet. Egység nélkül nincs élet.

Buday Dezső tanulmányára nézve pedig ismételjük, hogy egészen máskép és jobban üt ki, ha ismeri az erkölcsi törvényt. Így a hogy van egy homályos, zavaros, néha önmagának ellenmondó tanulmány, mely nincs tisztában a tudomány jelen állásával s csak olyan hibás kísérlet, milyeneket jogász társai vaskos könyvekben vagy vékony füzetekben nyakra-főre irnak.

A NEMI PERVERSITAS.*)

Dr. Salgó Jakab egyetemi magántanár cikket írt a nemi perversitas büntethetősége ellen, a mi engem különösen azon okból érdekel, hogy felveti a perversitas mai emlegetettségének kérdését is. Már több mint tíz éve, hogy fölfedeztem az erkölcsi törvényt, évenként sok cikk és reá hivatkozás jelenik meg a hazai és néha a külföldi lapokban is. Sokan vallják és hirdetik. Salgó Jakabnak azonban még nem jutott el szellemi látkörébe. Hihetőleg nagy elfoglaltsága nem engedi be ebbe a zárt körbe. Arra kérem tehát, hogy foglalkozzék vele egy kissé, s talán belátja, hogy a nemi perversitas mai megjelenésének helyes magyarázatára akad benne.

A történelem tanúsága szerint az ember a legnagyobb egységből halad a legnagyobb különféleségbe, vagyis az idealismusból a realismusba. Ez a haladás azonban nem történik egyenes, hanem hullámos vonalban. Az idealis és realis érzés-gondolkodás szabályosan felváltják egymást. Egyszer egységben látjuk az erkölcsi intézményeket: a családot, az államot és az egyházat, egységben látjuk a szép, jó és igaz eszméit és uralkodik az egység képviselője: az atya, a fejedelem és főpap; uralkodik a tekintély és hagyomány, a patriotismus és imperialismus, rajongunk a tekintélyi vallás- és erkölcsért. És így tovább.

Másszor az alkotórészek érdekeiért lelkesedünk; tehát a családban a nő és a gyermekek, az államban az alatt-

---

*) Lásd a Gyógyászat 1902. 45. és 46. számát.

valók, az egyházban a hivek érdekeiért. A szép, jó és igaz eszméje válik egymástól; a jó és jog ellenségei lesznek egymásnak. A nagy összefoglaló egységes gondolkodás helyett értelmünk eleméz, szétszed és bonczol. Ilyenkor uralkodik a természettudományi gondolkodás, a historismus, az intellectualismus stb.

Az előbbi az idealismus, az utóbbi a realismus kora. Az idealismus délpontjai körülbelül ez évekre esnek: 415, 180 Kr. e., 160, 500, 975, 1460, 1660, 1815 Kr. u. És talán 1920 is ilyen délpont lesz.

1870 óta szemlátomást haladunk a délpont felé. Mindig erősebben lép föl az egyén megfékezése. Ma annyi katonai, pénzügyi, közgazdasági, egészségügyi, közigazgatási, sociális és más törvényeket hozunk, hogy bármely szolgabíró, vagy elüljáró halálra boszanthat bennünket, ha kedvét találja az ilyenekben. Vége a realismus arany szabadságának. Üldözik a merkantil gondolkodást és mindenütt érvényre jut az agráriusok patriarchális világnézete.

És ha valaki azt modaná, hogy ez csak nálunk van így: nagyon tévedne, mert Tokiótól Londonig, New-Yorktól San-Franciscóig, mindenütt fékezik az egyént. A minap hozták hírét a lapok, hogy New-Yorkban 5—5 dollára büntettek vagy ötven polgárt, mert köpni mertek az utcán.

De hisz ezer példáját hozhatnám fel az egyén fékezésének, a birói és elüljárói, miniszteri és királyi hatalom növekedésének; csakhogy egy könyvet kellene írnom. Azért legjobb lesz, ha új műveimre utalom az olvasót. Ezekben megolvashatni, minő változásokat idéz elő az idealismus és realismus a vallási és erkölcsi, a jogi és politikai, az irodalmi és művészeti, a közgazdasági, a családi és a társadalmi élet terén. Az is megvan bennök magyarázva, mikor virágzanak az orvostudományok; miért írják most az

orvosok az ő vallomásaikat, miért hanyatlik az orvos tisztelete, miért fogynak az orvosnövendékek, miért terjed a kuruzslás, a ráimádkozás stb.

De megvan bennük magyarázva az ember nemi életének módosulása is.

Mikor beáll a realizmus és az ember az alkotó részéért, különösen a nő érdekeiért kezd rajongani, mint például 1815 után, nagy tiszteletben kezdjük részesíteni a gyöngéd nemet, hangoztatjuk a női méltóságot, költeményeinkben a nő szerelme megneemesíti, jobbá teszi a férfit, regényeinkben a nő az erényes, a becsületes, a tisztességes, a szemérmes; a férfi a hitvány, a romlott, az ügyetlen, kivált a vígjátékokban guny tárgya a tekintély minden képviselője; míg minden szegény jó ember, az asszony pedig a férfi áldozata.

De mikor halványan ébred az idealizmus, mint 1860 után, megfordul szekerünk rudja, kezdjük ostorozni az alkotó részeket, kivált a nőket. Ez a felfogás nagy erővel jelentkezik 1880 körül. Zola szörnyű mestere az efféle regényeknek. Még a társalgásba is beviszszük kicsinylő enyeltésünket. Kissé szemtelenül társalgunk a nővel. Mindjárt támadunk. Per *maga* beszélgetünk velök. Különösen kedveljük az anyós élczeteket.

Általános lesz csakhamar a férfi erőszakos, követelő szerepe is. Itt van az *Übermenschek* kora, melyet Nietzsche hirdetett. Megjelent a *Herren-Moral*. Férfi, asszony ideges és bomlott. Az idegesség rohamos terjedését circa 1870-től keltezzük, 1880-tól pedig a nemi perversitás megjelenését. Noha már a hetvenes években is híresek voltak egyes mágnás-fiuknak egy hírhedt színésznővel való tivornyáik, melyekről sokan tudtak a félvilágban és másutt is nem közönséges feltűnést keltettek. Már 1880 előtt is divatban volt, hogy ártatlannak mutatta magát a nő, affectálta a

naivságot. Ugyanakkor festette a bécsi Mackart gyönyörű nagy popóju asszonyait, mint a megfelelő időszakban Rubens, s a hölgyek ülőkéjüket kiemelve és meghajolva jártak. Ez időtájban már terjedt az asszonyok között a homosexualitás. Sokat lehetett kéjgyilkosságokról és örömléányok megöléséről hallani. A népnél is, különösen az idealistább fajoknál erősen bomlott a nemi élet 1890 körül. Az uri népnél pedig oly adomák jártak, melyeket 40—50 év előtt legfőlebb a cigányok- és lengyel zsidókról hallottunk.

A nemi perversitás uralma azonban főleg a kilenczvenes években állott be és még jó sokáig fog tartani. De gyógyszerere is erősödik, növekszik a vallás és erkölcs hatása s a férfi erőszakos természetét a vallás és erkölcs javára fogja felhasználni.

A nemi perversitás mindig az idealismus erősebb jelentkezésekor mutatkozik a realisabb nyugati népeknél, így 1350-től 1460-ig, 1580-tól 1680-ig, 1770-től 1815-ig.

Az idealistább fajú népeknél, melyek egységben látják az erkölcsi intézményeket, egységben látják a szép, jó, igaz eszméit, azért az atyai meg férji tekintély rendkívül erős: nagyon el van terjedve a nemi perversitás nemcsak az idealismus, hanem a realismus korában is. Bár ott is jobban kedveznek a perversitásnak az idealismus napjai, mert a realismus idején a szemérem némi jelentkezése ott sem marad el. Ily idealista fajok: a khinai, a japán, az indus, a perzsa, a néger, a cigány stb.; valamivel realisabbak voltak a régi görögök és rómaiak, kik a germánokkal vegyülve új reális fajokat alkottak, melyek csak az ideálisabb napokban taposták a nemi perversitás ösvényét s ekkor sem hatalmasodott el nálunk annyira, mint az idealistább fajoknál.

Salgó dr. ur azt véli, hogy azért forog fenn utóbbi

időben a perversitás kérdése, mert „az azelőtt rejtett és speciális könyvek mélyén pihenő thema egyszerre közkinccsé lett: egyrészt hogy orvosi kérdést csináltak belőle, másrészt hogy codificciónak képezte alapját“. A fentebbiekből következik, hogy Salgó dr. ur egyik oka sem áll. Különben is nem lehet valamiből általános orvosi kérdést csinálni, ha nem terjedtebb a baj; másodsor nem lehet törvényhozás tárgyává tenni oly tünetenyeket, melyek alig, vagy épen nem fordulnak elő. Most azonban nagyon sokszor találkozunk velök épen úgy, mint a XVIII. század második felében, mikor marquis de Sade oly nagy szerepet játszott a perversitás terén.

Arra a kérdésre, hogy elmebeteg-e a perversus egyén, csak annyit válaszolhat erkölcsi fölfedezésem, hogy ha nagyfokú lelki disharmonia kíséri, azaz, hogy ha az illető csak kevésbé tud símulni az idők árjához, bátran el lehet róla mondani, hogy kisebb-nagyobb fokban elmebeteg. Ez azonban nem akadályozza, hogy a maí idealismus itélkezése súlyosan ne büntesse, mert az idealismus napjaiban keménységre, szigorúságra hajlunk s azt is könnyen kimondjuk, hogy az illető nem elmebeteg, tehát büntethetni.

Ha pedig az illető perversus ember érzése, gondolkodása elég jól megfér az idealismus más tünetenyivel, nehéz lenne őt elmebetegnek mondani. Különben is az effajta perversus egyén a perversitásnak csak oly alakjait szokta úzni, melyek nem járnak más ember testének megrontásával, vagy életének kioltásával s nemi perversitása mellett ügyes ember lehet a maga szakában.

Azt mondja Salgó dr. úr, hogy a nemi perversitás nem velünk született individuális tulajdonság; de abban nem jár helyes uton, mikor szerzettnek mondja és nem tudja megmagyarázni, hogyan szerzik e tulajdonságot embertársaink, hogy az idealismus napjaiban ez vele .

jár az idők árjával és sokkal inkább el van terjedve mint rendesen hinni szeretjük. Ha az indusok a nemi kéjelgés 48 formáját különböztették meg, a mai világ számos férfi es nő tagja egy részöket használja ez alakoknak. A reális idők szemérme ilyenkor enged a férfi erőszakos kéjvágyának, a nőnek pedig nincs ellentálló ereje, könnyen lemond női méltóságáról, tisztességéről; a kéj igazi edénye lesz, a minek az idealista férfi szereti tekinteni. Ma tömérdek szemérmetlen rajz, kép, vers készül a művelt világon. A *mezitelen* most is nagyobb szerepet játszik úgy mint 1770—1815. A rendőrség ugyan tesz egyet-mást ellene, de kevés sikerrel.

Salgó dr. úr több okot hoz fel, melyek miatt a nemi perversitást büntetni kellene. Csakhogy ez okok aligha döntők. Legalább is a nemi perversitas enyhébb formái annyira el vannak terjedve és mégis annyira titkosak, hogy alig fér hozzájuk a büntető bíró. Hogy miért nem sujtja törvényünk a nő nemi perversitását, annak tulajdonítom, hogy büntető törvényünk alkotásakor még határozó volt a realizmus nő-tisztelete. Ha ma csinálnák e törvényt, belé kerülne a nő is. Igen fontosnak tartja dr. Salgó a nemi perversitás üldözését fajunk szaporodásának szempontjából. Ez az érv azonban ma már kevésbé hat. Mintegy tíz év óta a világ nemzetgazdáinak nagy többsége malthusianus lett.

Igy volt ez minden idealismus idején. Hisz azok sem élhetnek meg, a kiket a föld háta hordoz; hogyan élhetnének meg, ha még jobban szaporodnának? Földönfutókká leszünk, csakhogy megélhessünk. A gyermek teher a szegény embernek.

De hát nem kell sujtani a nemi perversitást? Kell és fogják is sujtani, csakhogy nem annyira gazdasági, hanem erkölcsi okokból. Az idealismus növekedésével mindenféle

győzelmesen halad előre a tekintélyi morál, mely a zsidóknál is kegyetlenül büntette a nemi perversitás némely fajtáját. Többé-kevésbé a keresztény törvényhozás is így sújtotta azokat. A most növekvő idealismus is kemény büntetéseket fog szabni a nemi perversitás több fajtájára; in foro interno pedig a kéjelgés minden fajtát üldözni fogja. És az egyházak ilyenkor szembetűnő sikerrel szoktak munkálkodni.

Bayerische
Staatsbibliothek
München

25/K 248

Működ: Bod
Baross: Reményi
Ferencsi: leg elfeledett
Bodnár: Csokonai

K 10 —

BODNÁR ZSIGMOND

ÚJABB MŰVEI:

I. A magyar irodalom története. I. és II. kötet, ára	8 K. 50 fill.
II. Szellemi haladásunk törvényei	— > 70 >
III. Példák az erkölcsi törvény magyarázatára. V. füzet	1 > 70 >
IV. Das Gesetz unseres geistigen Fortschrittes	— > 40 >
V. Az eszmeerő magyarázata	— > 80 >
VI. A tudomány csődjéről	— > 30 >
VII. Az erkölcsi világ	2 > 50 >
VIII. Über den Bankerott der Wissenschaften	— > 30 >
IX. Az erkölcsi törvény alkalmazása	1 > 50 >
X. Erkölcsi kérdések	1 > 50 >
XI. A jog keletkezése és fejlődése	— > 50 >
XII. Mikrosmos. I. és II. kötet	6 > — >
XIII. A népfajok sorsa	3 > — >
XIV. Eszményeink	3 > — >
XV. Az eszme. I—III. füzet	3 > — >
XVI. A Csokonai vita	1 > 20 >

Kaphatók az **EGGENBERGER-féle**
————— **könyvkereskedésben.**

“PÁTRIA” NYOMASA, BUDAPEST.

